KORUNK

TÁJ ÉS VILÁG GONDJA • KÓS KÁROLY: RÉGI EMLÉKEK – ÚJ TAPASZTALATOK • KÓS KÁROLY ÉPÍTÉSZETÉNEK NEMZETKÖZI ÉRTÉKE • KALOTASZEGI MŰEMLÉKEK KIS ADATTÁRA • A KEZDETI TRANSZILVANIZMUS • HÁROM „SZOCIOLÓGIAI ÖNÉLETRAJZ" • KUNCZ ALADÁR-EMLÉKEK • KÖRÖSFŐI-KRIESCH ALADÁR • HAZAI KÜLPOLITIKAI SZAKIRODALMUNKBÓL • PÁRBESZÉD A BARÁTSÁGRÓL • • •

1973 | 11

SZERZŐINK

KOLOZSVÁR

Aniszi Kálmán
Aradi József
Balogh Edgár
Balogh Ferenc
S. Bartha Éva
Bazsó Zsigmond
Bokor András
Diaconu, Gheorghe
Farkas László
Fodor Sándor
Hancsis Mária
Kabay Béla
Kántor Lajos
Kós Károly
Lászlóffy Aladár
Lászlóffy Csaba
Markó Béla
Nagy György
Nagy Miklós
Popescu, D. R.
Sebestyén Kálmán
Váczy Leona
Veress Zoltán

NAGYENYED

Vita Zsigmond

NAGYVÁRAD

Váróné Tomori Viola

TORDA

Bágyoni Szabó István

KÜLFÖLD

Klineberg, Otto
König, René
Pomogáts Béla
Rapoport, Anatol
Somogyi Kovács Teréz
Szczepański, Jan
Törő István

Kabán József: Kalotaszeg

Távlatnyitó program

Az 1973-as esztendő bővelkedett évfordulókban: 125, 80, 25 éves jubileumokat ünnepeltünk. A 48-as forradalomtól az egységes marxista munkáspárt létrejöttén át a főbb termelési eszközök államosításáig és az első, demokratikus tanügyi reformig terjedt a sor, s emlékeztetett bennünket arra, milyen szerves összefüggés van múlt és jelen között, s hogy mai eredményeink milyen időmélybeli forrásokból táplálkoznak.

E folyamatosság és szervesség jegyében szólunk most, az év vége felé közeledvén, egy közelmúltbeli eseményről, az RKP Központi Bizottságának 1971 novemberében tartott plenáris üléséről, az akkor elhangzott nagy jelentőségű főtitkári expozéról. Sajátos emlékezés ez, ugyanis két esztendő nem történelmi korszak, nem nyújt lehetőséget távlatos visszatekintésre, historikus megidézésre, de ugyanakkor már elég a megtett út fölmérésére, az azóta végzett munkánk értékelésére. A novemberi plenáris pedig épp ilyesmire int bennünket: önvizsgálatra, munkaelemzésre.

Először is emlékezzünk.

Miről szólt Nicolae Ceauşescu elvtárs expozéja? „Az RKP programjáról az ideológiai tevékenység javításáért, a tömegek általános műveltségi színvonalának emeléséért és szocialista neveléséért, társadalmi viszonyainknak a szocialista és kommunista erkölcs és méltányosság elveire való alapozásáért."

Miben áll az expozé és általában a teljes ülés jelentősége? Ismeretes, hogy az ideológiai tevékenységgel éppen úgy, mint a tömegek általános műveltségi szintjének emelésével, pártunk annak előtte is intenzíven foglalkozott. És tegyük hozzá: eredményesen, amit leginkább a szocialista építésben elért sikereink bizonyítanak, hiszen tudott dolog, hogy nagyipar létrehozására, a korszerű hírszolgáltatás, közlekedés vagy idegenforgalom megszervezésére csakis az a nép képes, amely már jelentős tudás birtokába jutott.

A több mint két évtizedes szocialista építés után azonban az ország újabb szakaszba lépett, amikor az új társadalmi és emberi viszonylatok kialakulásától, az új szocialista-humanista elvek gyakorlati érvényesülésétől függ hazánk további szocialista fejlődése, jövője. Pártunk fölismerte ezt a „küszöb-helyzet"-et, és az 1971. évi júliusi, majd a november 3—5-i teljes ülésen készítette elő a talajt avégett, hogy az ideológiai nevelés, emberformálás, a közélet terén határozottan, szervezettebben kezdjünk cselekedni a régi elvek és gyakorlat ellen, az új, az előremutató eszmék és gyakorlat érvényesüléséért. A plénum jelentősége éppen abban áll, hogy az előbb vázolt célok érdekében átfogó és egységes programot dolgozott ki, s irányt mutatott minden, az ember nevelésével, a tudat

alakításával foglalkozó intézménynek és szervezetnek, egyéneknek és közösségeknek, egész népünknek abban a tekintetben, hogyan állíthatjuk rá teljesen egész társadalmi életünket a szocialista etika és méltányosság elveire, a társadalmi együttélés és a társadalmi viszonylatok új normáira.

Ugyanakkor a teljes ülés — miközben elvi tisztázást nyújtott jelentős kérdésekben — pontosan körülírta a nevelés, az emberalakítás, az erkölcs és a méltányosság helyét, társadalmi szerepét. Idézzük ebben a vonatkozásban a főtitkári jelentés néhány megállapítását: „Az emberek átalakítása és felvértezése a legfejlettebb társadalom- és életszemlélettel — a dialektikus és történelmi materializmussal —, a legújabb tudományos ismeretekkel és következtetésekkel, egyike a legbonyolultabb kérdéseknek, sok szempontból sokkal nehezebb, mint a gazdaság fejlesztése. Ezért a szocialista öntudat fejlesztésére irányuló ideológiai-nevelő tevékenység az egész pártnak állandó feladata, felelősségérzettől áthatott, kitartó, türelmes munkát igényel. Minden túlzás nélkül ki kell mondanunk, hogy e munka sikeres végzésétől függ hazánk kommunista jövője."

A szocialista etika társadalmi érvényesülése megköveteli a burzsoá erkölcs maradéktalan visszaszorítását, a régi világ minden tudati fertőzésének fölismerését s a polgári eszmék ellen vívott következetes harcot: „A kommunistának határozottan kell harcolnia a nemzeti és társadalmi kizsákmányolás ellen, a rasszizmus, a sovinizmus, a nacionalizmus ellen, az ember megalázásának bármilyen formája ellen. [...] A burzsoá erkölcsök és életmód kifejezése ugyanakkor, az erkölcsi züllés, amely különböző megnyilvánulási formákat ölthet, a fényűző életmódra való törekvés törvénytelen jövedelmek révén, a becstelenség, a hazugság, a karrierizmus — megannyi káros hajlam, amely súlyosan eltorzítja az ember arculatát és amely szöges ellentétben áll új társadalmunk erkölcsi elveivel."

Végül pedig emlékeztetünk arra az igazságra, amely mintegy kvintesszenciája és tapasztalati-gondolati alapja is egyúttal az egész történelmi jelentőségű tanácskozásnak: „Abból az előfeltételből kiindulva, hogy a társadalmi életmód határozza meg az emberek gondolkodásmódját, egymás közti viszonyukat, öntudatuk színvonalát, nagy figyelmet kell szentelni annak, hogy szüntelenül tökéletesítsük országunk dolgozói életének és munkájának társadalmi keretét."

*

Bármilyen fontos is egy tanácskozás a kérdések tisztázása, a tennivalók meghatározása tekintetében, még döntőbb vonatkozás az, hogy mi történik utána, milyen következménye, hatása van az eszmecserének, miként befolyásolja a gyakorlatot.

Pártunk novemberi plénuma ebben a tekintetben kimagaslóan példamutató. Ezért is érdemes az eltelt két év fényében elemezni a megtett utat, a hozott intézkedéseket, s fölmérni a bekövetkezett változásokat. Mint ismeretes, a plénumon elfogadott program messzemenően hozzájárult az azóta bekövetkezett pezsgéshez, erjedéshez, s ne tartózkodjunk a kifejezéstől — az eszmei tisztázásokhoz is. Seregnyi dokumentum látott napvilágot: kidolgozták és a tavaly megtartott országos pártkonferencia elé terjesztették a kommunista életvitel és munkastílus, a szocialista etika és méltányosság normatervezetét; többféle törvényt hoztak a jövedelem-

elosztás igazságos voltának biztosítása és a megengedhetetlen vagyonszerzés megakadályozása végett; seregnyi intézkedés szolgálta az iskola és a munka, a kutatás és a termelés, az elmélet és a gyakorlat közeledését, egybefonódását; különféle eljárások útján javították a honpolgári fegyelmet, fokozták a közügyek iránt tanúsított érdeklődést.

Általában elmondható, hogy fölserkent a tanulási, művelődési kedv, a tudatosan dolgozó ember társadalmi szerepe megnövekedett életünk minden területén, s az emberi jellemalakulás, a munkához való viszonyulás éppen úgy, mint a közvagyon megbecsülése, mind határozottabban jelzi a szocialista elvek érvényesülését. Pártunk tudatformáló stratégiája, a szocialista építés korszakának megfelelő társadalmi és emberi viszonylatok kialakítására irányuló távlatos munkaterve helyesnek bizonyult.

•

A novemberi teljes ülés óta eltelt két esztendő a Korunk *szerkesztősége számára is alkalmat nyújt eddig végzett munkánk fölmérésére, önvizsgálatra, eredményeink és ballépéseink összevetésére, munkajobbító, jövőbontakoztató elhatározások, tervek kialakítására. Úgy véljük, nem véletlen, hogy épp az eltelt két év során öltött határozott alakot újszerű szerkesztési gyakorlatunk, az ún. „súlypontos" számok megjelentetése. Azzal, hogy egy-egy lapszám tanulmányainak és kiscikkeinek javát egyetlen téma köré összpontosítjuk, lehetőségünk nyílt arra, hogy kulturális életünk leglényegesebb kérdéseit vessük föl s világítsuk meg átfogó módon és mélyretörően. A leglényegesebb kérdésekre irányulás jegyében szerkesztettünk munkásmozgalmi, marxista bölcseleti, demográfiai, iparlélektani vagy a műszaki értelmiségiekhez szóló számokat; a nagyvilágban lezajló akciók (gondolunk például a tavalyi nemzetközi könyvévre) és hazai kultúránk, valamint nemzetiségi értékeink kölcsönösségének, együtthatásának ápolása végett szenteltünk egy-egy számot zenei anyanyelvünk bemutatásának, könyvnyomtatásunk és könyvkiadásunk múltja, mai helyzete megvilágításának, műemlékeink értékelésének, avagy a Petőfi-, illetve Madách-évfordulók megünneplésének. Jogi számunk a kommunista méltányosságra épülő, emberközpontú szocialista törvénykezés elmélyült fejtegetését nyújtotta, ifjúsági számunk pedig a sablonoktól és rutintól mentes korszerű nevelés kérdéseit vetette föl a legújabb külföldi és hazai tapasztalatok, elképzelések fényében. Megerősödött a szóban forgó időszakban természettudományi tevékenységünk, s mind a szerzők bevonása, mind az olvasók alaposabb tájékoztatása tekintetében emlékezetes lapszámokat, tanulmánysorozatokat közöltünk. Egyes rovatok azonban —* Ifjúság-nevelés, Dokumentumok, Hazai Tükör — *nem jelentek meg rendszeresen, jó néhány írás pedig nem érte el a lap jellegének megfelelő színvonalat.*

Jövőbeli feladataink mai sikereinkből és fogyatékosságainkból fakadnak. Ebben a megközelítésben idézzük Nicolae Ceauşescu elvtársnak 1973 októberében a Kolozs megyei pártszervezet aktívájának gyűlésén elmondott beszédéből a következő részt: „Véleményem szerint következetesebben végre kell hajtani a Központi Bizottság határozatait, az ország törvényeit a káderek fölkészítéséről, átképzéséről, illetve továbbképzéséről, az összes tevékenységi területeken működő dolgozók ismereteinek szüntelen felfrissítéséről. Társadalmunk haladása, a sokoldalúan fejlett

szocialista társadalom építési programjának a megvalósítása a káderektől, az embertől függ. Az ember minden megvalósításunk fő tényezője, következésképpen elsősorban az ember fölkészítéséről kell gondoskodnunk, kádereket kell képeznünk minden tevékenységi terület számára. [...] Ismerem Kolozsvárt, tudom, hogy megvannak a szükséges erői feladatai sikeres teljesítéséhez. Meggyőződésem szerint minden szükséges intézkedést megtesznek ilyen irányú nagy kötelességük teljesítéséért."

Mint országos jellegű és elterjedtségű, de Kolozsváron szerkesztett lapra pártunk főtitkárának kijelentései különös érvénnyel hatnak, s az e szavakban kifejezett elvárás egyben megtisztelő feladat is. Sajátos helyzetünknek megfelelően — mint elsősorban az ország magyar lakosságához szóló világnézeti-tudományos-irodalmi és művelődési folyóirat — ezentúl is széles diszcipína-skálát átfogva iparkodunk majd előrejutni a novemberi plénumon meghatározott irányban.

KORUNK

A lehetőségek színvonalán

Nicolae Ceauşescu elvtárs, pártunk főtitkára egy verőfényes októberi napon ismét találkozott és eredményes eszmecserét folytatott munkásokkal, parasztokkal, értelmiségiekkel, szakemberekkel, párt- és állami aktivistákkal Kolozsváron, illetve Kolozs megyében.

Pártunk és államunk vezetője egy év leforgása alatt immár másodszor találkozik e tájak dolgozóival: románokkal, magyarokkal, németekkel és más nemzetiségiekkel. E látogatás célja ezúttal is, akárcsak az előző alkalommal, az volt, hogy közvetlenül a helyszínen elemezzék az eredményeket, az adott útmutatások valóra váltását, a központi bizottsági határozatok teljesítésének mikéntjét, a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése érdekében felszámolandó hiányosságokat.

Nicolae Ceauşescu elvtárs vállalatokat és építőtelepeket keresett fel, ezek munkaközösségével, miniszterekkel és más gazdasági vezető káderekkel, párt- és állami aktivistákkal együtt körültekintően és mélyrehatóan megvizsgálta a X. kongresszuson és az Országos Konferencián kijelölt célok teljesítésének módját.

Mint az eddigiek, ez is gyümölcsöző látogatás volt; tanulságai a megye fejlődése, a nemzetgazdaság számos területe szempontjából mélyrehatóan következményekkel járó igazi akcióprogramot alkotnak. Megyénk lakossága mindenütt megható lelkesedéssel, ünnepléssel, a nagyrabecsülés és a rokonszenv ezernyi jelével fogadta a főtitkárt.

Nicolae Ceauşescu elvtárs a Kolozs megyei pártszervezet aktívaülésén mondott beszédében összegezte az eredményeket, és részletesen kitért a megoldandó feladatokra.

Országos viszonylatban az ötéves terv határidő előtti teljesítése jó ütemben halad. Ez év első kilenc hónapjában az ipari termelés 14,7%-os növekedést ért el. Sok megyében idő előtt sikerült teljesíteni az első

három évre szóló tervet, egyes megyéknek két-három hónapos előnyük van. Különös jelentősége van annak, hogy a főváros ipara — amely a román gazdasági életben 20%-os részarányt képvisel — több mint kéthónapos előnnyel teljesítette három évre szóló tervfeladatait. Az ötéves terv határidő előtti teljesítéséből Kolozs megye dolgozói is kivették a részüket, az év első kilenc hónapjában a tervtúlteljesítés értéke kb. 80 000 000 lej. Ezeknek az eredményeknek az eléréséhez kitartó erőfeszítésekre volt szükség, és a Kolozs megyei dolgozók számottevő hozzájárulását jelentik a X. kongresszuson kidolgozott program megvalósításához. E sikerekre büszkék lehetnek a dolgozó tömegek.

E sikerek ellenére — amint Ceauşescu elvtárs beszédében rámutatott — még számos hiányosság van, sok problémát kell megoldani: „De nekünk, kommunistáknak látnunk kell munkánk jó oldalain kívül hiányosságait, hibáit is, hogy leszűrhessük a megfelelő tanulságokat, és biztosíthassuk a társadalom szüntelen haladását. Kötelességünk ugyanakkor általánosítani a pozitív eredményeket, hogy az egész munka gyorsan fejlődjék, egész Románia a civilizáció és jólét egyre magasabb szintjére emelkedjék." Pártunk főtitkára a hibákat és hiányosságokat elemezve kiemelte, hogy a Kolozsvár rendelkezésére álló műszaki és termelési potenciált, kapacitásokat, valamint a káderállományt nem használták ki kellőképpen, és ezért az eredmények nincsenek arányban a lehetőségekkel. Mint ismeretes, Kolozs megye elég csekély előnyt szerzett az idei tervfeladatokhoz képest, mindössze 15 napot. Ez a kis előny többek között annak tulajdonítható, hogy a megye iparában még sok a kellően ki nem használt termelőkapacitás. Ha a rendelkezésre álló anyagi és munkaerő-potenciált megyénk dolgozói az eddiginél jobban kihasználnák, megyénk sokkal nagyobb mértékben mozdíthatná elő a gazdaság fejlődését, Kolozsvár és a megye hozzájárulását társadalmunk haladásához, az ötéves terv határidő előtti teljesítéséhez.

Kolozs megye szerepét a román gazdasági élet fejlődésében az a tény is csökkentette — amint erre Ceauşescu elvtárs a Kolozs megyei pártszervezet aktívaülésén mondott beszédében rámutatott —, hogy „ma a probléma az, hogy határozott lépések történjenek a hatékonyság növelésére, a termelés műszaki színvonalának emelésére és minőségének javítására. Nekem azonban úgy tűnik — mondotta a főtitkár —, hogy ezeket a kérdéseket Kolozs megyében nem mindig a legmegfelelőbben, vagy hogy még világosabban fejezzem ki magam: ezekre a kérdésekre nem fordítottak elég figyelmet a pártszervek, a vezető káderek". Nyilvánvaló, hogy ezeknek a hiányosságoknak a kiküszöbölése érdekében a kolozsvári iparban az eddigieknél nagyobb hangsúlyt kell helyezni a termelés műszaki színvonalának emelésére, a minőség javítására.

Az, hogy Kolozsvár ipara a lehetőségek alatt termel, annak is tulajdonítható, hogy a beruházások és az anyagi természetű kiadások tekintetében sok a hiányosság. Termelési területeket létesítenek anélkül, hogy biztosítanák gépekkel és felszerelésekkel való ellátásukat és megfelelő kihasználásukat. Nem egy kolozsvári üzemben az anyagi természetű kiadások (nyers- és segédanyagok, energia, fűtőanyag stb. fogyasztása) túlépik az előirányzott szintet, ami fékezi az önköltségi ár csökkenését, illetve a jövedelmezőség növelését. Úgy érezzük, pártunk főtitkárának az az útmutatása, hogy „a kérdésekkel behatóbban kell foglalkozniuk a

kolozsvári pártszervezeteknek", igen időszerűvé vált most, amikor országszerte erőfeszítések történnek minden gramm tüzelőanyag, energia, kilowattóra megtakarításáért. Az anyagi természetű költségek részarányának csökkentése, az anyagtakarékosság nem csupán jövedelemgyarapító tényező, hanem az ország anyag- és energiagazdálkodásának egyensúlyát is hivatott biztosítani.

Kolozs megye eredményeit elemezve Nicolae Ceauşescu elvtárs arra is rámutatott, hogy megyénk mezőgazdasága nem használta ki az elmúlt években a lehetőségeket; ennek fő okát abban látja, hogy a Kolozs megyei pártbizottság nem irányította megfelelően a mezőgazdaságot. A megyei pártbizottságnak az oktatási és kutatóintézetekkel együtt olyan konkrét munkaprogramot kell kidolgoznia, amely összefogva a parasztságot, az összes mezőgazdasági dolgozókat, lehetővé teszi, hogy — amint pártunk főtitkára mondotta — „két-három éven belül gyökeresen megváltozzék a helyzet a megye mezőgazdaságában".

Mind az iparban, mind a mezőgazdaságban észlelhető hiányosságok további oka az, hogy az oktatásban és tudományos kutatásban elért eredmények ellenére hiányosságok mutatkoznak az oktatás, a tudományos kutatás és gyakorlat, a termelés összekapcsolásában, a társadalmi tevékenységet irányítani hivatott káderek kiképzésében. Nicolae Ceauşescu elvtárs, utalva a tavalyi egyetemi tanévnyitón mondott beszédében megjelölt feladatokra, ezúttal is hangsúlyozta: „Széles körű általános, tudományos felkészültségű, de ugyanakkor az ismereteket gyakorlatilag, a termelőegységekben, az összes tevékenységi területeken alkalmazni tudó emberekre van szükségünk. Ennek érdekében megfelelőképpen fel kell készítenünk a kádereket a felsőoktatásban, oktatásunk minden fokán."

A meglevő lehetőségek maradéktalan kihasználása a korszerű technika vívmányait ismerő és felhasználni tudó szakemberek, szakmunkások kiképzésétől, munkába állításától is nagymértékben függ. Nicolae Ceauşescu elvtárs, tekintettel arra, hogy Kolozsvár városra mint iskolai és egyetemi központra e téren jelentős feladatok hárulnak, leszögezte: „Véleményem szerint következetesebben végre kell hajtani a Központi Bizottság határozatait, az ország törvényeit a káderek felkészítéséről, átképzéséről, illetve továbbképzéséről, az összes tevékenységi területeken működő dolgozók ismereteinek szüntelen felfrissítéséről. Társadalmunk haladása, a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építési programjának a megvalósítása a káderektől, a szakemberektől függ! Az ember minden megvalósításunk fő tényezője, következésképpen elsősorban az ember felkészítéséről kell gondoskodnunk, kádereket kell képeznünk minden tevékenységi terület számára. Ha ezt a kérdést kellőképpen megoldjuk, biztosra vehetjük minden tervünk példás megvalósulását!

Az ötéves terv határidő előtti teljesítése, a még kellőképpen ki nem használt lehetőségek kiaknázása nem öncél, csupán a néptömegek anyagi és szellemi életszínvonala emelését szolgáló célok idő előtti megvalósításának eszköze. Ezért pártunk főtitkára a Kolozs megyei pártszervezet aktivaülésén mondott beszédében nyomatékosan felhívta a figyelmet arra is, hogy a szociális-kulturális létesítmények építésében tapasztalható lemaradásokat is minél gyorsabban be kell hozni, mert csak így válik

lehetővé a párt X. kongresszusán kijelölt feladatok maradéktalan teljesítése.

A társadalmunk előtt álló sokrétű problémák megoldása a pártszervezetek szerepének, tevékenységük hatásfokának növelését igényli. Mint erre Ceauşescu elvtárs több izben rámutatott, a párt vezető szerepének növelése nem elvont kérdés, hanem konkrét feladat, amely megköveteli minden kommunistától, minden pártszervezettől, hogy a gyakorlatban lássa el szerepét: az összes dolgozók erőfeszítésének egyetlen irányba való összpontosítását.

A Kolozs megyei pártszervezet több mint 80 000 tagjának megvan a szükséges szervezési és politikai felkészültsége ahhoz, hogy sikerrel teljesíthesse nagy feladatait. Ezzel minden kétséget kizáróan növelni fogják Kolozsvár hozzájárulását az ötéves terv határidő előtti teljesítéséhez, társadalmunk haladásához, a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtéséhez.

KORUNK

KORUNK

XXXII. ÉVFOLYAM, 11. SZÁM
1973. NOVEMBER

KÁNTOR LAJOS • Táj és világ gondja 1635
KÓS KÁROLY • Régi emlékek, új tapasztalatok 1641
BALOGH EDGÁR • Kós Károly vitája 1646
NAGY GYÖRGY • A kezdeti transzilvanizmusról (Eszmetörténeti vázlat) 1652
BALOGH FERENC • Kós Károly építészetének nemzetközi értéke 1659
BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN • Kuncz Aladár-emlékek 1664
POMOGÁTS BÉLA • Szerkezet és jelentés egy Tamási-novellában 1674
KABAY BÉLA • Kalotaszegi műemlékek kis adattára 1680
BAZSÓ ZSIGMOND • A holnap Kalotaszegen 1693
LÁSZLÓFFY ALADÁR • Csokonai (vers) 1698
LÁSZLÓFFY CSABA • Tűz és jéghallgatás (vers) 1699
D. R. POPESCU • Ők ketten — vagy akik csak az erdőt látták (regény, IV. rész, Fodor Sándor fordítása) 1700
TÖRŐ ISTVÁN • Jobb ha arcomra végleg ráöntöd..., Jelentés nélküli szavak alá szorulva (versek) 1712
SOMOGYI KOVÁCS TERÉZ • Ítélet, Kimondhatatlan (versek) 1713
GHEORGHE DIACONU • A nyitás filozófiája (Bokor András fordítása) 1714
* * * Három „szociológiai önéletrajz" (bevezette és fordította Farkas László) 1719

JEGYZETEK

VERESS ZOLTÁN • Egy építész lehetősége 1730
NAGY MIKLÓS • Kőpénzzel fizetett verejték 1733
S. BARTHA ÉVA • Kalotaszeg nagyasszonya 1735
ANISZI KÁLMÁN • Csak töprengés 1737

NEMZETKÖZI ÉLET

FARKAS LÁSZLÓ • Hazai külpolitikai szakirodalmunkból 1739
ANATOL RAPOPORT • Konfliktusok tudománya — stratégiák elmélete (II. rész, Hancsis Mária fordítása) 1746

DOKUMENTUMOK

* * * Kalotaszeg helyismereti könyvészete (Váczy Leona összeállítása) 1752

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

SEBESTYÉN KÁLMÁN • Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig 1764

SZEMLE

MARKÓ BÉLA • Párbeszéd a barátságról 1770
VITA ZSIGMOND • Körösfői-Kriesch Aladár és a diódi festőtelep 1774
VÁRÓNÉ TOMORI VIOLA • A társadalom lelki tartaléka 1778

LÁTÓHATÁR

A. J.: Poszt-tradicionális társadalmak? 1783 • Őszintén a nők társadalmi helyzetéről (Era socialistă) 1784 • Heurisztikus vagy programozott gondolkodás? (Revista de psihologie) 1785 • Szociológiai módszerek a népesedési magatartás elemzésében (Demográfia) 1786 • Filozófia az irodalomban? (Essay in Criticism) 1787 • Földtani kutatások az UNESCO tervében (Buletin geologic) 1788 • Francia ankét a boldogságról (Le Nouvel Observateur) 1788 • Paradoxonok a fiatal íróról (Üzenet) 1790 • Sade és Hegel (La Pensée) 1790

TÉKA, SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Balázs Péter, Bardócz Lajos, Györkös Mányi Albert, Kabay Béla, Kós Károly, Körösfői-Kriesch Aladár, B. Kőrössy Ibolya, Nagy Imre, Székely Dániel

Gépelt kéziratokat kérünk. Kéziratokat nem őrzünk meg.

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926). Szerkesztette Gaál Gábor (1929—1940)
Főszerkesztő: Gáll Ernő
Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző
Szerkesztőségi főtitkár: Ritoók János
Szerkesztőség: Kolozsvár, Szabadság tér 4—5.
Telefon: 2 60 84 (főszerkesztő); 2 54 68 (szerkesztők); 1 38 05 (adminisztráció).
Postacím: Cluj, căsuţa poştală 273. Republica Socialistă România.

KÁNTOR LAJOS

TÁJ ÉS VILÁG GONDJA

„A levegő csudálatosan tiszta, a dombok szeszélyes vonalai élesek, a sziluettek határozottak. A kaszálók nagy, szabálytalanul is nyugalmas foltok, a szántók élénken tarka, szabályos csíkok, s a foltok és csíkok, színek és formák szokatlan, furcsa elosztása, kavarodása a szeszélyesen dimbes-dombos területen meglepően egyéni. S az éles rajzú, tompán színes tájban — mint rafináltan megkomponált képen — a látó szem észre fogja venni a kontrasztjaival nagyszerűen ható embert és az ember alkotásait."

Így látta Kós Károly Kalotaszeget 1932-ben, s hogy mi is így látjuk ma, több mint negyven év múltán, abban nemcsak a táj emberöltőket túlélő állandóságát, hanem állhatatos szeretőjének kétségeket és gáncsokat elhárító írói győzelmét ismerjük fel. Ennyi is, a lírai újraigazolódás, elégséges ok volna, hogy e század első felében irigylésreméltóan aktív, példamutatóan termékeny, sok területen irányt szabó művészről, közéleti emberről, Brassai Sámuel után valóban az utolsó erdélyi polihisztorról beszéljünk, sorra vegyük az építész, az író, a politikus, a szerkesztő, a grafikus, a könyvkiadó, a mezőgazdasági tanár pályaszakaszait. Ha megkésve, ha olykor vitathatóan, monográfiák teszik ezt, tanulmányok és újra meg újra vitacikkek elevenítik fel mindazt, ami Kós Károly nevéhez fűződik. Ez már az irodalomtörténeti, a művészettörténeti halhatatlanság. De a kilencvenéves Kós Károlyt nem a múltidézéssel (nemegyszer: elfogult hánytorgatással) ünnepelhetjük igazán, hanem — válaszainak újraértékelése mellett — kérdéseinek megidézésével is. Vajon e pátriárka-korú alkotó, szervező túlélte műveit, híveit, olvasóit, vagy olyasmire érzett rá egy háromnegyed, egy fél évszázaddal ezelőtt, ami az utána következő nemzedékeket ugyancsak foglalkoztatja? A táj, Kalotaszeg, de azon túl a megtartó szülőföld hűségese e ragaszkodásával vajon korszerűtlen jelenséggé vált, vagy az egyik lehetséges utat kereste, amely az egyetemeshez, a népeket összekötő humánumhoz vezethet? Nem a *Budai Nagy Antal*, a *Varju-nemzetség* művészi hiteléről, a magyar és román templomok, iskolák, mezőgazdasági épületek, lakóházak szépségéről, az *Erdélyi Helikon* és a Szépmíves Céh irodalompolitikájának helyességéről vagy elfogultságairól, tévedéseiről van csupán szó, hanem egy magatartás megítéléséről, egy magatartásról, amelyre most különösen erős fénycsóva hull. A történelem (és az irodalom) spirálisának furcsa játéka ez.

Kós Károly életművének lényegéhez maradunk hűek tehát, ha kérdéseit nem a múlt kulisszái, hanem a jelenkori történelem parancsa szerint fogalmazzuk újra; ha nem csupán példásan szép életére, háromnegyed évszázadot (!) egységbe fogó munkásságára emlékezünk, hanem arra, ami már több a névnél: tőle függetlenült erkölcsi erő, megkerülhetetlen törvény. Tudatosan vállalva hát a logikátlanság, a tiszteletlenség

vádját, a továbbiakban egy 1973-as keltezésű könyvből idézünk, még csak nem is egy Kós-tanítvány könyvéből, amely azonban az évfordulón gondjainkból sok mindent megvilágít.

Íme, az első idézet, e Kóssal „párhuzamos" (vagy talán mégis őt folytató?) kötetnek mindjárt az elejéről: „Az európai horizontok nagy kémlelője [Babits], aki az erdélyi irodalmat valamilyen ősi regionalizmustól féltette, magasra emelt mércével állapítja meg, hogy a székely kalandsorozatok [a *Jégtörő Mátyás*] aranyszálai mögött, az oly sokszor ködösnek tartott háttérben nagyobb s messzebb sugárzó motívumok feszülnek; egy végokokat feszegető szándék ábeli nyugtalanságú, minduntalan fölhangzó kérdései; a halál színe előtt törvényszerűleg fölújuló sajogás: mi célra vagyunk e világon? S a vele járó gomolyag: magány és közösség, természet és civilizáció, hit és mítosz, illúzió és szerelem..." Sütő András az idézett könyv, az *Istenek és falovacskák* szerzője, írószövetségi rangjára nézve a Romániai Írók Szövetségének alelnöke, írói rangját tekintve az *Anyám könnyű álmot ígér* alkotója. E naplóformába írt regény hazai (magyar és román) és külhoni sikerét fölösleges most részletezni, témánkhoz visszatérendő azonban nem árt emlékeztetnünk erőteljes tájjellegére: a Kalotaszeghez hasonló, dimbes-dombos, szántókkal és kaszálókkal tarka vidék Sütő András szülőföldje is, ugyancsak nem messze Kolozsvártól. Persze, a Mezőség sem csupán domborzati formái miatt érdekes, sőt, róluk a lokálpatrióta szem sem igen gyűjthet össze különösebb érdekességeket; annál érdekesebb, jellemzőbb viszont e tájék társadalmi-etnikai múltja, jelene, ami már korántsem lokálpatrióta kuriózum, s az erdélyi, romániai magyar problematikában közép-kelet-európai, európai és világjelenségek villannak fel. Az *Istenek és falovacskák* — mely az „Esszék, újabb úti tűnődések" alcímet viseli — az utóbbi néhány év Sütő-cikkeit, bevezető tanulmányait, útirajzait, interjúit gyűjti össze, vagyis az *Anyám könnyű álmot ígér* korszak közvetlen előzményét, készülődését, illetve utóhangjait rögzíti; egyszóval fényét, jelentőségét a kirobbanó sikerű regénytől kapja. Ezt nincs miért elhallgatnunk, még akkor sem, ha e legújabb Sütő-kötet egy részét a *Rigó és apostol* „úti tűnődéseihez" mérhető, szépirodalmi szintű esszék adják. Mindenekelőtt irodalompolitikai súlya van ennek a gyűjteménynek, hiszen fogalmi szinten találkozunk újra benne mindazzal, amit az író korábban lírai emlékezésbe, szociográfiai feljegyzésekbe, költői metaforákba foglalt.

Annál feltűnőbb hát az „európai horizontok" és az „ősi regionalizmus" gyakori szembesítése az *Istenek és falovacskák* lapjain. Nemcsak Tamási Áron, Szabó Pál vagy Asztalos István életműve gondolkoztatja el írónkat e tudati feszültségen, hanem Kemény Zsigmond regényeiben is a nemzeti és az általános emberi összefonódását kutatja, s a festő Nagy Imre művészetében szintén a „bartóki mintát" véli megtalálni. Mi ez a szüntelen igazolás-keresés, vidékiség-komplexus, valós tényeket regisztráló félelem, hogy elmaradunk a nagyvilágtól, hogy kimaradunk a nagyvilágból? Egy francia, egy amerikai vagy orosz, de talán még egy lengyel író sem érzi ezt a terhet, mert természetesnek tartja, hogy a maga Yonville-je, Nyizsnyij-Novgorodja vagy Yoknapatawphája — része a nagyvilágnak. A Tisza és a Szeretmente irodalmi elismertetéséért

viszont küzdeni kell, s ez a küzdelem nem könnyű, belső kételyekkel, némelykor meghasonlásokkal jár; aki pedig a Szamos vagy az Olt mellett nőtt fel, s ott éli le életét, még nehezebben szabadul gátlásaitól. Hát még ha az örökölt gátlásokat újakkal táplálják, hamis irodalompolitikai elképzelések nevében. Sütő András idézi Asztalos Istvánnak egy esetét:

„Egyszer azt mondta neki valaki: ha valamely általános érdek — a nemzeti-nemzetiségi kategóriánál egyetemesebb érvényű — netán úgy kívánná, hogy etnikai mivoltunkat feladjuk: vállalnunk kell habozás nélkül az áldozati bárány szerepét. Vagy ama fehér lovakét. Vagy legalábbis az Ábrahámét, akinek Elóhim parancsára kedves fiát, Izsákot kellett volna feláldoznia. Mint tudjuk, kést ragadó kezét egy bátor angyal fogta le, képzeletem szerint ugyanazzal a mozdulattal, ahogyan az újabb morija-hegyi istentelenségre Asztalos is lobbot vetett, hangját magasra felkapva:

— Ha léteznek általános érdekek, amelyek a létünkre pályáznak, akkor azok nem lehetnek általánosak, s üljenek csak vissza nyugodtan a fenekükre!"

A dogmatikus torzításokra emlékezve, Sütő örömmel lobogtat meg egy Thomas Mann-levelet („Később a mi akkori közös gondunk olyan helyről pattant fel, ahonnan nem is vártam volna..."), amely napjaink társadalomfejlődésének oly fontos igazságát szögezi le: a szocializmus nemzetköziségе nem zárhatja ki annak népek szerinti sajátos vonásait, mert az emberi csak a nemzetiben tud megvalósulni. S miközben lelkesen csatlakozik az Asztalos elnevezte „anyajegyes irodalom"-hoz, vállalja egy elmúlt korszak revízióját is — ami egyúttal szükségszerűen önrevíziót jelent. A kizárólagosságok feladását („A dogmatikus kritika épp a természetes változatosságot nézte értetlenül, s viasz-érzékenység helyett az írót nemegyszer kaptafával próbálta megközelíteni"), az elkötelezettség árnyaltabb értelmezését, a történelmi tudat megerősítését, minden reális érték megbecsülését. Sütő otthonról az öregek meséit hozta magával, az enyedi kollégiumban Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Veres Péter, Tamási Áron prózája jelentette az indítást. Ma már — mint az *Anyám könnyű álmot ígér* s az *Istenek és falovacskák* tanúskodik róla — épp ilyen fontos az ő számára a pusztakamarási nagy elől, Kemény Zsigmond irodalmi példája; nem csupán erkölcsi kötelesség kiállni a sokáig méltatlanul kezelt örökség mellett — a táji rokonság írónkat már többre: a teljesebb megismerésre ösztönzi. És valóban, Sütő András már nemcsak a Kemény-sír gondozásáért emel szót, hanem a Kemény-művek újramegjelentetéséért, s mi több: maga ír előszót az *Özvegy és leánya* új kiadása elé; csodálattal beszél Kemény hatalmas ismeretanyagáról, széles körű műveltségéről, „a szellem eleganciájáról". Ez már nem az a Sütő, akit Méliusz figyelmeztetett: „Tessék csak kinnebb merészkedni a szűrguba s a szalmakalap alól!"

A híressé vált napló-regény mellett a már többször is említett Asztalos-esszé *(Anyajegyes irodalom)* néz szembe a legnyíltabban az új igényekkel, a „minőségi ugráslehetőséggel", amelyet szerzőnk mindanynyiukra nézve fontosnak, időszerűnek érzett. Szó sincs az elkötelezettség feladásáról, csakhogy az már egészen mást jelent, mint a rábólintást valamelyik parasztolvasó „tanyasi államférfiúi szinten elmondott szavai"-ra („A legfontosabb most az lenne, ha olyasmiről írnának, ami-

ket én itt elmondottam...“). Hiteles Asztalos-anekdota ez is, az idillizmus születési bizonyítványa. Ezek a megidézett anekdoták azonban a mai Sütő-írásokban kiegészülnek korszerű értelmezéssel; mint például épp az Asztalos-portréban, ilyenformán: „De annak értelme van, hogy még egy pillantást vessünk a mozdulatra, mellyel a sajátosságainkra szemet vető Általánost a helyére ültette. Önvédelemszerűleg is. Épp ekkortájt mondogatta, hogy a Szél fúvatlan nem indul folytatásaként a nemzetiségi lét mélyebb rétegeibe készül alámerülni. Így mondta: folytatásként. Titkolt szándékában pedig az újrakezdés vágya sajogott föl; tíz esztendő tanulságainak feszítő ereje. Az 1948-ban írott krónika lapjai bizony megsárgultak. Változott helyzetben, másfajta széljárás hangjaira futott föl a szemöldöke.“ Vagy a Szabó Pál-búcsúztatóban, amikor felidézi, hogyan suhant vele az előkelő Mercedes kocsi, „a hajdani szegényparaszt új társadalmi rangjának fényes kelléke. Ablakán át nézve a világ is fényesebbnek látszott. Azon tűnődtem: vajon ez a káprázat elkapta-e a kocsi gazdáját? Vajon a létnek ezen a szintjén lehetséges-e Biharugra valóságos gondjáról beszélni?“

Ilyen és más hasonló kérdésekre a válasz: az *Anyám könnyű álmot ígér*. Elődök, kortársak példáján, saját korábbi tapasztalatain okulva, Sütő maga merült alá a lét mélyebb rétegeibe, „a kérdezés állapotába“, az elkötelezettség kötése, az „anyajegyes irodalom“ parancsa szerint. És ez azt is jelenti, hogy miközben tudatosítja a nemzetiségi író magatartásának lehetséges negatívumait, „a feledékenységet, a memória konjunkturális zavarait“, a „seperjen ki-ki a maga portáján“ intésre szintén kérdéssel felel: „De hol itt a külön porta?“ Ahogy nemcsak az *Oltyánok unokáit* író Nagy István, de Kós Károly, a *Kalotaszeg* írója, sőt Tamási Áron, a székelység küldötte sem ismert „külön portát“ (gondoljunk *Budai Nagy Antal históriájára* vagy az *Erdélyi csillagok*ra!), a mai Mezőség, a mai romániai magyarság Sütő Andrása még kevésbé fogadhatja el „a valamikor oly kínos pedantériával alkalmazott taktikát“ a véleményelfojtásra. S hogy mennyire joga van ehhez — és erre nem országos alelnöki tisztsége, hanem a román s a magyar, a romániai magyar irodalom hagyományai, szellemi és emberi kapcsolatai jogosítják fel —, azt a Beke Györgynek adott interjúban található „kislexikon“ messzemenően példázza. Táj és világ tükröződik a barátságok és ismeretségek e több-mint-névsorolvasásában is, a mi tájaink s a mi világunk gondja, az egymásrautaltságé, a közös problémáké, lehetőségeké. Feladatokat sejtet a román írók e Sütő-féle gyorslistája, irodalomtörténetírásunkra váró feladatokat (bár az adósság kétoldalú), de potenciális erőt is.

A vallomások így siklanak át, néha észrevétlenül, irodalompolitikába. Az *Istenek és falovacskák* minden írása lényegében irodalompolitikai is — némelyik *csak* az, a többség azonban „alkalmisága“ ellenére a kitűnő stilisztát, az egyéni hangú s már a „szellem eleganciájára“ is fogékony szépírót mutatja. Sütő némelyik emlékezése, új „úti tűnődése“ nyugodtan szépprózának nevezhető, a művészi alkotásnak kijáró figyelmet érdemli. Tamási Áronról írja, de saját prózájának javát is jellemzi vele: „Mondandóján innen és túl, ha csak nyelvi kincseit nézzük: megannyi tükör az anyanyelvi ábrázatnak mindenreggeli számbavételéhez. A szokványos kérdést: miként szolgál az egészsége — az ő

mondatainak bartóki lejtése módosíthatná bennünk ilyenformán: hogy s mint szolgál, uram, az édes anyanyelve?"

Sütő András újabb művei a tájhoz (hogy ne mondjuk: provinciához) kötődés és az általános emberire törekvés gazdag nyelvi példatárával szolgálnak. Amikor ezt írja például Tamásiról: „A mindenkoron elkobzott kicsiszékek deszkaanyagából ácsolta magának Jákob létráját — már a húszas években is — olyan magaslatok felé, ahol a népsorsban küszködő gond a szabadságot vélte megtalálni" — egyszerre idézi a népnyelv és Tamási Áron novelláinak átpoetizált tárgyiasságát, játékosságát, biblikus példázatosságát s a tárgya fölé emelkedő, erkölcsi kategóriákban fogalmazó esszé-nyelvet. Metafora-gazdagsága irigylésre méltó — néha már a bőség zavarával lep meg. (A képek halmozása, erőltetése, a tartalomtól függetlenül is, kissé meghökkent ebben a mondatban: „Az a bűvös erkölcsi erő, amit közönségesen tehetségnek hívunk, a közösségi érzület magzatvize nélkül fulladásra van ítélve." Egyik Nagy Imre-arcképvázlatában egyébként e kategorikus állításának bizonyos fokig ellentmond: „Miként az oly sokféleképpen átélt, megszenvedett vagy filozófiaivá növesztett magány: a közösségi elkötelezettség sem az egyedül üdvözítő és ujjongó abszolútum; a megváltás sem, aminek ezt a szolgálatot minduntalan — hisz cselekvéseink értelmét keressük — látni szeretnők.")

Sütő metaforáit hiba volna azonban szövegkörnyezetükből kiszigetelve, csupán esztétikai szépségük alapján értékelni. Azok az igazán jelentős költői képei, amelyek erkölcsi ítéletet hordoznak. Mint a *Perzsák* e mondatában: „S mivel sem nyelvüket és szokásaikat, sem igazi képességeiket nem ismerte: kizárólag aszerint ítélte meg őket, hogy saját fajtájukat hány levágott fővel képviselik a hűségesküvések ügetőversenyén." Az úti élményből, a történelemidézésből erkölcsi példázat lesz, egyetemes gondok megfogalmazása; de a messzi tájon írónk éppúgy nem tud elszakadni gondolatban az otthontól, mint ahogy Mikes Kelemen sem tudott. Mikes Kelemen persze nem alkalmazott afféle fordított „elidegenítési effektust" leírásaiban. Sütő itt ezt teszi, mert így hozhatja közelebb olvasóihoz, így értelmezheti perszepoliszi élményét. Már-már azt hisszük, történelmi esszét olvasunk, de ekkor mintha hirtelen ránk szólnának: „Újabb csoportképbe invitál a tolmács. Jó messzire csellengtem el a küldöttségünktől. Megkérem: álljon oda helyettem a lencse elé mosolyogni. Még maradni szeretnék itt, a fekete kövek között. Hideg szél fúj, de nem az otthonról ismerős vacsoraosztogató, mely a kalács illatát egyik háztól a másikig elviszi, hanem afféle történelmi és szigorú, akár egy motozó rendőr." A hangváltás, az objektív hangú történelmi esszé megszakítása az útirajz közvetlenségével — szerkezeti elemmé válik, copulává, mely jelent és múltat, tájat és világot köt össze.

Egy-egy ilyen példa, de a stílusjegyeken és az ábrázolásbeli sajátosságokon túl, Sütő mindhárom utóbbi könyve — s az újraolvasandó Kós-életmű a maga problémalátó gazdagságával népi és modern, provincia és nagyvilág, nemzeti és egyetemes ismétlődő, hagyományos szembeállításának a tarthatatlanságáról — provinciális voltáról győz meg.

A példák száma természetesen a „modernek" oldaláról ugyancsak szaporítható.

KÓS KÁROLY

RÉGI EMLÉKEK, ÚJ TAPASZTALATOK

1.

Amit itt elmondok, azt úgy gondoltam végig néhány kurta éccakán, sötét világítatlan vasúti kocsiban, hazajövet erdélyi falvakból és városokból, ahol építészmérnöki, tehát nem írói, sem politikusi minőségemben kiszállásokon voltam.

Mert amint azt tudja talán néhány száz, sőt — hogy hencegjek egy kicsit — néhány ezer ember ebben a sokszázmilliós világban, eredeti és egyetlen tanult mesterségem: az építészmérnökség. És kérem szeretettel, higgyék el nekem, nemcsak a kutyabőrre írt, függőpecsétes diplomám jussán, hanem hajlamom, életpályámhoz való szeretetem és valamennyiben hozzáértésem alapján. Vannak naiv lelkek, sőt hivatalos fórumok is, akik és amelyek mint építőművészt tartanak számon, sőt évtizedek óta már. Ebben a minőségemben hivatalos írásaim és különböző anyagú és formájú medáliáim is vannak — kéretlen bizonyítékok. De bizony mondom, hogy aki tudja, mit jelent igazán művész-számba jöhető építésznek lenni, az nem veheti egészen komolyan ezt a minőségemet. Mert mégiscsak nagy szemtelenség volna, ha magamat a Zeusz temploma mesterével, Peking város építőművészével, a sumir Sihánnal, Michelangelóval, a Hagia Sophia vagy a rheimsi katedrális építőivel állítanám egy sorba. És tudva tudtam azt is, hogy ha volna is igazi nagy tehetsége, hol fejezhette volna ki magát az építőművész nálunk a múltban...

Hanem azt már merem vállalni, hogy mesterségemet és művészetemet sohasem használtam fel üzletes, anyagi célokra, ahogy azt egykor tehettem volna bizonyára. De becsületesen igyekeztem általa szolgálni népem képzőművészeti kultúráját, művészi és építői hagyományai megtartásának és fejlesztésének, nemesedésének minden másnál fontosabb, mert megtartó és szociális haladását előmozdító ügyét éppen azon a munkaterületen, melyen minden többi szellemi termelés közül a legszegényebbek és legelmaradottabbak vagyunk.

— — — — — — — — — — — — — —

Van azonban népművészetünk. S a nép kultúrájának mélyen a lelkekbe gyökerezését bizonyítja, hogy ezer esztendei szegénységében és sokszor és sok ideig tartó kegyetlen külső és belső megpróbáltatásaiban is megtartotta — és csak ő, a kicsi, szegény elnyomott parasztnép tartotta meg — és hűségesen megőrizte és ápolta nemzetének képzőművészeti hagyományait architektúrájában és díszítőművészetében.

Szövegmontázs a szerző *Régi emlékek, új tapasztalatok, Negyvenéves találkozók* és *Az új város* című cikkeiből (*Világosság*, 1948. július 11., 18. és augusztus 7.).

S ha ez megvan, akkor a magyar képzőművész életmunkájának meg van adva a pontos célja és eltéveszthetetlen útja: a magyar képzőművészeti stílus kiépítése a még élő, de rohamosan pusztuló és korcsosodó népi művészet sajátos szellemében és formanyelvén. Ebben az építő, teremtő munkában pedig elöl kell járnia az architektusnak, mert piktúra és szobrászat örök függvénye csupán az anyaművészetnek, az architektúrának.

S meglehetősen egyedül, jórészt meg nem értve, de sokszor gúnyoltatva, pusztán a magam kicsi erejével és primitív eszközeivel, immár négy évtizede járom ezt az utat. Keresek és gyűjtök, gondolkozom és beszélek, írok és rajzolok . . .

— — — — — — — — — — — — — —

Az első világháború harmadik esztendejében Sztambulba kerültem, és ott szinte két esztendeig az volt a dolgom, hogy tanulmányozzam Bizánc és Törökország, illetve az ázsiai régi kultúrnépek architektúráját. Ott, s akkor fedeztem fel, hogy Ázsia régi kultúrnemzetei — élükön Kínával — voltak az igazi, nagyvonalú városépítő mesterek. A Kelet ma is élő és romvárosai kivétel nélkül mind korszerűen fejleszthető nagyvárosok vagy nagyvárosmagvak. Viszont amit a mi Nyugatunk a nagyvárosépítésben eddig alkotott, az sem műszaki, sem művészi megoldás, csupán anakronisztikus foldozása, toldása, bővítése a középkori Európa fejleszthetetlen városainak.

Tehát kell legyen egy út, melyre már-már sikerült rálépnem, amikor bekövetkezett az, aminek el kellett jönnie: a monarchia összeomlott... Aminek reám nézve az a következménye lett, hogy építészből — íróvá kellett átváltoznom. Mert élnem kellett valamiből, és az emberek hirtelen lemondottak az építésről, de az olvasásról nem.

Tehát szerkesztettem, könyveket írtam, és egy kis népi politikát csináltam. Az igazi mesterségemet pedig negyedszázadnyi időre cserbenhagytam. El is felejtettem volna, hogy architektus vagyok, ha a régi embereim nem emlékeztettek volna reá olykor-olykor. Amíg az élet kereke újra csak fordult egyet és vele én is.

Elkövetkezett az, amit tudósok és bölcs emberek régen vártak, és igaz próféták régen meghirdettek a világnak: kegyetlen és véres forradalmakban összeomlott a régi, korhadt társadalmi rend, és romjain épül a földművesek, ipari munkások és dolgozó értelmiségiek új társadalmi és gazdasági rendje.

Az új rendszer új életberendezkedés szükségességét jelenti. Az új életberendezkedés új hajlékot: új várost, új falut, új házat, új architektúrát követel. Az új életstílus új képzőművészeti stílust.

Íróból visszaváltoztam — legalább részben — építésszé.

S revideáltam mindenekelőtt mindent, amit a múlt építésze elgondolt, megállapított és elhatározott. Régi emlékeimet revideáltam új tapasztalataim alapján. S ezek alapján kellett szükségszerűen megállapítanom, hogy amiképpen a középkori város nem lehet helyes kiindulása a mai, s annál kevésbé a jövendőbeli nagyvárosnak, annál kevésbé lehet a falu, melynek a várostól merőben különböző mezőgazdasági termelési adottságai és lehetőségei merőben más lakó- és munkatelepkiala-

kítást követelnek, mint a közösségi, gyáripari és nagykereskedelmi vagy közigazgatási tevékenységű város, sőt nagyváros.

Végül is csak egy megoldási lehetőség marad: a keleti városépítőszerkesztés alapjaiból kiindulva a nép művészetalakító szellemében formálni ki az új, korszerű város architektúráját: fundamentumát az új képzőművészetnek.

2.

Az utak és ösvények állandó és hivatásos vándorainak tarka társaságában én, a falusi utcákat és házakat meg a messze tanyákat és az erdőségek és hegyek szállásait rajzolgató és méregető építész, akkor — negyven évvel ezelőtt — egészen új szín voltam. Mert a magyar építész nem az ismeretlen vidéket járta, hanem a külföld közismert kultúrvárosait. Gyanúsabb voltam, mint akármelyik a régi vándorok közül — csavargókat sem véve ki —, és a falu bizalmát akkor kaptam meg csupán, amikor elhitték rólam, hogy csakugyan mérnök vagyok. A mérnököt a falusi ember különösképpen sokra tartotta. Akkor is. Megbízott benne, s ő tudja, miért...

— — — — — — — — — — — — — —

Ha mostanában nem is vándorolok, mégis kell néha utaznom ide-oda az országban. S ilyen alkalmakkor megtörténik, hogy oda kerülök el, ahol egykori barangoló utaimon is megfordultam. Találkoznom kell tehát a régi tájakkal, falvakkal, városokkal, és bevallom, ezektől a találkozásoktól mindig — félek egy kicsit. Merthogy rendesen nagy-nagy csalódásokat jelentenek számomra, ha az emlékezés szép keretéből kilépnek a józan jelen csupasz valóságába... A múlt hónapban így kerültem el Segesvárra, ahol — egykori vázlatkönyvem bizonysága szerint — pontosan negyven esztendeje, 1908-ban jártam először életemben.

...Müegyetemi hallgató voltam, és három bennszülött budapesti kollégámmal talpaltam keresztül akkor nyáron Erdély keleti részét: éppen Segesvártól Tölgyesig. Rajzolgatva, fotografálva, méregetve és lelkesen vitatkozva. Fiatalok voltunk, és telítve romantikával úgy éreztük, hogy talán Segesvár volna a romantikusnak beidegzett Erdély városban kifejezett szimbóluma. Az a régi városkép, mely új erdélyi városképpé, az az egyéniség, mely típussá fejleszthető. De mondom, akkor fiatalok voltunk és telítve az iskola Nyugatról, sőt német földről átplántált romantikájával. S meleg, vidám nyári nap ragyogott a város felett.

S most, hogy öregen és kijózanodva, hűvös, esős időben újra barangoltam a szinte halottan csendes várban, és lenn a várhegyet szegélyező régi utcák macskaköveit róttam, megéreztem, sőt tudtam is már, hogy fiatalkoromban mekkorát tévedtem. Segesvár romantikája: érdekes, de... halott romantika. A város muzeális érték, egy józan és magába zárkózott nép egykori építő és szervező munkájának, de a maga különvalóságához és öröklött értékeihez való makacs ragaszkodásának és szűken látásának is tanulságos bizonyítéka. Számunkra és a jövendő számára viszont nem jelent semmi egyebet...

3.

Már fiatal építész koromban hivatásosan foglalkoztam a várostervezés és -rendezés problémájával, ami pedig minden építőművészi feladat között a legnagyszerűbb, mert minden időben és mindenütt a világon a város mint technikai és képzőművészeti alkotás az illető társadalom kultúrájának és civilizációjának legteljesebb, legnyilvánvalóbb és legjellemzőbb fokmérője. De azonkívül meghamisíthatatlan tükörképe, meghatározója az illető társadalom belső szerkezetének, életberendezésének, gazdasági és szociális helyzetének, fizikai és szellemi világának. Ezért nagy, minden más műszaki és művészi problémánál összetettebb és sokoldalúbb és egyben tehát felelősségteljesebb munkafeladat a városépítő és városrendező feladata, akinek nemcsak technikusnak, hanem közgazdásznak, szociológusnak és mindenekfelett egész, érett művésznek és a jövőbe látónak is kellene lennie, hogy feladatának megfelelhessen.

— — — — — — — — — — — — — —

A várost is, a falut is a maga sajátos rendeltetése, funkciója teszi várossá, illetve faluvá... Ez a rendeltetési különbözőség eredményezte a városi és falusi ember életformájának olyan természetes különbözőségét, ami a város, illetve falu külső megjelenésében is természetesen megmutatkozott mindenkor és mindenütt, helyesebben a középtengeri klasszikus ókorban, a középkorban és újkorban egészen a XIX. század végéig. Azért határoztam ezt meg így, mert azt a falut és várost, melyet az előbbiekben jellemeztem, az európai társadalmak sajátos rendi berendezése alakította ki a középkor folyamán, éspedig háromféle módon: leggyakoribb esetben a várost egy katonai erődítés, vár védelmében csoportosított, telepített iparos és kereskedő nép alapította meg és fejlesztette ki. Ezek a legrégibb városok. Kevésbé gyakori az az eset, amikor egy iparos és kereskedő embercsoport nem egy meglévő vár védelmében alapítja a maga városi munka- és lakótelepét, hanem az iparos-kereskedő lakosság alapít magának erődített várost. Végül megtörtént az is, — de ez legritkábban és csak az újkorban már —, hogy valamely falu valamilyen okból iparos és kereskedő polgárvárossá alakult át.

Erdélyi városaink alakulása is a három típusnak megfelelően történt. És természetes, hogy vannak városaink, melyekben az alakulásmódok keveredtek. Kolozsvár például tiszta típusa a vár védelmében keletkezett városnak. A szász városok legtöbbje viszont közvetlenül az alapítók által erődített városként született meg. És van faluból keletkezett városunk is (Balázsfalva s talán Sepsiszentgyörgy).

— — — — — — — — — — — — — —

Letagadhatatlan valóság, hogy a régi városokból a múlt század folyamán felduzzadt nagyvárosok már a századforduló idején nem tudták, vagy csak a legnagyobb nehézségekkel és a legkülönbözőbb, állandóan módosuló szükségmegoldásokkal tudták funkciójukat teljesíteni: hogy egyrészt lebonyolítsák a naponkénti és egyre növekvő személy- és teheráruforgalmat, másrészt biztosítsák rohamosan szaporodó lakosságuk számára a megfelelő emberi élet lehetőségét. Ehhez aztán hozzájárult az is, hogy az akkori politikai és városvezetőségek iparokra nem gondoltak,

sem akinek a városok fejlődése köszönhető, az ipari munkásságra. Így aztán a tőkések, kereskedők palotái mellett a nagyvárosok legjellegzetesebb vonása a külvárosi nyomortanya lett.

A századforduló óta eltelt szinte félszázadnyi idő alatt azonban a nagyvárosok duzzadása nem szünetelt, sőt a technika további fejlődése ma már az egész világot egyetlen gazdasági termelő és fogyasztó területté fejlesztette; nincsen többé távolság, és nincsen szállítási lehetetlenség. A koncentráció viszont a termelést és elosztást mind olcsóbbá és racionálisabbá teszi, tehát a jövendő tényező városa kétségtelenül a nagyváros.

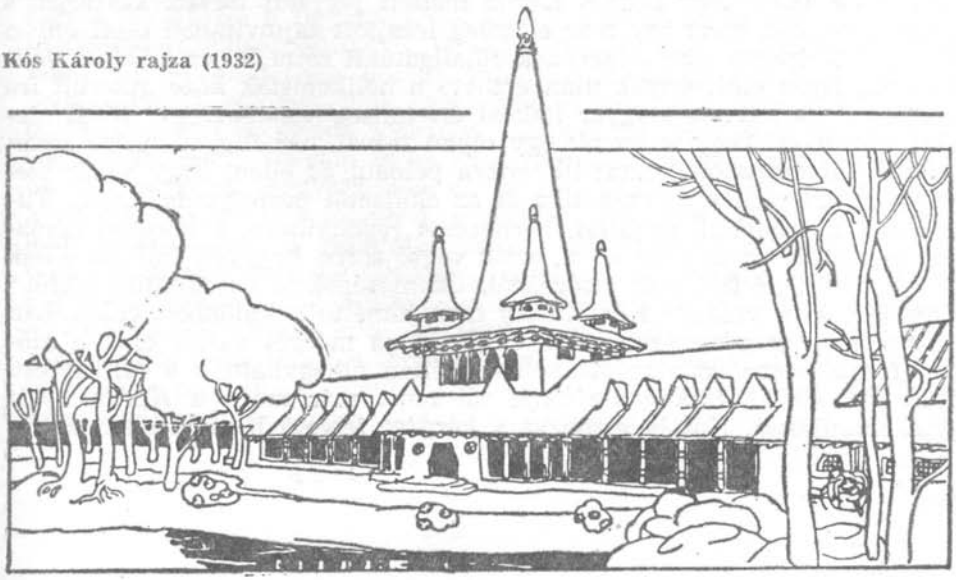
Ennek a nagyvárosnak technikai és művészi megoldása a legközelebbi jövő, sőt már jelen egyik legfontosabb és legsürgősebb feladata. És a nagyobb gondot az fogja okozni, ha az új város régi városrangból fejlődött ki vagy fejlesztendő ki, tehát nem az új társadalom új városát kell felépíteni, hanem a régi várost kell átépíteni új, korszerű várossá a régi várostársadalomból átépülő új várostársadalomnak úgy, hogy minél kevesebbet pusztítson el a régiből.

— — — — — — — — — — — — — —

A magunk arányainak valószínű lehetőségei között itt is számolnunk kell a nagyváros problémáival: fejlődésre hivatott, népesedő városainkat korszerűvé, vagyis jövendő funkciójukat minél tökéletesebben megoldani képessé kell fejlesztenünk, technikailag úgy, hogy amellett szociális, kulturális kötelességüket is teljesítsék: lakosságuk meleg, kényelmes, művészileg szép és minden értékes hagyományait megőrző otthonává kell fejlődniök.

Ez a feladata a hivatott városépítőknek és rendezőknek. A város lakosságának pedig arra kell vigyáznia, hogy a maga és családja testi szellemi egészsége érdekében ez a fejlesztés és átrendezés valóban úgy hajtassék végre, hogy a város ne csak a munkának legyen telephelye, de otthona a munkát teljesítő embernek is.

Kós Károly rajza (1932)

BALOGH EDGÁR

KÓS KÁROLY VITÁJA

Okos dolog-e olyasmit kikaparni a múltból, ami régen meghaladott, s esetleg árnyat vet a ma méltán ünnepeltekre? Helyes-e felidézni egy elfelejtett ütközést irodalmi életünk hősei közt, a személyeskedésig menő s túlzásaiban igazságtalan vitát, amelyről ma már senki sem tud? Gaál Gábor egy esetből kifolyólag megszólta az *Erdélyi Helikont*, mire Kós Károly bőszen visszavágott, s most már Gaál is elvetette a sulykot. A személyi részt, a kölcsönös sértegetéseket talán hagyjuk is el, sokkal közelebb kerültek később egymáshoz, semhogy az egyszer megtörténtet komolyan vegyük. Gaál első cikke azonban, a teljes névvel jegyzett *Markovits Rodion és az Erdélyi Helikon* (Korunk, 1929. 9.), akárcsak Kós válaszcikke, az „Észrevételek"-rovatba rejtett *A „Korunk" megint epéskedik* (Erdélyi Helikon, 1929. 10.), valójában két folyóirat, sőt két irodalompolitika, s még ezen is túl két politikai magatartás szembejutását jelképezte, s ha sikerül a pamflet és szatíra stílusgörbéi mögül az elvi lényeget kibontanunk, bizonyára nemcsak művelődéstörténetileg válunk közhasznúvá, hanem talán még a két ellenfél ádáz tusájának feloldásával a kialakuló párhuzamosságot, majd az elmaradhatatlanul bekövetkező egymásratalálást is törvényszerűbbnek ítélhetjük meg. Különben is: sorsunk kíméljen meg mindigre a bágyasztó szélcsendtől, s ajándékozzon meg bőségesen vitával, véleménycserével, eszmepárbajjal. Ez éltette, vitte előbbre szellemi életünket a múltban is, és bizonyára új s újabb értékeket fedezhetünk fel, valahányszor a konfliktusok drámai bonyodalmain áthatolva eljutunk egy-egy időszak és helyzet rejtvényeinek megfejtéséig.

Egyszerűen az történt, hogy Markovits Rodionnak, a *Szibériai garnizon* kollektív riporterének beválasztása a marosvécsi Helikon tagjai közé s egy budapesti hetilap ezzel kapcsolatos megjegyzése felingerelte a *Korunk* akkor már Dienes László mellett jegyzett társszerkesztőjét, s nem ok nélkül, mert egy már előzőleg lezajlott sajtóvitában Gaál éppen Markovits Rodion könyvsikerének elhallgatását rótta fel az *Erdélyi Helikon*nak. Ilyen előzmények után érthető a helikonisták közé átkerült író számonkérése: „... a magyar haladó értelmiség vonalán egy íróval megint kevesebb. Tegyük hozzá: egy olyan íróval, aki függetlensége során súllyal tiltakozhatott volna: tiltakozva például az ellen, hogy világnézeteket egyeztessenek a romantika és az előfizetői propaganda síkján. Tiltakozva az irodalmi megállás, a ragacsos regényüzem, a kortársi némaság és esztéta passzivitás ellen, amik végső soron negyven írót szerelnek le az időről, az írói kötelességekről, őszinteségekről és célkitűzésekről." Erre tört ki a vulkán: Kós Károly nem kímélte a különben válaszában névvel meg nem nevezett cikkírót. Ha ez a mérges válasz csak a szóban forgó esetre vonatkozott volna, méltán elhagyhatnók a felfedezést. Igen ám, de a Markovits-afféren túl most már maga a *Korunk* vált problematikussá. Kós belelapozva a kérdést felvető Korunk-számba, rá-

pirít arra a valóságra, hogy a szemle „pontosan 95 százalékát nem magyar szerzők és 99 százalékban nem erdélyi magyar, de 85 százalékban németországi német és 10 százalék egyéb külföldi anyag tölti meg". Felröppen a kihívó kérdés: „miért az istenszerelméért jelentetik meg ezt a művelt nyugati szemlét magyar nyelven és pont Erdélyben?" Na, erre aztán kitört a másik vulkán is. *Miért jelenik meg a Korunk?* című írásában Gaál a gorombaságokban sem maradt adós, de maradjunk itt is az elvi résznél. A *Korunk* oldaláról a helikonisták vidékies elszigetelődése az ellenvád: „Mindenféle nemzeti és kisebbségi jelszavak gargarizálása mellett... megkísérelték elzárni az erdélyi közönségtől mindazt, ami az összehasonlítás lehetőségét adná, s elindítottak egy mesterséges, a szabad európai levegőtől óvatosan féltett üvegházi irodalmat, a sok selejtes között néhány biztatóbb értékkel. Ám ez utóbbiak elől a fejlődés lehetőségét már eleve elapasztotta a mesterséges elzárkózás, holott az élet egészében Európa és Ázsia és Amerika élő, eleven vérkeringésben cseréli ki az értékeit és termékenyíti meg egymást." A szűk regionalizmussal szemben ezek szerint a *Korunk* biztosít „az erdélyi irodalompolitikusok kábító zavarában egy kis európai levegőt és távlatot".

A két szerkesztő egymásbarobbanásának nemcsak jó adag előzménye, hanem mély háttere is van, s hogy nyomon követhessük a következményeket, ezekkel az idő- és térbeli körülményekkel kell előbb szembenéznünk.

A személyi vita ugyanis egy másik, elvszerűbb vitát keresztezett vagy szélesített ki, de még ezt a vitát az „erdélyi gondolat"-ról is megelőzte egy és más. Kezdjük legelöl a frontalakulás folyamatának történetét. Ne felejtkezzünk meg például arról, hogy Gaál Gábor, akit haragjában Kós valamivel később olyannyira lebecsül, eredetileg maga is fellép az újonnan induló *Erdélyi Helikon* hasábjain. Két részből álló cikke, az *Erdélyi színház* (Erdélyi Helikon, 1928. 1. és 3.) nem szerepel a *Válogatott írások* köteteiben, holott a kezdeti bekapcsolódás az új folyóiratba egyáltalán nem járt a szerző eredendő állásfoglalásának elhallgatásával. Hiszen éppen ezért áll előtte a figyelmeztető szerkesztői fejjegyzet: „Ez a cikk nem mindenben a szerkesztőség álláspontjának a kifejezője. Mégis teret adunk neki, mert szigorúságukban is tiszta meggyőződésű megállapításai Erdély szellemi életének egyik komoly válságára hívják fel a figyelmet." A cikk a kolozsvári magyar színház elüzletiesedett műsorpolitikáját támadja, a felelőtlen sznobságot, a honi felelősség és eredetiség nélkül való átlagdivatosdit, leszögezve: „Egy Színháznak, a kolozsvárinak mégis önálló műsorral, azaz önálló műsorpolitikával kell dolgoznia s erdélyi színpadművészeti centrummá válnia; önálló és eredeti, idevaló és az itteni közönség ízlését tápláló és nevelő eszményekkel és vággyal". Sem ez az írás, sem az *Erdélyi Helikon* megjelenését üdvözlő *Uj folyóirat Erdélyben* (Korunk, 1928. 7—8.), mely már újraközlésből is ismeretes, nem hagy kétséget afelől, hogy Gaál Gábor nem az erdélyiség ellenfele, legfeljebb egy erdélyi illuzionizmusé, s a tétele világos: „Itt mindenféle anarchikus absztrakciókról beszélnek, amihez Önnek semmi köze. Itt ankéteket folytatnak mindenféle tévedésekről. Mintha tulajdonképpen nem is arról volna szó, hogy tessék már végre megcsinálni *szellemi és szociális valósága szerint* azt az erdélyi irodalmat" (kiemelés tőle).

Gaál Gábor nemcsak az *Erdélyi Helikon* hasábjain s nemcsak a színháztól kérte számon az „itteni új és eredeti feladatok" megmunkálását, hanem saját lapjában is a valóságot, a valóság felfedezését és vállalását, a valóság őszinte megjelenítését hirdette meg. Ebben az értelemben szállt szembe Kuncz Aladár *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában* című tanulmányával, amely az Erdélyi Szépmíves Céh könyvkiadói kalendáriumában látott napvilágot. A vitacikk *Az „erdélyi gondolat" tartalma és terjedelme* cím alatt (Korunk, 1928. 12.) arra a következetlenségre mutat rá, hogy az *Erdélyi Helikon* Kisbán Miklós, Áprily Lajos és Kós Károly mellett oly céltudatos ideológusa milyen abszurd módon siklott át nemcsak Markovits Rodion világsikert aratott könyvén, hanem a meghirdetett „bölcs és eszes kiegyensúlyozás" elvével ellentétben még csak „egy ékezetnyi terjedelemben sem" említett meg egy akkorra már harmadik évfolyamában virágzó erdélyi magyar folyóiratot. Itt sem helyezi magát kívül az erdélyi hivatáson Gaál, hanem éppen ellenkezőleg, az Apáczai Csere Jánosra mint az erdélyi gondolat nagy reprezentánsára hivatkozó Kuncz szemébe mondja: „... azt azonban nem veszi észre, hogy az a bizonyos folyóirat (mért titkoljuk, hogy a *Korunk*!) épp ennek az Apáczai Csere-féle funkciónak a valóra váltásából él, amikor... az idő világító tornyait nézi s a kor Descarteseit szólaltatja meg — magyar nyelven itt, erdélyi földön, azokkal, akik erre az Apáczai Csere János korában is hálátlan feladatra vállalkoznak..." Nos, Kós Károly igazán ismerhette mindezeket a fejtegetéseket, s amikor a Markovits-ügyben golyóváltásra kerül sor, pontosan oda lő, ahol Gaál Gábor a legsebezhetőbb: felhasználva a rést, mely valósághirdető hivatásvállalása és saját lapjának akkori állapota közt még fennáll. Amit a vitafélről mond, pillanatnyi elfogultság, de amit a lapról megállapít, hosszabb távra igazság volt, és még jó ideig az is maradt. A *Korunk* egy világot közvetített, de ebben a szakaszában még adós a honi valósággal.

Igaz, Gaál Gábor is céloz a háttérre, amikor a maga részéről is ellentmondást mutat ki Kós Károly eredeti személyisége és az *Erdélyi Helikon* szintje-kerete között. A *Korunk* létjogát védve arra tér rá, hogy a csak-művészire esküdő lap élén Kós Károly mennyire világnézet-ellenes, saját kijelentése szerint nem is értve, mit jelent itt ama „világnézet", majd tovább fűzi gondolatmenetét, s odavágja: „Pedig nem kellett volna messzire mennie, elég lett volna pár évre visszalapozni egy Kós Károly nevű erdélyi népvezér életébe, ahol a világnézetnek némi nyomaira lehetett volna még találni. De úgylátszik az alkalmazkodás puha spongyája egészen kitörölte Kós Károly emlékezetéből azt a korszakot, amikor ő még világnézeti alapon politizált s világnézeti alapon nem akarta engedni, hogy az erdélyi mágnások felfalják az erdélyi magyar szegényparasztot." És itt valljuk csak be, hogy egyik félnek sem volt igaza, s mindkettőnek mégis igaza volt. Már úgy értem: sem Kós, sem Gaál nem volt azonos lapjával és hátterével, s így ütközésük személyi volta tulajdonképpen értelmetlen és felesleges. Viszont, ami helyzetüket, körülményeiket, ama háttereket illeti, mindketten telibe találtak, mert sem az *Erdélyi Helikon* nem volt benne a népélet valóságában, sem a *Korunk* nem érett még oda, hogy a Gaál vallotta programnak példája legyen. Ez az igazság.

1. KALOTASZEGI MADÁRLEÁNY

2. KÓS KÁROLY: GYILKOS-TÓI NYARALÓ-SZANATÓRIUM (1932)

Kós Károly 1921-es proklamációja, a *Kiáltó Szó*, valóban politikai tett volt, népi erőket szólítva harcba a nemzetiségi jogokért és a román néppel való demokratikus együttélésért; folytatása a Magyar Néppárt a maga kalotaszegi zászlóbontásával. S ha az úri fortélynak sikerült is a művészt és írót, építészmérnököt és szerkesztőt újra meg újra a maga munkaterületére visszaszorítania (gondoljunk az 1924-es brassói ellenzéki fellépés leverésére a magyarpárti közgyűlésen, majd az 1927-es reformmozgalom szétbomlasztására), az irodalomszervező mégis csak divatba hozta a hazai magyar könyvet, s amivel ő járult hozzá a művészethez és irodalomhoz, az helytállást erősített „itt és most" a konzervatív-akadémikus reakcióval szemben. Hagyományhívása Budai Nagy Antalt és Dózsa Györgyöt szólítja elő a múltból, transzilvanizmusáért Ravasz László és Kristóf György ósdi nacionalizmusával, majd a Katholikus Akadémia egységbontóival vívja a maga csatáját, s ha szembe is fordul nem egy haladó új nemzedéki kísérlettel, az ő fenntartásai mindenkor a különb felkészülést, a megalapozottabb honiságot követelték ki vitafeleitől. Tulajdonképpen ez történt a Gaál Gáborral való szerencsétlen összekoccanás esetében is. Gaál jól megalapozott, filozófiailag, társadalomtudományilag és esztétikailag elmélyített irodalompolitikája idővel fölébe kerülhetett a ködös transzilvanista esztétikának, de csak azon módon, ahogy lapja — ne tagadjuk, mert a valóság megcáfol — a Kós Károly megrovásában szereplő világpolgári absztrakción túljutott, s maga valósította meg mindazt, amit szerkesztője mástól kért számon.

Különben már Gaál és Kuncz fellobbanó vitája során akadt közvetítő hang is. Szentimrei Jenő *Ama bizonyos erdélyi gondolat* cím alatt (Erdélyi Helikon, 1929. 1.) — s ezt az írást szívesen közöltük újra az 1968-as *Sablon helyett csillag* publicisztikai gyűjteményben — személyi bevetéssel érvelt a két folyóirat közös hivatása mellett, hivatkozva a *Nyugat* és a *Huszadik Század* valamikori páros ragyogására. Olvassuk csak: „Úgy érzem, hogy éppen az én helyzetem — paraszti nyelven: két közön állásom — fog itt szemléltető és megvilágító erővel hatni a vitában, amely nézetem szerint már kiinduló pontjában lesiklott az objektivitás alapjáról. Úgy érzem: csak az *egyoldalúan megfogalmazott* és nem szerencsésen demonstrált erdélyi gondolattól a *kevésbé egyoldalúan megfogalmazott* erdélyi gondolathoz kellene fellebbezni s nyomban kitűnne, hogy a Korunk és az Erdélyi Helikon nem egymással ellentett, de *egymást kiegészítő* kultúrmunkát folytatnak. Különben önmagammal szemben nem tudnám igazoltnak látni a szimultán munkát, melyet a két folyóiratban egyformán szívesen vállaltam és vállalok..." Sajnos, hasonló közvetítés nem folytatódott, s mire újra kifakadtak az ellentétek, a személyeskedésig mélyülő szakadékot senki sem hidalta át. Pedig milyen könnyű lett volna — ha nem is az egyre élesebben polarizálódó két lap, de legalább Kós és Gaál személye közt — a jóval később nyilvánvalóvá vált párhuzamosságot már akkor megtalálni. Avagy nem hasonló-e az erdélyi színház korszerű eredetiségét követelő Gaál-állásfoglaláshoz ama Kós-féle program, mely a *Modern architektúra — stílustalanság?* (Erdélyi Helikon, 1928. 8.) konklúzióiban honi cselekvést sürget, hogy „népünk, mely a régi művészeti hagyományait már megtalálhatatlanul elveszítette, egyrészt belekapcsolódjék abba az új életfolyamatba, mely a haladást, a nyugatot, a termelést, az új, a hozzám,

a mai emberhez szabott művészetet jelenti, de másrészt úgy kapcsolódjék bele abba, hogy ebben az új művészetben bennefoglaltassék népünk sajátos gondolkozása, különvaló életlátása, múltjának, sorsának minden értékes öröksége . . .“

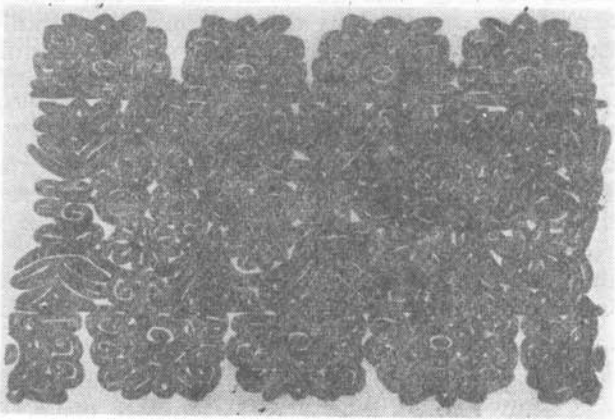
Gaál Gábor „kozmopolita“ képe akkor is hamis, ha saját lapjának egy bizonyos időszaka nyomán saját szerkesztő- és munkatársai próbáltak róla ilyen benyomást rögzíteni, avagy ha éppenséggel vitabeli ellenfelei alakítottak ki róla ilyen véleményt. Nemegyszer kimutattuk már (és még meg kell ismételnünk egynéhányszor), hogy a Romániába emigránsként érkező Gaál éppen valóságkereső és valóságelemző beállítottságánál, történelmi materialista következetességénél fogva törekedett gyökérverésre „itt és most“, s a világpolgári elvontságoktól állott legtávolabb. Erdélyben élve, itt lapot szerkesztve, nem tagadta meg a vidéket, hanem azonosította magát a környezettel, annak népével, sorsával, múltjával és jelenével, a benne rejlő lehetőségekkel, a konkrét jövővívással. Éppen csak, hogy mindezt nem kiragadva és önmagában, hanem szélesebb betájolással, általánosabb összviszonylatokban képzelte el és hirdette. Hatalmas mennyiségű publicisztikai tevékenységében és szerkesztői munkálatai során egyaránt igazolódik ez, s így mi sem természetesebb, mint az a tény, hogy Erdélyt, tevékenységének közvetlen hatékonysági terepét — olvasóinak szülőföldjét — sohasem tagadta meg. A transzilvanizmus szigorú bírálója s kellő időben a romániaiság realizmusát szólaltatja meg, de nem Erdély nélkül, hanem éppenséggel Erdélyen át és Erdélyben, ahol a hazai magyarság a román nép életébe századok óta kapcsolódik. Ezért nevetséges minden olyan kísérlet, mely mereven sarkítja Gaált és a transzilvanizmust ahelyett, hogy Gaállal együtt az erdélyi mivolt valóságtudatának megőrzésével, sőt annak alapján fogadná el a romániaiság korszerű helyzetfelismerését. Hiszen Gaál a transzilvanistákat nem Erdély-szeretetük miatt bírálja, hanem ellenkezőleg, tőlük a mítoszok, a varázslatos képletek és formajátékok helyett erdélyi valóságtartalmat követel. „A Helikon él és él Erdély, de él a világ is. Minden csöpp egész beletartozik egy nagyobba . . .“ — hirdeti már 1927 februárjában az *Erről van szó* című röpiratban, s nem más az álláspontja a következő évek során sem. Ugyanabban a Korunk-számban, ahol Kós Károly támadására válaszol, jelent meg *Gyávák-e az erdélyi írók?* című vitacikke is, ahol a fiatal Kacsó Sándor „erdélyi“ számonkéréseit „a mai erdélyi élet“ megmutatásának követelésére érti, s a megtévesztő történelmi kosztümökkel ellentétben leszögezi: *„az író kötelessége megírni azt, ami napjaiban megírni való és kikövetelni történelmi időterétől és időkörnyezetétől mindazt, ami kikövetelni való“* (kiemelés tőle). A történelmi időtér és időkörnyezet megfogalmazása, és irodalompolitikai tudomásulvétele nem Kós Károly törvénye ellen szól, hanem annak tényleges betöltésére hív fel, mégha ezt maga Kós nem is ismerte fel.

A *Korunk* akkori állapota egyáltalán nem hitelesítette még mindazt, amit Gaál Gábor saját lényege, eszméi, célja szerint korától és környezetétől kikövetelt. A Korunk-kutatás ismeri már a gyötrelmes, végtelen türelmet igénylő, áldozatos utat, melyen egy liberális magazinként induló intellektuális kaszt-orgánum a romániai magyar dolgozók feltörekvésének szolgálatába álló értelmiség szellemi kiforrásának felé-

lős gócává fejlődhetett. Gaál Gábor addig kérte-követelte a valóságirodalmat, míg jelentkezett mellette és körülötte mindaz, ami szociográfiában és társadalomelemzésben, tájrajzban és népkutatásban, nemzetiségi tudatformálásban és román—magyar érintkezésben, a tudományos és szépirodalmi műfajok skáláján valóságot igazolt s benne valóságos történelmi tényezőként sorsot vállalt. A *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* évfolyamaiban négy folytatásként megjelent Korunk-kismonográfiában (1964, 1968, 1970, 1973) adatok százaival mutattam ki, hogy Gaál Gábor szerkesztőségi jogkörének kiszélesedésével s a „lebegő értelmiségi" elkötelezett értelmiségire való következetes fölváltásával (ami munkatársak és olvasók részleges fölcserélésével is járt) már a harmincas évek derekára új *Korunk* alakult ki, s a romániai valóságban gyökeret verő, népfronti kibontakozásában az erdélyi magyarság egyetemes kérdéseire s így a román néppel közös feladatokra figyelő, militáns *Korunk*tól már semmi sem áll távolabb, mint az anacionális elvontság hasbeszéde. Amit Kós a lap 1929. 9. számáról még oly rámenősen megírhatott, az öt-hat év múlva már erről a lapról el sem mondható. Gaál Gábor eredendő célirányа átütött a szerkesztésen, a belső százalékarányok megfordultak a honi feladatok javára. Természetesen fel nem adva azt a tudományos világnézetet és egyetemes látóhatárt, mely a *Korunk*ot képessé tette a tényleges történelmi erők helyi felismerésére s a kellő nemzetközi összehasonlításokra, az antifasizmus harcos emberségének konkrétan kolozsvári, erdélyi, romániai, dunavölgyi, kelet-európai megszólaltatására.

Ennek a ténynek a felméréséhez azonban nem ártott betekinteni Kós Károly 1929-es bírálatába.

Bizonyára nem véletlen, hanem a kezdettől adott benső konkordanciák következménye Gaál Gábor és Kós Károly már az antifasiszta népfronti szakaszban kiérlelődő barátsága, s még inkább az a termékeny együttműködés, mely a *Korunk* szemléletét igazoló 1944-es nagy történelmi események után a két jeles gondolkodó, népharcos, irodalompolitikus, értelmiségi hős viszonyát jellemezte. Koruk és környezetük fogyatékosságain és visszásságain túljutva éppen személyiségük alapegyezéseinél fogva kellett és lehetett végre találkozniok, s mai szocialista tudatunkban már együtt is maradnak.

Kalotaszegi párnacsup
(B. Kőrössy Ibolya rajza)

NAGY GYÖRGY

A KEZDETI TRANSZILVANIZMUSRÓL

Eszmetörténeti vázlat

„Az 1918 utáni évtizednek nincs kulturális vagy civilizatórikus eseménye, tünete vagy vívmánya [...], mely gyökerei színét, magyarázatát és értelmét ne abban az elváltozott tudatban bírná, mely a világháború roppant élménye következtében maga is újjá szerveződött, új tartalmakkal telt meg és új kategóriákkal dolgozott"[1] — írta Gaál Gábor 1928-ban. Valóban, az első világháború s a háborút követő nagy forradalmi osztályküzdelmek szinte egész Európa számára az „idő kizökkenését" jelentették. A régi Európa, a formák folytonosságának illuzórikus empíriájára épülő polgári biztonságérzet, az organikus és egyetemes haladás semmire nem kötelező eszméjébe zárkózás, a morál fogalmának időtlen és oszthatatlan lényegére apelláló erkölcsi ítélkezések kontinense válságba jutott. Az egyénközpontú burzsoá civilizációképzet politikai fedezetének a megingása éppúgy az új történelmi korszakot jelezte, mint az addig szilárdnak hitt értékrendszerek és kikezdhetetlennek ítélt konvenciók összeomlása vagy a társadalmi élet megszokott infrastruktúráinak a felbomlása.

A történelmi fejlődés objektív menete szempontjából mindez egyáltalán nem jelentett valamiféle merő negativitást, de a társadalmi szubjektivitásban tájékozatlansági hangulatot szült. A polgári humanista eszmények elerőtlenedése, az intellektus hatalmába vetett osztályszempont-talan bizalom megroskadása s a robbanásos események külszíni kaotikuma alatt érlelődő alaptendenciák fel nem ismerése különösen a középrétegek soraiban támasztott meghasonlást és pesszimista víziókat.

Bármennyire is paradoxnak tűnik, valahonnan innen, ennek az európai helyzetnek és társadalmi állapotnak a felmérésétől kell elindulnunk, ha meg akarjuk határozni azokat a körülményeket, amelyek közepette az ún. modern transzilvanizmus etikai-politikai és irodalmi-kulturális koncepciója kialakult. Persze, a kiinduló pont csak kiindulópont. Figyelnünk elsősorban arra kell, hogy nemzetiségünk a maga egészében s az egyes társadalmi osztályok külön-külön miként reagáltak a háború utáni sajátos erdélyi eseménytorlódásra, miként és mennyire tetézte itt a Délkelet-Európában amúgy is erősen megtetézett dezorientáltságot a közösségi létkeretek teljes megváltozása. „A nagy háború előtt talán senkinek eszébe nem jutott..." — ezekkel a szavakkal kezdte Kós Károly *Erdély* című kultúrtörténeti vázlatának 1929-es előszavát[2], s bár megfogalmazása formailag és sarkítottságában tökéletesen összecseng Gaál Gábor idézett mondatával, mégis kevesebbre és ugyanakkor többre

[1] Gaál Gábor: *Válogatott írások II.* Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1965. 296.
[2] Kós Károly: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat.* Géniusz Kiadás. é.n. 5.

utal, mint emez. Kós mondatkezdésének értelmi hátterében elsősorban az Osztrák—Magyar Monarchia darabokra hullása, a román nép nemzeti törekvései kiteljesedésének pozitív ténye, valamint azok az „új tartalmak" és „új kategóriák" állanak, amelyeket a kisebbséggé lett erdélyi magyarságnak egyrészt mint adottságokat el kellett sajátítania, másrészt mint lehetőségeket önmagából, önnön helyzetének tudatosításából ki kellett küzdenie.

„A négy esztendős háborúban megvérzett, megtizedelt, megcsalt és aztán megriasztott nép, mint bottal széjjelvert nyáj húzódott be vackába; a régi vezetők, akiknek kezéből hirtelen hullott ki a hatalom és akikre reá fenyegetett a vagyon elvesztése is, nyugtalanul keresték a maguk külön módján a menekülésnek inkább titkos, mint nyílt kijáróit; a munkástömeg fogcsikorgatva nyögte kegyetlenül jól sikerült letörése szégyenét és mint láncravert farkas, nyalogatta még vérző, friss sebeit; a polgárosztály után bámult bele ismeretlen jövendőjébe, és végül a régi államok gazdájukvesztett, utcára került páriái, a tisztviselők, éhesen, kétségbeesetten, utolsó reménységükkel sűrű, sötét rajokban szállották meg nap-nap után a hosszú-hosszú repatriáló vonatokat."[3] — Ilyennek látta Kós Károly az akkori állapotokat.

Erdély magyarságának nemzeti kisebbséggé válása mélyen gyökerezett egy több évszázados s a maga végső történelmi kiteljesedése szempontjából objektív fejlődésfolyamatba. A háború előtti provinciális helyzet nyomán itt maradt politikai és szellemi nyomorúság azonban már önmagában véve is nagyobb volt annál, hogysem a történelmi változások radikalitásától megkövetelt közösségi szemléletváltás és az új államiságba való közösségi-közéleti beilleszkedés zökkenők nélkül végbemehetett volna. Az aggodalmaskodás pszichózisát, mely minden nagy történelmi-társadalmi cezúrának elkerülhetetlen velejárója, a millenniumi korszakból örökölt előítéletek és érzelmi-gondolati megrögzöttségek sokaknál már-már morbid méretűvé növelték, amit aztán az egyeduralmi pozícióikat vesztett vezető körök, „bénaságunk és rokkantságunk, földhözvertségünk, négy esztendős gyehennánk okos spekulánsai"[4] célzatos nacionalista lármafázással még tovább fokozták.

Természetesen a talajvesztettség hangulata nem egyformán hatott át minden társadalmi réteget, s ahol eluralkodott, ott sem mindig ugyanazok a motivációk játszották benne a meghatározó szerepet. A román és magyar dolgozó tömegek jó része szinte minden cezúra nélkül folytatta azt a közös küzdelmet, mely a korábbi évtizedekben és évszázadokban annyi nagyszerű példáját szolgáltatta az osztályérdekek azonosságából eredő militáns egységszellemnek. A Magyar Tanácsköztársaság elleni intervencióval szembeni tiltakozásban éppúgy egymás mellett álltak a magyar és a román munkások, mint az 1920-as általános sztrájk idején. Képviselőik 1921-ben ott vannak a Román Kommunista Párt alakuló kongresszusán, a párt megalakulása után pedig, ennek vezetésével, együtt küzdenek a társadalmi felszabalulásért és a nemzeti egyenjogúságért.

Az adott körülmények között azonban a passzív és rezignált magatartás meghaladásának még akkor is általánosan közösségi volt a fon-

[3] Kós Károly: *Tíz linóleummetszet margójára.* Keleti Újság, 1923. július 8.
[4] Uo.

tossága, ha maga a passzivitás és a rezignáltság nem is volt általános. A reakció képviselőitől szított, de önmagát is gerjesztő sértettségérzés leküzdése, a meddő, világfájdalmas attitűdök felszámolása s a közösségi tisztánlátás meggyökereztetése, a viszonyulásbeli inerciák feloldása s a cselekvőképes közéleti erők munkára eszméltetése a nemzetiség jövője szempontjából elsőrendű életkövetelményként tételeződött.

Mindenekelőtt ezt a parancsoló helyzeti szükségességet, a történelem sokszálú lehetőségeinek ezt az egyetlen szálba való egykori összesodródását kell a transzilván gondolat eredőivel kapcsolatos eszmetörténeti vagy irodalomszociológiai vizsgálódásnak nyomon követnie. Ebben a kontextusban tárul fel, hogy eredendően minek a tagadása és minek az igenlése volt az a közösségi-közügyi magatartáseszmény és népi elkötelezettség-ethosz, amely a transzilvanizmusban megfogalmazódott. Ebben az összefüggésben válik világossá, hogy mit jelentett egy olyan etikai-politikai és szellemi-kulturális munkahipotézisnek a felvétele, amely a „néma intranzigensek", a mindenféle nacionalista zavarkeltők és a külföldi felelőtlen irredenta ügyködők ellenében a szülőfölddel való feltétlen azonosulás erkölcsét, a román—magyar együttélés értékadó lehetőségeinek hitét, a közösen küszködők és az azonos talajon fejlődő kultúrák egymáshoz rokonulásának históriai képzetét, valamint a dolgozó néposztályok melletti demokratikus kiállás radikális-plebejus szenvedélyét igyekezett jövőformáló akaratté szintetizálni.

Nincs terünk itt részletesen taglalni, hogy miért éppen írók és publicisták, a szépliteratúra képviselői dolgozták ki ezt a munkahipotézist, s hogy egyáltalán miért éppen a toll emberei voltak azok, akik — mint a *Keleti Újság* írta — elsőkként „kiáltották el", hogy „meg kell kötni az omladozó gátat, mert útját kell állani a veszedelmes áradatnak..."[5] Nyilván volt ebben kényszerűség, de volt természetszerűség is, mert nem egészen alaptalan az az analógia, melyre először talán Zágoni István utalt, midőn a maga életre vajúdásával is már sajátosan közösségi jelentőségűt cselekvő romániai magyar irodalom 1918 utáni szerepvállalását a reformkor irodalmának lelkiismereteket ébresztgető és tudatosító tevékenységéhez hasonlította.[6] Semmi esetre sem aufklérizmus vagy valamiféle missziós képzelgés íratta le Kós Károllyal, hogy „vannak robbanó idők, mikor új intuíciókkal, művészetből való feláldozással kell politikát folytatni"[7], hanem egy adott helyzet lehetőségszféráinak és követelményeinek a szembesítése, a cselekvésképtelen, mert irreális politika nemzetiségveszejtő következményeinek a felismerése s az elnyomatás újabb és újabb terheivel megterhelt nép őszinte féltése. Hasonló felismerés és hasonló féltés tágította a felelős írói magatartásban mindig jelenlevő társadalmi cselekvőlegességet közvetlen közösségi-közügyi munkává Szentimrei Jenőnél és Áprily Lajosnál, Tabéry Gézánál és Kádár Imrénél, Paál Árpádnál és Krenner Miklósnál is.

A felsoroltak s velük együtt még jó néhányan — népi kötöttségű írók és oktobrista politikusok, radikális szellemű publicisták és narod-

---

[5] *Alkotni.* Keleti Újság, 1920. október 10.

[6] Zágoni István: *Bizonyítjuk, hogy élünk.* Keleti Újság, 1923. február 25.

[7] Kós Károly: *Ki-ki maga mesterségét folytassa (válaszom Apor Péter dr-nak).* Újság, 1925. szeptember 5.

nyik szemléletű értelmiségiek —, kik a húszas évek elején nagyrészt a *Keleti Újság* és a *Napkelet* köré, majd pedig a Magyar Néppártba tömörültek, sokszor eltérő értelmezésbeli hangsúlyokkal ugyan, de mindannyian ama bizonyos „új intuíciókat" képviselték.

Egy nagyon bonyolult eszmei-eszmetörténeti jelenséggel állunk itt szemben.

A transzilvanizmus egyidőben jelentett közösségi cselekvésideált és írói valóságlátást, közügyi aktivitás-etikát és művészi krédót. Sajátosan áthatották benne egymást a „művészetből való feláldozással" koncipiált politika és a „politikából való feláldozással" koncipiált művészet. Ezek a szimbiózisok már önmagukban véve is meglehetősen szövevényes képletet eredményeztek. De az erdélyiség népi-plebejus orientációjú vállalásprogramja igazán szövevényessé azáltal vált, hogy elválaszthatatlanul összefonódott a társadalmi cselekvés hatóerejében megtépázott eszmeiséggel is hinni tudó oktobrista értelmiség törekvéseivel.

A bonyolult képletet analitikus elemzéssel természetesen le lehetne bontani alkotóelemeire, de nem valószínű, hogy ezzel közelebb jutnánk a képlet igazi megértéséhez. Sőt, egy ilyen lebontó elemzés könnyen történetietlen következtetésekhez vezethetne, mert itt többek között éppen ez volt a történelmileg sajátos: „funkcionális" egységbe szervesült a tudatbetájoló és közösségi aktivitásra ösztönző tevékenység, a demokratikus közületi formák kialakításáért és a román—magyar sorsközösség gyakorlati elismertetéséért folytatott küzdelem, a népi és polgári-plebejus érdekek érvényre juttatásáért vívott harc, valamint a kultúra, a művészet és az irodalom létezésmóddá tételéért és közügyi szolgálatba állításáért végzett munka. Ha időben nem is, de társadalmi térben még messze vagyunk a húszas évek második felétől, amikor a különböző közéleti szféráknak ez a „funkcionális" egybehajlása mindinkább el fog tűnni, az erdélyiség eszméje pedig — bizonyos fokig „ellíraiasodva" — mindinkább az irodalomba fog visszavonulni.

Értelmetlen és félrevezető lenne az is, ha a közösségi útkeresés időszakának transzilvanizmusát valamilyen definíciószerű elméleti tétel formájában próbálnók meghatározni. A kezdeti transzilvanizmus nem elmélet volt, hanem — mint fentebb írtuk — közügyi magatartáseszmény, népi elkötelezettség-ethosz, gyakorlati munkahipotézis és közvetlen közéleti cselekvés. Kós Károly nevezetes novellája, az *Ezerkilencszáztizenkilenc* nem ott zárul le, ahol a hajdani Varju-fészek, Pojána kései lakói „a Talharu verőfényes ponkjáról" körbetekintenek a láthatáron, és felfedezik annak a horizontnak az igazságát, melyben „fehéren tarajozva csillogtak a hegyek fel-fel a Meszesig és tovább valamerre Máramarosig". Ehhez a motívumhoz elszakíthatatlanul hozzátartozik az a másik, hogy Gál Jankó ismét ráhajolt az eke szarvára, „az ökrök újra belefeküdtek a járomba, az eke tovább hasította a földet és ontotta a friss, barna barázdát"[8]. Kós, Paál Árpád és Zágoni István méltán történelmi jelentőségűnek tekintett *Kiáltó Szó* című 1921-es politikai röpiratában sem pusztán az Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transilvania fogalmak konszonanciájára és sui generis tartalmára való hi-

[8] Kós Károly: *Ezerkilencszáztizenkilenc.* Erdélyi Helikon, 1928. 170—179.

vatkozás képezte az eszmei alapréteget, hanem az a határozás is, hogy „dolgoznunk kell, ha élni akarunk, és akarunk élni, tehát dolgozni fogunk".[9]

A „dolgozás", a társadalmi felelősségtudat és a történelmi realizmus jegyében kibontakoztatott ideológiai-eszméltető és közvetlen gyakorlati-jövőszervező tevékenység, nem pedig valaminő szó-mágia tette a transzilvanizmust azzá, ami kezdetben volt: az együttélők egymást kölcsönösen felemlő egyetértésének a lehetőségeit bontogató, közösségi indulásprogrammá. A transzilvanizmus nem fogalmaknak metafizikai lebegtetését jelentette, hanem — mint más összefüggésben Kós Károly írta — „az életre ébresztett nép józan életmunkájának" hirdetését, „a passzivitás irrealitását oktrojáló világi és egyházi nagymogulok (valamint polgári és dzsentri sleppjük)" ellenében.[10] Jelentette annak a kimondását — Szentimreit idézzük —, hogy „sárgunyhónkból" becsületes emberi szálláshely is lehet egyszer, „de csak úgy, ha magunk dolgozunk rajta két kézzel, omló verejtékkel, s nem a magyar mitológia tündéreit várjuk, hogy építsenek álmokból várat — helyettünk s magunk ámítására".[11] S jelentette annak a leszögezését is, hogy „ha valamit elhanyagoltunk, ha valamit elbuktattunk [...], akkor a bűnbakot nem szabad másban keresni, csak [...] ha tényleg nem találtuk meg önmagunkban".[12]

A tevékeny közösségi kibontakozás szorgalmazása s a dolgok menetéért viselt felelősség hangsúlyozása olyan időben, amikor a nacionalista és konzervatív körök az egész nemzetiséget szú-létre akarták kárhoztatni, s olyan helyzetben, amikor — Szemlér Ferenc kissé módosított megfogalmazásával élve — „a honfibú, a lázas kapkodás, a tompa csüggetegség s a hirtelen kivirágzó remények" összevissza kavargása[13] még nem ült el egészen — nos, ez már önmagában véve is pozitívum volt a polgári radikalizmussal összeszövődő kezdeti transzilvanizmusban. Az erdélyiség gondolatának képviselői már azzal is jelentőset végeztek, hogy a pusztán históriai hivatkozásokra és közjogi formulákra fogékony közügyi mentalitás szűklátókörűségével szemben megpróbáltak életre hívni egy olyan közéleti szellemiséget, amely a népi és polgári-plebejus erők aktivizálását s a felelősen elkötelezett közösségi magatartást helyezte előtérbe. Ennek a pozitívumnak, illetve ennek az önmagában véve is értékelésre érdemesült törekvésnek az igazi dimenzióit nyilván csak akkor láthatjuk át, ha közelebbről is megvizsgáljuk a transzilvanista aktivizmus eszmei és politikai tartalmait.

Ebben a vonatkozásban különösen két dolgot kell kiemelnünk. Egyrészt: az erdélyiség-eszme képviselői őszintén hittek a román—magyar közeledés lehetőségeiben, s tiszta indulatú pátosszal hirdették, hogy az egyazon szülőföld különböző közösségi jellemzőkkel és eltérő kulturális hagyományokkal rendelkező lakóinak a múltbeli sokféle konvulzió ellenére is érvényesülésre hivatott közös elkötelezettsége van. Másrészt:

---

[9] Kós Károly—Zágoni István—Paál Árpád: *Kiáltó Szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere.* é.n. 2.

[10] Kós Károly: *Kalotaszegi vállalkozás.* Korunk, 1971. 1502—1503.

[11] Szentimrei Jenő: *Pánturáni tudós professzor Cholnoky.* Napkelet, 1920. szeptember 15.

[12] *Megmozdul az Emke.* Keleti Újság, 1920. október 13.

[13] Szemlér Ferenc: *Más csillagon.* Erdélyi Enciklopédia. é.n. 66.

a bizonyosságkeresésben és az újat-kezdésben nem egy transzilvanista már-már osztályharcos szenvedélyességgel fordult a néptömegek felé, s helyezkedett szembe azzal a félfeudális-félburzsoá réteggel, amely — mint Krenner Miklós írta — „a régi magyar impériumból áthozta a tekintélyt adó címeit, arisztokratikus koronáit, főispáni vagy képviselői dekórumát"[14], s ezek birtokában a bódultságból való kilábalása után újra jogot formált magának a vezetésre.

Az együttélők barátságának az egyetemes humánum elvont logikai képletéből kilépő s mindennapi gyakorlati feladattá táguló racionalitása a kezdeti transzilvanizmus eszmekörében egyet jelentett a Horthy-féle ellenforradalom irredentizmusától való elhatárolódással s az őszinte, új hazafiság racionalitásával. A transzilvanista aktivizmus nemcsak befelé irányuló „dolgozást", tevőleges közéleti munkát tételezett fel, hanem kizárást is: kizárását mindannak, ami ezt a munkát, ezt a „dolgozást" akadályozni igyekezett. Nem valamilyen újfajta gőgről, nem egy természetes és sokrétű kapcsolódásrendszer felszámolásáról volt szó. A külföldi „nem-nem-soházók" Trianon-hangulatot szító s a határokon is áthajló revizionista propagandája a román nép megvalósult nemzeti egysége s a közösségi integrálódás útjait, a kisebbségként is teljes életet élés módozatait kereső erdélyi magyar dolgozó tömegek ellen egyaránt irányult. Ezzel az elvakult irredentizmussal hadakozva írta le Paál Árpád, hogy „az ereket fölbugyogtató demagógiákból, az ereket belülről fűtő gyűlölségből se a magyarságra, se az emberiségre jó és hasznos élethatározás nem következhetik", s ugyancsak ennek ellenében mondotta ki azt is, hogy az erdélyi magyarság „a román állampolgárságban való hűsége nélkül [...] magyarsága iránt is hűtelenné válna".[15] Amikor Kós a vajdahunyadi román vagy a marosszentimrei magyar templom köveihez fordult históriai tanúságtevésért[16], illetve amikor Erdély „ellentett története mét"[17] vallatta, nyilván csak közvetve vitázott az irredentákkal, de a közvetlen egyértelműség hangján is leszögezte: „nekünk nem lehet erkölcsileg másutt a helyünk, mint a demokrácia és erdélyi román testvéreink oldalán."[18]

Az építő munka és a közösségi aktivitás szorgalmazásának, az irredentáktól való elhatárolódásnak és az új hazafiság kategóriáiban való gondolkodásnak, a különféle nacionalizmusok elutasításának s a román—magyar sorsközösség hirdetésének lényegében azonos szociális-szemléleti háttere volt: a népi kötődés. Ez nem valamilyen beszűkült társadalmi érte mezést jelentett. Ami az erdélyiség-gondolat egyik vagy másik képviselőjénél esetleg narodnyik jellegű faluszemlélet volt, az a transzilvanizmusnak a polgári radikalizmussal való összefonódása révén beleoldódott egy átfogóbb eszmeiségbe. A népi tájékozódás egyben polgári-plebejus orientációként is téte ezódött, s mindenekelőtt a régi magyar birodalmi álmoktól, a szupremáciás képzelgésektől meg a rendi allűröktől szabadulni nem tudó maradékarisztokrata-félburzsoá körökkel való szembenállás fejeződött ki benne. De szembenállást jelentett a népi

[14] Spectator: *Magyarságunk kötelez.* Magyar Kisebbség, 1923. 515.
[15] Paál Árpád: *Ha jelszót csempésznek.* Keleti Újság, 1923. április 22.
[16] Kós Károly: *Beszélnek Erdély kövei is.* Napkelet, 1920. október 15.
[17] Balogh Edgár: *Hármas kis tükör.* Magyar Élet. Budapest, 1945. 162.
[18] *Az Erdélyi Magyar Néppárt kiáltványa.* Keleti Újság, 1927. június 24.

tájékozódás azzal a félburzsoá-félsemmi réteggel is, melyről Kós Károly mint „az új vagyonok kultúrátlan és goromba butaságának" megtestesítőjéről beszélt, mondván, hogy valahányszor valamilyen közösségi érdekűt kellett cselekedni, ez a réteg „piszkoskezű vállveregetéssel és megalázó alamizsnával válaszolt csupán".[19]

A polgári radikálisok s a transzilvanisták népi tájékozódásának igazi tartalmát talán a legegyértelműbben Kósék „néppárti" kezdeményezése példázta. Nem túlzás azt állítanunk, hogy az 1921-ben „zászlót bontó" Magyar Néppárt a maga mélységesen demokratikus s a munkásosztályra is figyelő programjával első felvillanása volt egy olyan nemzetiségi tömörülés igényének, amilyet majd a MADOSZ valósít meg a harmincas években kommunista pártirányítás alatt.

Kósék demokratikus politikai-közületi kezdeményezése azonban köztudomásúlag elbukott. A Magyar Nemzeti Pártnak, amely már személyi összetételénél fogva is a konzervatív erők tömörülését jelentette, sikerült a kisebbségi elnyomással szemben történő közösségi fellépés valóban közösségi ügyét a maga céljaira s a vezetésre predesztináltság arisztokratikus osztályképzetének megfelelően kijátszania, s elfogadtatnia a Néppárttal a fúziót. Hangzatos nyilatkozatok és fogadkozások jegyében történt meg az egyesülés, de a nyilatkozatok és a fogadkozások hamarosan elfelejtődtek, s az új Magyar Párt alapjában véve egy antiszociális s a nemzetiségi bajokat sok vonatkozásban inkább súlyosbító, mint enyhítő politika képviselőjévé vált.

A „néppárti" kezdeményezés bukása bizonyos értelemben bukása volt a transzilvanizmus eszméjének is. A húszas évek második felében a reakciós és konzervatív körök konszolidálódása folytán a társadalmi, különösen pedig a politikai élet fejlődése mindinkább olyan irányt vett, melyben a kezdeti transzilvanizmus eszméi és eszményei óhatatlanul vágyálmokká torzultak.

Ebben a torzulásban aztán bebizonyosodott az is, hogy egy regionális színezetű gondolat egy történelmi időszak „regionális" határain belül valós követelményt és reális lehetőséget képviselhet ugyan, de hosszabb távlatban feltétlenül azok az eszmék jutnak érvényre, amelyek a lehető legtágabb történelmi determináltságban gyökereznek. A két világháború között a Kommunista Párt vezette munkásosztály volt a nyitott történelmi idő igazi letéteményese. A transzilvanizmus végső fokon polgári koncepció volt. A társadalmi elnyomás megszüntetéséért és a különböző nemzetiségű dolgozók kollektív jellegű jogegyenlőségéért folytatott küzdelem elvi egysége, a hazafiság és az internacionalizmus, valamint az osztályharc gyakorlata alapján álló munkásmozgalom fogja — új tartalommal — igazán sokszintű realitássá kibontani mindazt, ami a transzilvanizmust létrehívó történelmi adottságban egysíkú kívánalom, a kezdeti transzilvanizmusban pedig a polgári jelleg határain belül pozitív ígéret volt.

---

[19] Kós Károly: *Tíz linóleummetszet margójára.* Keleti Újság, 1923. július 8.

BALOGH FERENC

KÓS KÁROLY ÉPÍTÉSZETÉNEK NEMZETKÖZI ÉRTÉKE

Bár a magát mindig építésznek valló „ráncos szent-öreg" tevékenységében a tervezőmunka többnyire kényszerűen hol az irodalmi, hol a közéleti elfoglaltság miatt háttérbe szorult, architektúrája mégis nagyjelentőségű. Maradandó az a mód, ahogyan az építészetet a kultúra elválaszthatatlan részeként tárgyalja művelődéstörténeti „vázlatai"-ban, ahogyan építészetelmélete és gyakorlata emberközpontúvá válik, ahogyan természeti-táji-népi és sajátosan hagyománytisztelő építészetet hozott létre historizmus nélkül, szellemi igényből, s ahogyan mindig következetes maradt meggyőződéses formáihoz. Ma is bízik a technológia emberi megszelídíthetőségében.

Erdély követi ő szólaltatta meg, s teremtett belőlük európai rangú építészetet. Nem a stílusjegyeket kereste elsősorban, hanem a létrehozó embert, aki lelki alkatának megfelelően formálta épületeit „a maga képére". Ez a modern felfogás vezetett a különböző történelmi korok emberének életforma-ismeretéhez s műemlékeinkkel kapcsolatos közművelődési kérdések tisztázásához. A legszebb példa a Mátyás király kolozsvári szülőházának restaurálásával kapcsolatos következtetés: Kós Károly teljes joggal feltételezi, hogy a keleti utcasor különbejáratú harmadik szobája lehetett a „vendégház", ahol Szilágyi Erzsébet megszállt (*Erdélyi Helikon*, 1943. 4.). A kolozsvári színház hajlékaival foglalkozva ugyancsak a funkció, az emberi használhatóság kerül nála előtérbe: a Farkas utcai volt első magyar állandó színház épületéről nem azt tudjuk meg, hogy milyen mértékben volt empire vagy copf stílusú, hanem elsősorban azt, hogy „látási és hallási lehetőségei kifogástalanok voltak a színház minden helyén", s az erdélyi tervező Alföldi Antal 1804-ben „az erdélyi művészi hagyományokra alapozottan, térben, vonalban, színben és díszítésben... derűsen komoly művészi nézőterét valósította meg" (*Erdélyi Helikon*, 1942. 5.).

Kós Károly úttörő felfogásának legbeszédesebb bizonyítéka az a lelkesedés, ahogyan az angol Ruskin és Morris építőművészetét idézi és propagálja 1923-ban. Ruskin legnagyobb érdemének azt tartja, hogy nyíltan leleplezte kora művészetének eltávolodását az élettől, stílust, formát „a *népnél* keresett és a népművészet forrását a *középkor* művészetében találta meg" (*Hármaskönyv*, 1969). Morris esetében az iparművészet megteremtőjét üdvözli, aki házat, lakást, otthont ad kora emberének úgy, hogy a művészetben mindenki részesül. Hangsúlyozza, hogy Morris eredménye „*angol* otthon lett", mivel mind külső, mind belső felépítésében a helyi szokásokhoz, tradíciókhoz alkalmazkodott, s éppen ez a nemzeti vált egyben modernné.

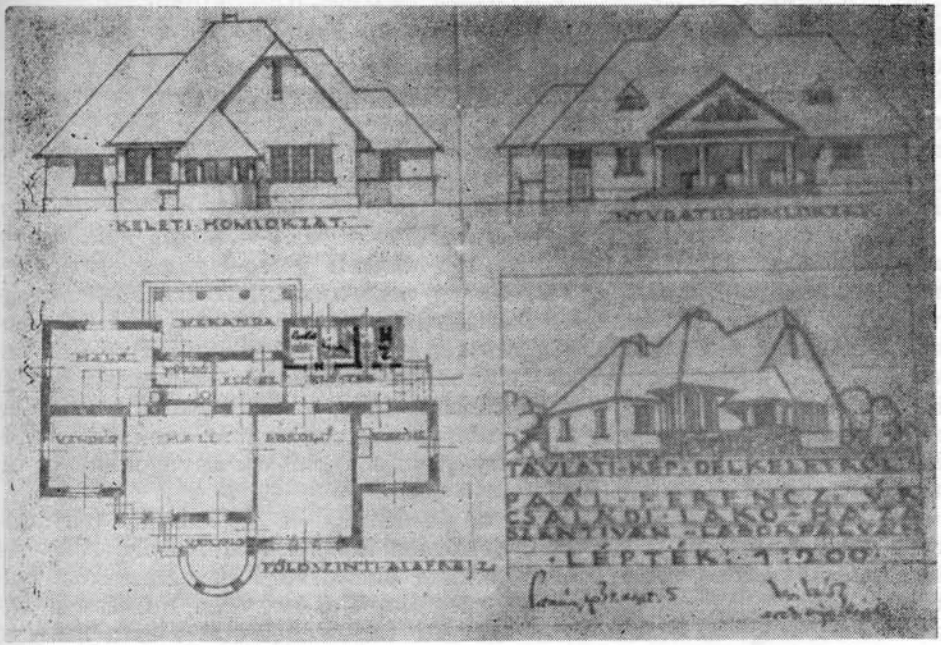
Kós Károly ítéletét érdemes ellenőriznünk világirodalmi összehasonlításban. Nikolaus Pevsner angol művészeti író tizenegy nyelvre le-

fordított *Az európai építészet története* című munkájában szinte két évtizeddel később szögezi le: „Morris társadalmi-esztétikai elmélete, amint az 1877-től tartott számos előadásában és beszédében megtestesül, megmarad a történelemben. Megpróbálta feleleveníteni a hasznosságba vetett régi hitet, helytelenítette, hogy korának építészei és művészei orcátlanul semmibe veszik a mindennapi igényeket, hiteltelennek tartott mindenfajta művészetet, amelyet egyéni géniusz alkot az értők kis csoportja számára, és lankadatlan buzgalommal hangoztatta azt az elvet, hogy a művészet akkor számít csak, »ha mindenki osztozik benne« — s mindezzel megvetette a modern mozgalom alapját." S amikor mindezt számunkra Kós Károly jóval előbb megfogalmazta, nem is volt már új tanítvány, hiszen népi ihletésű megvalósításainak második évtizedében van.

A monográfus Pál Balázs szerint Kós Károly építészetszemléletének gyökerei a ruskini, morrisi nézetek mellett a századforduló építészetének, a szecesszionak a törekvései, amelyek ifjúkorát megtermékenyítik, de ilyen gyökér „a magyar nép művészetének és építészetének világa, szerkesztésmódjának logikája" és a kisázsiai tanulmányúton szerzett élményanyag is. Mindez azonban csak alap egy olyan formavilág és sajátos jellegű erdélyi építészet létrehozásához, amely lépést tartott a megváltozott életformákkal és térigényekkel. Saját magára is jellemző, amit Kós Károly (1923-ban) a szintén angol Ashbee építészetében meglát: „Az embernek, a családnak építi a házat, nem másnak; épületei nem kirakati tárgyak. Mindig a belsőt tervezi, melyhez a külső úgy simul, mint a dió beléhez a védő héj... Az anyagot mindenekfelett szereti és megbecsüli: sohasem hazudik tehát; ami fa, azt fának is mutatja, ami vakolat, az nem utánoz követ." Ez Kós Károly stílusa is.

Hasonlóan az ő építészetére jellemző mindaz, amit *A székely nép építészete* című tanulmányában (1944) leszűr. Észrevételei szerint e népi építészet jellege: „alaprajzban a zártság és egység, felépítésében az egyszerű nagyvonalúság, szinte minden díszítés mellőzése, a szerkezeti szükségesség kihangsúlyozása, a felületek és nyílások viszonyából adódó monumentalitás."

Ami Kós Károly építészetének jellemzőit illeti, ezeket röviden a következőkben foglalhatjuk össze: a természetből nő ki, ahhoz alkalmazkodik a helyi anyagok használata révén, melyek elsősorban a kő és a fa; a magastető következetes alkalmazása, amit az erdélyi éghajlat „termelt" ki, s így táji-nemzetiségi sajátossággá vált; hagyományos elemek szerkezethű, geometrikus és puritán kezelése, ami a középkori eredetre és korszerű alkalmazásra vall; következetesség, nagyfokú természetesség, emberközelség; gazdaságos megoldás, olcsó üzemeltetés és a tökéletes térkihasználásra való törekvés, mely a kereszt, T és L alaprajzokhoz viszonyítva az említett zárt alaprajzban valósul meg; a főhomlokzat eltűnése, szinte dísztelen, nagyvonalú, emberi léptékű megjelenés; a magastető nyújtotta manzárd-megoldás alkalmazása térkihasználás, gazdaságosság céljából; funkcionális, a modern ember életkörülményeiből kifejlesztett, lehetőleg zárt alaprajz, mely mindig kiindulópont; művészi ízléssel ellenőrzött egyedi tetőjáték, mely a funkció kifejezőjévé válik; a fedett veranda következetes alkalmazása: ez a belső

Vidéki lakóház terve 1934-ből

és a külső tér, a mesterséges és természetes környezet közötti funkcionális kapocs, tavasztól őszig kényelmet szolgáló terület.

Ezek után nyugodtan rendet teremthetünk a Kós Károly építészete körül kialakult nézetek, vélemények, ítéletek között, s elmondhatjuk, hogy ez az építészet:

1. *nem romantikus,* mert nem a köntös problémájával foglalkozik, és nem egy régi stílust elevenít fel díszítés céljából, annak ellenére, hogy bensőséges kapcsolatot keres a tájjal, és a középkor építészetét tiszteli;

2. *nem szecessziós,* mert a kimerült eklektikus formákat nem igyekszik feltétlenül más díszítéssel helyettesíteni, bár a szecessziósokhoz hasonlóan Kós is az újat keresi, a régiből való kiválást, kiszakadást vallja. Szecessziósnak Lechner Ödön építészetét tartja, s el is határolja magát tőle. Legfeljebb akkor fogadja el saját maga besorolását a szecesszióba, ha ebbe a fogalomkörbe az egész modern, még mindig nem stabilizálódott építészeti mozgalom belekerül;

3. *Kós nem népi alkotóművész,* mert építészete a megváltozott életkörülményeket, életfunkciókat veszi alapul, s népi ihletéssel is urbánus, városos építészetet hoz létre. A népi építészetben a tornác, az eresz mindig a főbejárattal kapcsolatos tér (a hazaérkező parasztember itt rakja le cókmókját, itt rázza le magát, s épületének ablakai kicsinyek, mert egész nap a természetben lévén, kap bőséges napfényt, s a lakás fűtése a fontosabb dolog), míg az ő verandái a főbejárattól teljesen elkülönülnek, s az esőtől megvédve nyújtanak pihenési és kikapcsolódási lehetőséget;

4. *inkább premodern művészet,* mert organikus, funkcionális, szerkezetszerű, és belülről kifelé tervez, a reális emberi térigényeket követi úgy, hogy az épület díszévé maga a „dióhéj" váljék;

5. *nem modern,* mert tájainkon 1910-ben s még 1930-ban sem volt itt az ideje az új technológiának, s a vasbeton, acél és üveg még sokáig nem válhatott a legmegközelíthetőbb helyi anyaggá, a tömegigény sem jelentkezett még olyan mértékben, mint később, s Kós Károly legjelentősebb munkái erre a korra esnek;

6. bizonyos szempontból — emberközelségből — *mégis modernebb, mint a mai gyakorlat,* mert olyan táji-nemzeti jelleget sugárzott anyagszerűen, amilyent a mai építészet még nem tudott következetesen megvalósítani, holott ez létező és fokozatosan erőre kapó folyamat. A modern építészet elsősorban még mindig a technológia fejlesztésével van elfoglalva, s egy tudományos pszichológia részvétele még csak jelzett igény. Amit Kós Károly kis léptékben, főleg családi házak méretében művészete segítségével elért, azt tömegméretekben már csak egy rendkívül magas tudományos szint nyújthatja újra, új anyagokkal és új technológiákkal.

A modernnek több fejlődésvonala létezik, s itt megint párhuzamot vonhatunk Kós és Pevsner felfogása között. Kós Károly 1930-ban *Új építőművészet* című írásában, ahol a budapesti XII. nemzetközi építészeti tervkiállításról számol be, megállapítja, hogy „a művészek túlnyomó többsége az eklekticizmust szinte teljesen elvetette és a művészi megoldást két irányban igyekszik megtalálni: egyrészt az új anyagok és újabb meg újabb szerkezetek esztétikus alkalmazása által, másrészt lehetőleg az illető nemzetek építészeti hagyományai alapján és a helyi viszonyokhoz, a természeti környezethez és az éghajlathoz alkalmazható népi architektúrájának szellemében". Erről a két irányról európai méretekben beszél Pevsner már említett könyvében, amikor a táji-nemzeti jellegért harcoló építészek érveit idézi: „... bár minden egészséges múltbeli stílus kezdetben lényegileg nemzetközi volt, végezetül mind nemzeti jelleget öltött... Hogy lehetne az ilyen fejlődésnek útját állni? Hiszen a nemzeti sajátosságok éppúgy tagadhatatlanul léteznek, miként a nyelv, gazdagítják, és nem feltétlenül fenyegetik a nemzetközi színt."

A kérdés ma tulajdonképpen nem olyan éles, mint ezelőtt harminc évvel, amikor a modern építészet legnagyobb kérdése még a technológia kidolgozása, az anyag meghódítása, a nagyfokú gépesítés és szabványosítás megvalósítása volt, s ezt a hihetetlenül megnövekedett tömegigény felismerése diktálta. A táji-nemzeti jelleg problémája csak később került előtérbe. Hiszen még ma is magán a technológián van a hangsúly, s ezen a téren még mindig forradalmi változások várhatók, bár a túlzott anyagközpontú racionalizmusnak érezhetők már a visszahatásai. Az egyik ilyen reakció a szélsőséges egyénieskedésre való törekvés, a mindenáron újat akarás, a bizarr építészeti akrobatika; a másik azonban már egy tudományosan megközelített új emberközpontúság és nemzetközi differenciálódás szükségének megfogalmazása. Az építészet itt kerül közelebb a tájak és nemzetek konkrét emberéhez.

Egy jeles román szerző, Codrea Marinescu írja *Tradiţie şi inovaţie în arhitectură* (Hagyomány és újítás az építészetben) című, 1970-ben megjelent munkájában: „A nemzeti sajátosságok építészeti művelése etikai jelentősége mellett egyúttal a mai építészet változatosságának

egyik legjelentősebb elérhetési módját." Ugyancsak ő idézi Kenzo Tange világhírű japán építészt: „Ma a legfontosabb, létfontosságú feladatunk az olyan alkotás, amely egyidőben emeli fel a múltat és a jövőt."

Az új emberközpontúság, a „biorealizmus" fogalmának megalkotója, az osztrák származású Richard Neutra amerikai építész látta meg és hirdette, hogy a modern építészet elhanyagolta az embernek mint lelki-fiziológiai egységnek a szempontjait. Egy önéletrajzi írásában a legjelentősebb mai feladatnak a szociológia, biológia és pszichológia eredményeinek gyűjtését és rendszerezését tartja fontosnak az építészet és városrendezési gyakorlat számára. Kós Károly építészeti úttörésének nemzetközi értékét vizsgálva, érdemes átgondolnunk az előtérbe kerülő új emberközpontúság Neutra jelezte problémakörét.

Ma már nem egy elvont modern embernek kell tervezni akkora helyiséget, hogy bútorai és ő maga csupán csak elférjenek, hanem a társadalomtudomány segítségével, felméréses alapon kell megismerni a különböző szakmabeliek és változó szerkezetű családjuk életformáját, szokásait és térigényeit, mivel ez nemcsak szakmánként, hanem tájanként s esetleg nemzetenként is más és más szükséglethez vezethet. Az ember fiziológiai tulajdonságai az éghajlattól függetlenül azonosak ugyan, de a változó szeljárási, változó hőmérsékleti, más és más hőingadozású és csapadékmennyiségű vidékeken a komfort elérése más és más megoldást kíván. A használatos anyagok ipari termékek, s itt elsősorban a burkolóanyagokról van szó, de ezek nemzetközi változatossága olyan nagyobbodó skála, hogy ugyancsak helyi sajátosságokat jelez. A fűtés technikái is változnak, s így ez is a nemzetközi stílustól eltérő megoldásokat eredményezhet. Mindezt tényleg kutatni, gyűjteni és tudatosítani kell, a technológia fontosságának szintjére emelni az emberi igények fontosságát, árnyaltan keresve a megfelelő tudományos lehetőségeket. Ha figyelembe vesszük a lélektani szükségleteket is, akkor hagyományosan kedvelt, valahonnan már ismert s esetleg még ismeretlen különlegességek igényléséhez jutunk, ami változatosságot s ugyancsak sajátos színt kölcsönöz, ha sikerül a puszta formalizmust és anyagszerűtlen megoldásokat mellőzni.

Csak így tudom értelmezni Richard Neutra „biorealizmusát", s a funkcionalista racionalizmus építészetének jövőjét ilyen alapon inkább egy *pszicho-racionalista építészet* kialakulásában látom. Lényegében ugyanúgy emberközpontúság ez, mint amilyennek a csíráival Kós Károly természeti-táji-népi és nemzeti hagyománytisztelő építészetében már találkoztunk. Ha majd a „biorealizmus" módszere fokozottabb mértékben érvényesül, korai elődjének bizonyosan Kós Károlyt fogjuk becsülni tájainkon. Vajon véletlen-e, hogy nevével ma már a román építészek szakmunkáiban is találkozunk? Richard Neutrát magyar monográfusa, Máté Pál az organikus építészet folytatójának és továbbfejlesztőjének tekinti, miközben Frank Lloyd Wright személyében az építészet egyik „felszabadítóját" és a modernség talán legnagyobb úttörőjét tiszteli a világ. Megírták már többször Kós Károlyról is, hogy építészete leginkább a Wright-féle organikus-premodern irányzathoz hasonlítható. Joggal. O a mi építészetünk felszabadítója, s építészeti humanizmusa hovatovább egyre nagyobb megbecsülésnek örvendve, megtalálja folytatóit és továbbfejlesztőit.

BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN

KUNCZ ALADÁR-EMLÉKEK

„Halálra döbbentő s emlékeztető, igaz fájdalommal értesülök a nemes Kuncz Elek elhunytáról. Zilahon nekem rettegett, de első pillanattól kezdve szeretett főigazgatóm volt... Még közelebb csatolt hozzá, hogy két derék fiát mondhatom barátomnak, jóknak, igazaknak."

(Ady Endre Kuncz Ödönhöz írt leveléből. 1915. XII. 14.)

Az irodalomtörténet csak egyik Kuncz-fiú nevét vigyázza, egyre nagyobb szeretettel, azok közül a „derék" Kunczok közül, akik Ady barátságát kiérdemelték: a Kuncz Aladár nevét. Ki a másik? 1963-ban találkoztam vele, és — mert Kuncz Aladár életműve után kutattam — sokáig leveleztünk egymással. Néhány éve azonban hiába várom emlékeivel tele sorait. Élete súlya a földbe vitte.

Jancsó Elemér irányította figyelmemet a még akkor elég ritkán emlegetett Kuncz Aladár írásművészetére, ösztönzött és kísért szemmellélekkel anyaggyűjtéseimben. Egy-egy új név, egy-egy új adat, lakcím — hiszen „kollaborált" tanítványaival — mindig akadt táskájában. Közlésre biztatott, beajánlott szerkesztőknek. Én egyre késtem. S hogy ne legyen jóvátehetetlenül késő: tudós professzorom utolsó „Kuncz-adatait" magának az irodalomtörténetnek nyújtotta át az *Utunk* hasábjain. Hogy nyugodtabban távozhasson.

1963 őszén közel három hetet töltöttem Budapesten dr. Kuncz Ödön, a rendkívül friss szellemű és fizikumú (79. évét töltötte akkor) „Dédi bácsi" Kanizsai utcai lakásán. Első napokban szinte alkalmam sem volt előhozakodni utam már bejelentett céljával, annyira ellepett a két jó öreg (Kuncz Ödön és felesége, Vaja néni) kérdésekkel. Kolozsvár, a mi állapotunk, életmódunk és terveink — minden érdekelte őket. Kuncz Aladár még életben lévő erdélyi barátairól, neves szerkesztőtársairól kellett beszélnem: Kós Károlyról, írásainak reneszánszáról órákon át faggattak, a sztánai „irodalmi vár" levegője vett körül; Kemény János nevére ismételten rákérdeztek. S amikor Kuncz Aladárról, a család Dadijáról volt szó: rég őrzött emlékekkel telt meg a szoba. Mindig sajnálni fogom, hogy nem vehettem magnóra ezeket a csillogóan tiszta, szellemes és igen pontos visszaemlékezéseket... Néhány levél másolatát, pár fényképmásolatot és Kuncz Ödönnek Kuncz Aladárról szóló feljegyzéseit őrzöm ma is.

Kuncz Ödön, Kuncz Aladár. Dédi — Dadi. Egyik névből a másikba nézek, hogy a testvérből az *író*ba lássak. A lehetetlent próbálom. Élet visszavetülhet életsorokban, de az életmű — soha.

Íme, hogyan eleveníti fel a gyermekkor emlékeit Kuncz Ödön:

> Atyánkat 1890-ben Nagyváradra nevezték ki tankerületi főigazgatónak. Nagyváradon [...] az öt Kuncz-fiú* az ott töltött két év alatt [...] először a katolikus misztériumnak hódolt. A raktárban talált nagy faládákból oltárt és tornyot készítettünk. Harangot úgy szereztünk, hogy Doli — az ezermester — kilyukasztotta a legszebben szóló vaslábost, ami így zsákmányunk lett. A minisztráns gyerekek (Dédi és Dadi) vörös szoknyájának az anyaga a paplanokról került le. Sohasem felejtem el Édesanyánknak azt a rémült meglepetését, amikor ágyazáskor megpillantotta a puszta vattatömeget a piros huzattól megfosztott paplanokon... (Részlet Kuncz Ödön: *Feljegyzések Dadiról* című, 1943-ban írt visszaemlékezéseiből. Másolatának egy-egy példánya Sütő-Nagy László, özv. Jancsó Elemérné és e sorok írójának a tulajdonában van.)

A *Feljegyzések* következő sorai a gyermek Kuncz Aladár lelkivilágára vetnek néhány sugarat:

> A naponként tartott szabályos gyakorlatokon Dadi krónikus lustaságot tanúsított. Doli ezért két órai kurtavasra ítélte, amelyet Dédi hajtott végre szorosra kötve spárgával Dadi kezeit és bezárva őt a torony alsó ládájába. Dadi — akkor ötéves lehetett — szomorúan potyogtatta könnyeit, de némán tűrte a büntetést. Édesanyám vágta le kékre dagadt kezeiről a spárgát.

1892-ben marad a népes család anya nélkül. Az édesapa, Ady „rettegett" tankerületi főigazgatója, katolikus hitbuzgalommal és szigorral neveli, tartja össze a családot. „Ott maradtunk özvegy édesatyánk gondjaira bízva — folytatja visszaemlékezéseit Kuncz Ödön — tízen. Elek bátyánk, aki 18 éves lehetett, három nővérünk, a kis Margit és mi öten. Édesanyánk temetésekor Dadi lázas beteg volt, és csak az ablakból búcsúzhatott tőle."

Még ebben az évben Kuncz Eleket áthelyezik Kolozsvárra. Dadi — Ödönnel és Adolffal együtt — a piarista gimnáziumba jár. Itt ismeri meg a másodikos Laczkó Gézát, a későbbi híres regényírót, a nemrég ide helyezett Laczkó Aranka színésznő törvénytelen fiát. A Görögtemplom utcai lakás tőszomszédságában lakik Emil Isac is. Kolozsvár adja jövendő nagy barátjait, Kolozsvár indítja el, formálja és ad tápot Kuncz Aladár szellemi fejlődéséhez. Irodalomköri dolgozatok, egy olaszországi út (mert Kemény Zsigmondról írott dolgozatával megnyeri a Majláth püspök által kitűzött díjat) kísérik diákkorát. Szorgalmas munka és pajkos játékosság a jellemzői már ekkor is.

Az érettségi után, 1903 őszén kerül a budapesti Eötvös-kollégiumba. A francia mintára szervezett kollégium a századeleji Magyarország szellemi elitjét gyűjti össze. Légköre sokkal liberálisabb, mint az ország bármely más főiskolájáé. Tanárainak legtöbbje szembefordult az akadémizmussal, a konzervativizmussal, néha a hivatalos politikával is.

Megismerkedik Adyval, bekerül az éledő magyar irodalom sodrába. Kolozsvárra ritkán jön le, itthon azonban még csak a külső változásokat veszik észre rajta.

> Dadi valami Pestről hozott egészen egyéni, fővárosi és „irodalmi" elegánciával ejtett bámulatba bennünket. Kisfaludy-frizurát viselt, bő nadrágot, szeszélyes nyakkendőt és puha kalapot. Állandó jelensége volt a főtéri és

* Adolf (Doli), Ödön (Dédi), Aladár (Dadi), Andor (Nyuszi) és Lajos (Laci).

sétatéri korzónak... Dadi társaságbeli lény volt. Szeretett színházba, hangversenyekre, vacsorákra [...] táncmulatságokba, kávéházba járni. Mégis felírta a Görögtemplom utcai kert filagóriájának falára:

„Ha egyedül vagyok, szeretnék *néha* társaságba menni.
Ha társaságban vagyok, *mindig* szeretnék egyedül lenni."

1907-ben Ödön is felkerül Pestre mint bírósági joggyakornok. Aladár ekkor már gimnáziumi helyettes tanár, a *Nyugat* munkatársa.

Én szeptemberig — folytatja feljegyzéseit Kuncz Ödön — egyedül laktam egy Arany János utcai kis udvari szobában. Dadi ragaszkodott Budához, és így szeptemberben átköltöztünk a Zsigmond utca egy nagyobb utcai szobájába, ahova Dadi büszkén hozta el szobaberendezését: egy íróasztalt és egy könyvespolcot. Az a csodálatos anyagi egyensúly, amelyet 160 kor. havi jövedelmem szilárd bázisán kiépítettem, a Dadival való együttélés első pillanatától kezdve felborult. Mindamellett, hogy Dadi jövedelmei* olykor elérték a havi 300 k-t is, aranyláncom, majd később aranyórám is a zálogházba került. Ennek köszönhettem azt, hogy rövidlátó voltomra döbbentem. Órám nem lévén, reggel az ablakon keresztül fixíroztam a szemben levő toronyórát, és bizony nehezen vettem ki a mutatók állását. A Zsigmond utcai 3 hónapos együttlakás megismertette velem a bohémélet minden izgalmát.

[...] A hónap utolsó napjaiban görcsösen ragaszkodtam utolsó 10 koronásomhoz. Dadi 6 órakor sétára indult és kért tőlem pénzt vacsorára, mit 8 órára majd elhoz. Én rossz előérzettel nyújtottam át neki az utolsó tartalékot, lelkére kötve, hogy maximum két koronát költsön el, mert másnap jön a mosónő. Ő teljesen megnyugtatott és elment. Az idő múlott, de a vacsora nem jött... Fél tizenegy órakor végre beállított Dadi, gomblyukában egy vörös szegfűvel, amelyet átnyújtott nekem:

— Itt a vacsora és a tíz korona.

Aztán elmesélte, hogy gyanútlan sétált a Váci utcán, amikor csak egyszer eléje toppan a gyermeknapra gyűjtő Riedl Frigyesné:

— Vegyen tőlem egy szál virágot...

— Mit csinálhattam mást? Csak a te tízkoronásod volt nálam. Odaadtam ciranói mozdulattal, és gomblyukamba tűztem a szegfűt.

Vajon a bohém életének apró, jelentéktelen epizódjai ezek? Vajon a dzsentri Kuncz Aladár áll így előttünk? Avagy valódi emberségének a velejárói e mozzanatok? A művészlélek apró kiélései? Bárhogyan is álljon a dolog, az tény, hogy csupa-lélek, játékos természete, optimista életszemlélete az embertelenségben is megőrizte Kuncz Aladárt *embernek* — nem a bohémre vall. Életének nem meghatározó jegyei ezek még akkor sem, ha egykönyvű írónak ismerik is. Kuncz Aladár, amint életműve bizonyítja, nem tetszelgő művészlélek, indulásakor sem. Ő az apai demokratikus szellemi hagyatékkal érkezett Budapestre, ahol az Eötvös-kollégium átitatta franciaimádattal, demokratikus humanizmussal, a francia kritikai realista irodalom iránti szeretettel; Kuncz Aladár — ha egyelőre még nem is teljes odaadással — ott van Ady irodalmi forradalmában. Sokat ígérő irodalomtörténész, Laczkóval együtt a nyugatosok első vonalába tartozik.

Megtudtam egyszer azt is — olvassuk Ödön feljegyzéseiben —, hogy Dadi hol dolgozik. Valami ügyben tárgyalni kellett vele, és randevút adott a Palermo kávéházban. Itt találkoztam először a Nyugat-társasággal, amelyből Laczkó Gézát ismertem. Dadi a nagy asztal mögött papucsban ült. Ott tartotta papucsát, egy csomó könyvét és papirosát. Ez volt tehát műhelye, ezért láttam én őt olyan ritkán otthon olvasni és dolgozni...

---

* Vö. Levelek a Fekete kolostorból. Közli Jancsó Elemér. Utunk, XXVI. (1971). 41. (2. és 3. sz. levél).

Eötvös-kollégiumi barátok között 1905-ben. Ülnek (balról jobbra): Szolár Ferenc, Kuncz Aladár; állnak: Szeremley Császár Loránd, Szabó Miklós

Most is látom a kedves Dédi bácsit. Íróasztalát átadta nekem, maga pedig könyvesszekrénye elé telepedve mutogatta a *Fekete kolostor* angol, francia, olasz nyelvű kiadásait. Majd saját könyveire hívta fel, csak úgy mellékesen, a figyelmemet, mintha azt akarta volna mondani: én is Kuncz vagyok...

És beszélt, és beszélt.

— Tudja, István öcsém — hol így, hol fiatal barátomnak szólított —, ebben az angol fordításban a drámai részek a legsikerültebbek.

Oly otthonosan lapozgatott a *Black Monastery*ben, olyan eredeti angol hanglejtéssel olvasott fel részeket, mintha nem a budapesti, hanem az oxfordi egyetem jogi karának lett volna gyémántgyűrűs abszolvense.

— Amikor 1934-ben részt vettünk egy londoni kongresszuson — fordult felém —, Balogh Elemér meghívott egy lunch-re... a miniszter is olvas, ne gondolja... Evés-ivás közben újságolta: „amikor megjelent Aladár regénye, úgy közrevettek ezek a literary gentlemanek, mint vackort a darazsak —, el sem tudod képzelni, mit jelent nekünk ez a könyv, egyetlen magyar probléma, amivel az angol lordokat le tudom foglalni..."

Öröm bújkált szemében.

— Tudja, ki az angol fordítója?... Ralph Murray. De előzőleg már jelentkezett fordításra egy kolozsvári sebész lánya, aki az angol nagykövetségen dolgozott... Majd Ferenczi, a festő fia. Végül Kemény János édesanyjának a jóvoltából kapcsolatba kerültünk a román nagykövetségen lévő Ralph-fal, aki látva a kedvező magyar és angol kritikát, nekilátott a munkának. De legalább ezekből a fordításokból — mutatott a könyvekre — nem hiányzik egyetlen sor sem...

Amikor dolga akadt, barátai jöttek, vagy fiával beszélgetett, előszedte nyolckötetes kéziratos memoárját, vagy kiteregette féltve őrzött leveleit. Én elmerültem az ismeretlen világba.

1909 novemberében hazakerültem Berlinből, és akkor ismét együtt laktam Dadival. 1910 augusztusáig. Amíg meg nem nősültem. Ebben az időben Dadi, a rendes tanár már kiegyensúlyozottabb életet élt. Komoly irodalmi munkásságot fejtett ki, sokat olvasott, és nagy passzióval tanította gimnazistáit, főleg a magyar irodalomra. Sohasem szeretett sikereivel dicsekedni, egy elismerés azonban boldoggá tette, amit elmondott nekem is. Riedl Frigyes végighallgatta egyik előadását, és azt mondotta:

— Tudja, mit sajnálok? Azt, hogy nem lehettem a maga tanítványa. [...] 1912-ben két hónapig [...] beköltöztem hozzá a Szappanos-penzióba, ahová megnősülésem után áttette a székhelyét. A penzióban egy szobában laktam szalmaözvegy társammal, Laczkó Gézával, és ebéd, vacsora és közös kirándulások alkalmával tapasztaltam azt az osztatlan szeretetet, amellyel a penzió lakói elárasztották Dadit: a maître de plaisirt. Itt ismerkedtem meg Ady Endrével, aki akkor szanatóriumban volt, és akinek tiszteletére Dadi pezsgős és zenés vacsorát rendezett a nagy ebédlőben. A zenét felváltva Szőnyi Géza, Kazacsai Tibor és csekélységem szolgáltattuk. Adynak különösen tetszett az egyik Grieg-szonáta, amelyet Szőnyi Gézával játszottam el, és Kazacsai Tibor zenei vicce, amely abból állt, hogy ez a talentumos muzsikus egy magyar dalt végigjátszott Bach, Haydn, Mozart, Beethoven, Wagner, Schubert, Schumann stb. stílusában... Reggel 6 óra felé elkerültünk egy Teréz körúti kávéház szeparéjába, ahol Szőnyi Géza pianinójátéka mellett fogyasztottuk el a korhelylevest. Szőnyi eljátszotta Ady kívánságára a „medvetáncot". A tánc bizarr ritmusa Adyt is megmozgatta, tagbaesett, szélesvállú termetével a szoba közepére ugrott, és egyedül lépkedte ki a medvetáncot. Majd visszatért asztalunkhoz, ahol csak Laczkó és én képviseltük a józanságot, és legnagyobb meglepetésemre felköszöntött bennünket, a két józan és spisz-szalmaözvegyet. Nagyon hangsúlyozta beszédje végén az Istent, mire én a beszéd után — nem ismervén még az Illés szekerén-t — tréfásan megjegyeztem, miért beszél az istentagadó annyit az Istenről? Erre a megjegyzésre Ady Endre elkomorodott, láthatóan kijózanodott, s most már hozzákezdett egy nagy, mélységes beszédhez, amelynél megragadóbbat, szebbet sohasem hallottam... A beszéd gondolatmenete az volt, hogy az én istenhitem nem más, mint megőrzése annak az Isten-képnek, amelyet Édesanyám vésett gyermeklelkembe. Kritika, meghasonlás nélküli elfogadása az útravalónak, amelyet a szülői gondos kéz tarisznyámba rakott. Az ő istenhite azonban más. Ő konokul és gőgösen eldobta magától a gyermekkori Istent, megtagadta őt. S aztán szörnyű szenvedések, nélkülözések árán ismét reá talált. Az ő hite az igazi hit. Mert Istent csak élettel, szenvedéssel lehet megérteni, megtalálni, megőrizni. Ady és Dadi nagyon is érezték és értették egymás lelkiségét, irodalmi kultúráját. Dadi őszinte, odaadó és kritika nélküli rajongója volt Ady zsenijének...

Amikor a lakáscímet megadta, Jancsó Elemér — akit, felesége révén, rokoni szálak fűztek a Kuncz családhoz — figyelmeztetett: idős, nyolcvan körüli emberek, hitük-nézetük megkövesedett, ildomosabb a vitát kerülni velük... Így is tettem. Azonban tapasztalnom kellett, hogy Kuncz Ödönnél ottlétem első napjaiban szerzett „presztízsem" a folytonos „helybenhagyó" módszer következtében kezdett fakulni. Egyéniségemet hiányolta — ki nem mondottan is. Az akkor épülő Erzsébet-hídról lévén szó, ezekkel a szavakkal vágott meg magatartásom miatt:

— Ez a híd, fiatal barátom, a hidak revíziójából született meg. Az újra- meg újra-felmérésekből, számbavételekből és okos ítéletekből. Jó lesz, mert erős, mélyre vert hídfői vannak... lehet azt mondani: álláspontjai. Ezt megmondtam Aladárnak is, ha kellett; nagyon jól tudta

Gaál Gábor is, Kós Károly is. Határozott álláspontra, nem pedig majmolásra van szükség.

A bíró beszélt belőle, az ítélőbíró. Sokat forgattam fejemben szavait, s attól kezdve igazi-magam állt ki beszélgetni. „Megvédtem" előtte ismert hazai írókat, költőket, akiktől — úgyszólva — a lehetetlent követelte; kifejtettem véleményemet a sematizmusról (persze, akkor nem ezt a kifejezést használtuk...) és hazai — szűkebben: erdélyi — irodalmunk hullámzásairól.

Sikerült „visszahódítanom" Kuncz Ödönt. Egyetlenegy irányban azonban meg sem próbáltam a „támadást": a vallásosság, amely hatalom volt családjukban, törvény volt őneki is.

Tulajdonképpen erre figyelmeztetett a professzor úr.

Kuncz Ödön *Életem* című kézírásos memoárjának egyik lapján a következők állanak gondosan feljegyezve:

> A világháború az öt Kuncz-fiú közül legtávolabb Dadit sodorta. Ő szenvedte végig közülünk leginkább a háborút. Mert az ellenség kezében volt. Olyan ellenségében, akit fajtája után a legrajongóbban tisztelt és szeretett. 1912 őszétől 1913 végéig Párizsban élt...

Itt meg kell szakítanom az emlékirat olvasását, mert Dédi bácsi Kuncz Aladár néhány levelét teszi elém. Az egyikben ez áll:

„Különben én éldegélek [...], okulok, sűrűsödöm, sőt dolgozom is... Két tanulmány készül, a többihez anyagot gyűjtök."

A másikban Ödönt és családját hívja Párizsba:

> Párizsi kijöveteleteket mindenképpen csináljátok meg. Akár gyermekekkel is. Van itt két kollégám, az egyiknek itt van a 3 éves gyermeke, sőt a 70 éves anyósa is. De hiszen a gyermekeknek kitűnő helyük lesz Kolozsváron. Az élet itt olcsó, s ha megjő a tavasz, mesésen szép lesz... Tanulmányozni itt mindig van mit. A háború talán már elmúlt fejünk felett. Szóval félre a habozással, nyisd be Balogh miniszter úr ajtaját, s borotváld meg ökmsgét egy ösztöndíj erejéig.

Tele a béke emberének gyermekes optimizmusával, a Párizs-imádó Kuncz Aladár nem az ellentétek francia fővárosát, nem a világválság szélén álló francia társadalmat látja. A hazai föld felé sem Ady Párizs-tágította szemével néz. Kuncz Aladár nem is látott el addig, ameddig Ady. Ő megakadt az általánosan demokratikus, humanisztikus szemléletnél. Párizs Kuncz Aladár itthonról vitt fáját csak kilomboztatta-kivirágoztatta, de megtermékenyíteni már nem tudta; mire erre került volna a sor, közbevágott a nagy világégés — nem „múlt el fejünk felett". A világháború eszméletre térítette; az öt év internálás az egekből a földre hozta Kuncz Aladárt.

> Én itt csak azt említem meg — írja Kuncz Ödön az *Életem*ben —, hogy Dadi sorsa fölött állandóan Édesatyám aggódó szeretete őrködött. Ő kutatta fel a szálakat, amelyek Dadival összeköttetést létesítettek. Még a francia köztársaság elnökének, Poincarénak is levelet írt, elpanaszolva, hogy Dadi nem kapja meg a küldött pénzt... Édesatyám halála után, 1915 végétől kezdve nekem írja Dadi lapjait és hosszabb leveleit...

Mint fogoly havonta hat levelet küldhetett, ezek közül négy levelezőlap. Magyarul ritkán írhatott.

— Ezeket a francia nyelven írt lapokat is Dadi küldte — jön pár kopott-zöld színű, katonaposztóra emlékeztető levelezőlappal Dédi bácsi. Igen, az írás nagyon ismerős . . . , olyan, mint a *Fekete kolostor* kéziratán. A betűk előredűlnek, mint a fogolykatonák vagy fogolycivilek . . . , imitt-amott a tinta elsúlyosodik rajtuk, s a pecsétnyomó durván átüti őket.

Apja halálhírére írja 1916. január 11-én:

„Je ne saurai jamais oublier que je n'ai pu baiser la dernier fois sa main, dont la bontée et bénédiction j'ai senti même ici si loin de lui et dans les circonstances si malheureuses." (Sose felejtem el, hogy nem csókolhattam meg utoljára a kezét, amelynek a jóságát és áldását még itt is éreztem, oly távol tőle és oly szerencsétlen körülmények között.)

— Édesatyám ellenezte Dadi párizsi útját . . . ezt, amelyiket annyira megfizetett szegény. Kolozsvárra hívta volt le a vakációt eltölteni. Dadi azonban tanulmányaira hivatkozott, a Bibliothèque Nationale-ban akart újra kutatni egy hosszabb pihenő után.

Rendre elhalkulnak a szavak, csak a gesztusok maradnak meg, tehetetlenül. A megkezdett gondolatot Vaja néni próbálja továbbvinni:

— Pedig pénze se volt. Apósom magyarázta, hogy a pesti kölcsönző bankok uzsorakamat ellenében kínálták fel az összeget Dadinak. Mi 1914 májusától Kolozsváron laktunk, nem is találkoztunk csak 1920-ban . . .

— Osváttól, a szerkesztőtől vett fel, állítólag, néhány korona előleget — mondja Dédi bácsi. — A megígért írás aztán néhány évet késik, István öcsém is tudja bizonyára — fordul hozzám — a cipőtalpak közé szegzett novella históriáját.

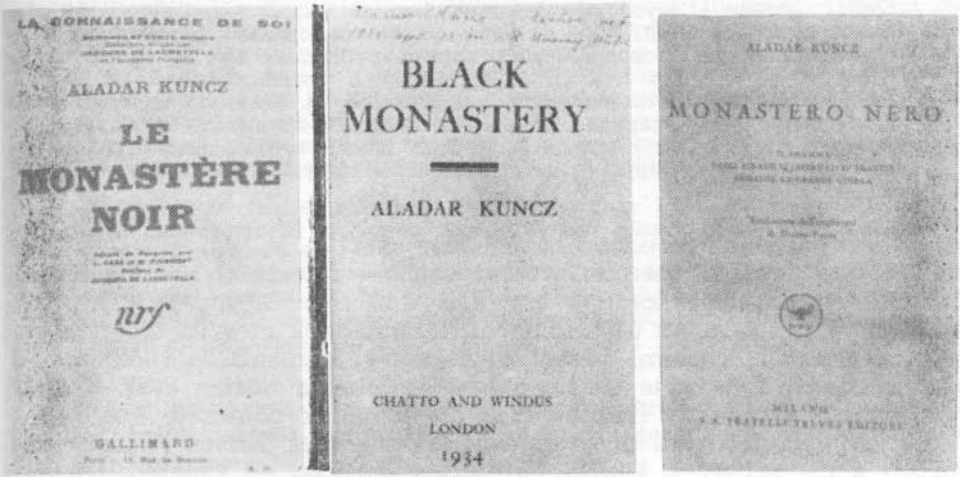
Újabb levelezőlapokat vesz elő. Elém teszi. Rajtuk a címzés: Dr. Ödön Kuncz, Prof. d'Université. Majális u. 18. Kolozsvár.

Utolsó fogsági levelét is Ödönhöz írta, 1918. október 10-én, magyarul. Ez a kézzel írott 51 sor Kuncz Aladárnak talán a legszebb levele. Álljon hát itt a levél teljes szövege:

Ile d'Yeu, 1918. okt. 10.

Édes jó Dédim, ez a harmadik magyarul írt levél, mit hozzád írok, megkaptad-e az első kettőt. Vilinek* is írtam egyet s egy francia kártyát. Neked rendesen írok havonként hol franciául, hol németül. E napokban mennek tőlünk német fogolytársaink haza. Mi itt maradunk, s valószínűleg ugyanebben a dépóban, melynek már több mint két éve lakói vagyunk. Az ittlevők egyikétől-másikától talán kapsz hírt rólam, légy jó válaszolni nékik. Mi itt be kell hogy rendezkedjünk egy új télre. Amint már többször írtam, a két csomagot nagy köszönettel megkaptam tőled. Ezen túl is, néha-néha, légy jó egy fuszéklit s egy alsónadrágot, de mindig csak egy darabot, becsomagoltatni, s egy kevés dohányt, s ide címezni. Nem is maga a dolog, de a tény, hogy kapok valamit, igen jó hatással van rám. Míg a nagy dolgok egészen messze vannak tőlünk, és csak nagyon fáradt képzelettel közelíthetünk feléjük, egészen kicsiny, nektek jelentéktelennek látszó semmiségek hetekre szólólag megnyugtatnak, megindítanak. Így vagyok a könyvekkel is. Egy-egy Jókai-regény, vagy más régi kedves dolgokra emlékeztető

* Kuncz Vilma (Máthé Szabó Károlyné), az író nővére.

A Fekete kolostor idegen nyelvű kiadásai

magyar könyv leköt és elszórakoztat. Ne haragudj, hogy ily kicsinységekkel untatlak, de hiszen ezek teszik ki számomra magánéletem dessertjét. Nagyobb tervem és foglalkozási körömről a múlt télen egyelőre lemondtam. Szeretném valaha megvalósítani őket, ami azonban az Isten kezében van letéve. Ott húzózkodom meg szép csendesen magam is, s belényugszom, amivé formál, ahová irányít.

Utolsó július végi leveled óta nem kaptam hírt tőletek. Jól vagytok-e mindnyájan? Laci levizsgázott és nős-e már? Szeretnék néha egy sort Olgától* is kapni, amiben csupa nagybetűs szónak szabadna csak lenni. És mindig csak jó hírt írhassatok mindnyájan, adja a jó Isten.

Csókollak Vajával, a kis fiúkkal együtt téged s mindnyájatokat, szerető Dadid.**

— Hazatérte után pesti barátjainál, majd Győrben, Ágnes nővéremnél lakik. A munkáshatalomtól elfogad egy siófoki beutalást, egészségi állapotán akart javítani, de ezt rövidesen otthagyja . . .

— Mit tud, professzor úr, Kuncz Aladár és a Tanácsköztársaság, a proletárforradalom viszonyáról?

— Semmit. Azt hiszem, egyáltalán nem volt kapcsolata a proletárhatalommal. Efemer jelenségnek vélte . . . ; őt egy jókora virginiaszivar jobban érdekelte, mint a felforgatás . . .

Nem firtattam tovább a kérdést, a keresés, a gyűjtés elején voltam még, nem tudtam volna „megvédeni" az Írót. Éreztem, itt újra professzorom tanácsát kell követnem. Dolgozatom egy példányát azonban elküldöttem Kuncz Ödönnek — benne már külön fejezetet találhatott erről a problémáról.

Pas de parole, des actes.

A *Feljegyzések Dadiról* lapjait forgatván, a következőket olvasom:

1920 januárjában látom őt újból. Felhozta hozzánk Zádory szobrász barátját is, aki együtt élte át vele a fogságot. A Szappanos-penzió ismét magához

* Jeszenszky Olga, Kuncz Lajos (Laci) menyasszonya ekkor.
** A levél eredetije a Kuncz család tulajdonában van.

öleli... Aztán eljegyez egy kislányt, bemutatják Csokonai Vitéz Mihály haláláról írt darabját, Móricz Zsigmond élettől duzzadó parasztdarabjával együtt. Nekem a Csokonai sápadt szentimentalizmusa Móricz kemény realizmusa mellett nem tetszett. Eljegyzése után összehoz bennünket leendő családjával. A menyasszony sápadt, degenerált kisleány, az anyós elhízott hisztérika, aki éjjel-nappal alszik, és ha felébred, álmait írja le naplójában. Az após az egyetlen normális [...] igen hamar megért, hogy a házasságnak nincs komoly alapja. Szegény Dadi ezt a tárgyalást rám bízta. — Aztán lement Kolozsvárra...

Miért választotta Kuncz Aladár Kolozsvárt?

„Kolozsvár Dadi szeretett városa volt" — intézte el röviden Kuncz Ödön. Igen. Gyermekkorának emlékeit őrzi minden utcája. Igaz, sok minden változott is. Az új helyzetben teremtődnek meg itt a feltételek, hogy Kolozsvár irodalmi vidékből irodalmi központtá fejlődjön. És Kuncz Aladár felismerte ezeket a lehetőségeket a húszas évek Kolozsvárjában. A szubjektív hatások csak aláhúzhatták döntését.

A *Nyugat* irodalmi programjával érkezik meg Kuncz Aladár, szemében a nemzetiségek közötti egyetértés fényével — tudatában a haladó magyar polgárság ama következtetésével, hogy változó történelmi körülmények között is emelni kell nemzetiségi kultúránk szintjét: európai rangot teremteni irodalmunknak — éppen a román—magyar—német érdekek összefogása révén. S tette mindezt olyan írók társaságában, mint amilyen Kós Károly, Áprily Lajos, Krenner Miklós (Spectator), Szentimrei Jenő.

Hogy e gondolatot az idők folyamán irodalomtörténészeink a vadhajtások oldaláról közelítették meg, egyoldalúan: az már nem a Kuncz Aladár hibája.

Nővérénél, Vilmánál lakik. Innen írja leveleit bátyjának, Ödönnek, igaz, egyre ritkábban, mert munkája leköti. Az irodalomszervezés és a közösség visszaadja Kuncz Aladárt az életnek, pedig szervezetét az internálás már régen kikezdte.

— Dadi még fogoly volt, amikor én állást kaptam Pesten — mondotta egyik alkalommal Kuncz Ödön —, de én is vonakodva hagytam ott gyermekkorom városát, ahová Dadi mindég vágyott. Azt mondta, onnan sose köszön el... Kolozsvárról aztán mintha ritkábban jönnének levelei. De ez már nem volt baj, örültünk, hogy él, hogy megszabadult — ő, a család lelke. Mintha róla és mindarról, amit ő csinált, megfeledkeztünk volna ebben az időben: megelégedtünk az életjellel is. Életének ezt a szakaszát nem ismerem.

Ekkori levelei — úgy látszik — túl keveset mondanak róla. Néhányat közülük azért kijegyzeteltem. Íme:

Minden úgy alakul, hogy még egy félévet itt kell töltenem. Ezt azonban csak *neked* szabad tudnod, mert másfelé majd magam írok, ha a dolog egészen megérett. Ha lehet, Vilinél maradok. Amíg itt vagyok, igyekszem könnyebbségükre lenni... [Dátum nélkül]

Szervez, szerkeszt, saját magára kevés időt fordít. Egyik íróbarátja találóan mondotta: ez az időszak Kuncz Aladártól követelte a legtöbbet — a műalkotás öröméről való lemondást...

Méltóságos Dr. Kuncz Ödön egyetemi tanár úrnak. Budapest. Üllői út 36. Édes, jó Dédim, a mai napon feltettem címedre az E.H. szeptemberi számát [...] levelemhez mellékelek egy előfizetési gyűjtőívet is, ha majd a Royalban vagy másutt jóllakott és bortól parfömözött barátok között ülsz, tartsd az orruk elé, s fogd meg őket előfizetőknek [...]. Persze gondolj arra is rögtön, hogy azután hogy lehet rajtuk a pénzt bevasalni, mert tudom, hogy a nagylelkűségig még könnyen el tudunk menni, de az erszényt annál nehezebben nyitjuk meg. (1930. szeptember 25. Helikon-papír)

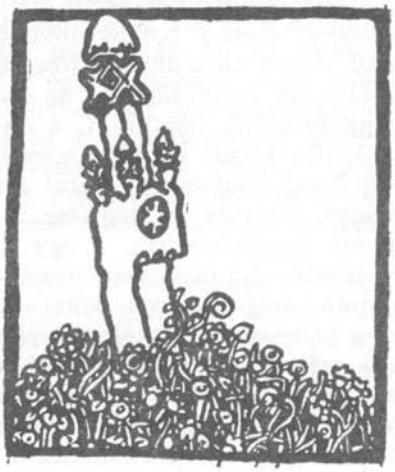
Édes, Jó Dédim, abban a feltevésben, hogy Párizsból megjöttetek már, pesti címedre írom levelemet. Mindenekelőtt köszönöm kártyátokat. Míg Ti tényleg Franciaországban jártatok, képzeletemben én is ott időztem és időzök, bár igazán sötétebb körülmények között. Most írom ugyanis fogsági regényemet, amely, ha Isten segít, február végére meglesz. 500 nyomt. oldalas könyv. Nehéz, nagy munka. Nincs kizárva, hogy sikerül s akkor az nekem mindenképpen jó lesz. Márciusban aztán kicsit pihenni mennék. De ezek egyelőre szép tervek! Meglátjuk, mi lesz belőlük... (1931. február 1.)

Akkor találkozott újra a két testvér, amikor a halálos beteg Kuncz Aladárt hozzátartozói felvitték a budapesti Herzog-klinikára. Amikor a *Fekete kolostor* már megindult a siker útján...

A testvér, Kuncz Ödön alakja most is előttem van. Vonásaiban, észjárásában mintha sikerült volna megsejtenem az ÍRÓT. A harmincas évek végén Kuncz Ödön bejárta azokat a helyeket, ahol annak idején Kuncz Aladár végigszenvedte a *Fekete kolostor* tortúráit. Ez alkalommal készített felvételeiből fényképkiállítást rendezett Párizsban, éppen a regény francia fordításának megjelenésekor. Szerepe volt az angol fordításban is, küzdött egy német nyelvű kiadásért, s ottlétemkor sajnálatát fejezte volt ki a román fordítás elmaradása miatt. (C. Codarcea szándékozott már a két világháború között lefordítani a *Fekete kolostort*, erre utalt Kuncz Ödön.) Azóta, köztudomású, a román olvasó is anyanyelvén olvashatja Kuncz Aladár könyvét.

Egy életen át hordozta tehát Kuncz Ödön nemcsak a testvér iránti kegyeletet, hanem az ügy iránti buzgalmat is: a *Fekete kolostor* sorsának egyik legéberebb követője volt.

Az idő múlása és a testvéri kötelék talán kissé megszépítve, glóriával fonta-aranyozta be mindezeket az ő szemében.

Kós Károly:
Kalotaszegi kapjafa

POMOGÁTS BÉLA

SZERKEZET ÉS JELENTÉS EGY TAMÁSI-NOVELLÁBAN

Tamási Áron első könyve, a *Lélekindulás* 1925-ben különös körülmények között került az olvasó elé: szerzője éppen Amerikában élt, s csak egy év múlva került haza. A könyvbe gyűjtött elbeszéléseket Amerikából hozta a posta, a távolban élő író üzeneteként. A honvágyról beszéltek, a visszatérést ígérték ezek az üzenetek. A messzire került székely fiatalember bennük teremtette újjá az ismerős hazai világot, hogy idegenben is otthoni emlékekkel, arcokkal, színekkel vegye körül magát. Hogy a székely népi élet ismerős gondjaival és örömeivel bútorozza be a sivár New York-i szobát. Ezekhez az elbeszélésekhez tartozik a csíki ördög póruljárásának különös története is.

Talán a legderűsebb valamennyi közül. Mintha a bujdosó, szerencsét próbáló író ezúttal a székely tréfálkozás és fortély példáját idézve buzdította volna magát bátorságra és derűre. Hogy könnyű kedvvel és fortélyos ésszel győzhesse le sorsának akadályait. Mert az *Ördögváltozás Csíkban* ilyen kedvteremtő írás: tréfás és furfangos történet, amely pezsdíti az önbizalmat, a hitet, az erőt. Amely a humor népi forrásából merítve mond példázatot arról, hogy az egyszerű székely ember milyen találékonysággal győzi le ellenfelét, legyen az akár az ördög is.

Az *Ördögváltozás* a derűs kedvet növeli, játékos, vidám történetet mesél. Mintha egy székely Boccaccio tolla alól kerekedett volna ki. Vagy akár a pajzánabb népmesék hangját szólaltatná meg. Valóban boccacciói és népmesei elemeket vegyít össze, belőlük alakul szerves és arányos szerkezete.

Boccacciót emlegettük az imént. Az elbeszélés ugyanis az olasz reneszánsz mester borsos novelláinak módjára meséli el két szerelmi kaland derűs történetét. Hőse az egyszerű székely ember, aki Madaras felől jövet az országúton az ördöggel találkozik. Gyónni indult a székely, hogy bűneitől tisztuljon, s megtisztulván megfogadja, hogy többé nem vétkezik: kivált elkerüli a csábító asszonyokat. Ám távoztában, hazafelé egy kocsmában mégis hátat fordít a házastársi hűségnek; a bor, az asszonyi kísértés és legfőként az ördögi incselkedés hatására búcsút mond fogadalmainak, s egy szép menyecskével szerelmi kalandba bocsátkozik. Az ördögnek ezzel sikerült ördögi foglalkozása szerint cselekednie, mégsem érez „sikerélményt", sőt inkább irigységet, minthogy a szép menyecskére utólag őnéki is fájni kezd a foga. Ezért bosszút forral, s a székely otthonába érve véghezviszi, hogy alkalmi barátja eltávozzék felesége mellől, s az asszony társaságában most már ő élvezze a szerelem gyönyörűségeit. A visszatérő székely felelősségre vonó haragját pedig úgy próbálja csillapítani, hogy azt állítja: a kocsmabeli szépasszony

az ő felesége volt. A sérelem így kölcsönös: egyik sem vonhatja felelősségre a másikat.

A kölcsönös házasságtörés és szerelmi sérelem története Boccaccio *Dekameron*jára utal: a nyolcadik nap nyolcadik novellája (Taszajtó Muki és Döfi Jákó vidám históriája) ugyanezt az anekdotát meséli el. Igaz, az olasz mester valóban két egymást kölcsönösen megcsaló házaspárról beszél, Tamási ördöge pedig bizonyára csak füllentett, midőn galád cselekedetét a jogos megtorlás művének állította be. A lényeges különbséget mégsem ez jelenti, nem az elbeszélés logikai váza, hanem az a test, az az élet, amely a vázra kerül. Ennek az életnek a forrása Boccacciónál az olasz városi humor, Tamásinál a székely népmese.

Boccaccio hősei itáliai polgárok, Tamási egyik hőse székely parasztember, a másik az ördög maga. Ez az ördög azonban nem a középkor Sátánja, nem a romantika Mefisztója, hanem népmesei ördög: esendő és ügyefogyott, aki hiába igyekszik, nem foghat ki a székely eszén. Pedig híres ördög egyébként: „szerfelett elevenvérű, hiszen híre járt az egész pokolban, hogy szép feleségét, ki rútul egy vámossal megcsalta, csóréra vetkeztette, s beléölte a Szent Anna-tóba." És fortélyos, hiszen a gyóntató papot is becsapja, minthogy nincsenek emberi mértékre szabott bűnei. „Kend az első angyal Csíkban" — mondja a rászedett atya. A székelynél viszont csődöt mond pokoli tudománya és furfangja, az egyszerű madarasi góbé mindvégig gyanakvással figyeli, s végül alaposan csúffá teszi: nekiugrasztja az Olt jegének, és a szegény ördög, világ csúfjára, odafagy a híd alá.

A székely ember rászedi az ördögöt, s ezzel mintegy lepöcköli fejéről azt a sötét színű, félelmes glóriát, amelyet évezredek képzelete ráaggatott. Tamási novellájában az ördög is ember, éppolyan szegény, mint a székely, csak ügyetlenebb. Veszélytelen teremtés, nincs benne elvetemült gonoszság, sátáni erő. Idézzük csak a novella első mondatát: „Valamelyik farsangon Csíkszentmihályon megbicskázták az ördögöt: meghalt azonmódúlag s angyal lett belőle." Tamási antropomorf ördöge éppen úgy fest, mint a székely népmesékben okvetetlenkedő és póruljáró pokolbeli jövevény. Mert a székely népmesekincsben ez az emberszabású ördög gyakori figura. *Az ördög kilenc kérdése* vagy *A székely asszony és az ördög* című udvarhelyszéki mesék (az első Kriza János, a második Ürmösi Sándor gyűjtése) hasonló történetet mondanak el; az elsőben egy koldus, a másodikban egy asszony, majd egy közkatona szedi rá az ördögöt. (Ez az ördög is a híd alatt lakik, általában ott tanyáznak a népmesék ördögei.) Pedig a székely ördög, miként a székely ember, különben furfangos lélek, kelepcéket állít remélt áldozatainak, ravasz találós kérdésekkel kellemetlenkedik nekik. Csak hát a székelyekkel még ő sem bír, a góbé vagy a szegény katona furfangosabb magánál az ördögnél, és fortélyos ésszel győzedelmeskedik.

A mesében az ördög bosszantja találós kérdéseivel a székelyt. Tamásinál fordítva: a székely a pokolból jött idegent. A madarasi ember furfangos beszéddel ingerli az ördögöt, aki hiába igyekszik, ezekben az apró szópárbajokban is minduntalan alulmarad. E csattanós és furfangos párbeszéd a Tamási-novellák kitüntetett epikus eleme. Bennük lehet felismerni a szereplők jellemét, erkölcsi és észbeli erejét, s bennük ölt alakot a mese költészete, a képzelet szabadsága. Maga az író „fortélyos pár-

beszéd"-nek, Szabédi László egy szellemes tanulmányában „feleselő novellá"-nak nevezi az ilyen ravasz kérdésekre és furfangos válaszokra épülő történetet. E „fortélyos párbeszéd" csírája, Szabédi szerint, a találós kérdés. Ez pedig a népi pedagógia alakzata, a középkori oktatás ennek a műfajnak a segítségével történt, s az egyház ma is használja: a katekizmus kérdés-feleleteiben. A találós kérdés elsősorban formai alak, művészi szerkezet, hiszen a valóságos kérdéstől eltérőleg a kérdező ismeri a feleletet. Vagyis a találós kérdés tartalma nem a tudni vágyó kíváncsiság, hanem a tanítás, illetve a fölény, amelyet a kérdező érez azzal szemben, akit kérdésével ostromol. „Formája kérdés, tartalma titok — írja Szabédi —; a találós kérdés feszülő nyugtalansága, a személyi magatartás kétarcúsága vibrál Tamási fortélyos párbeszédeiben. A hős egyszerre közeledik és tilt, vall magáról és távoltart magától, megnyilatkozik és ködben marad... Lényegében az ellenséges barátkozás vagy a barátságos ellenkezés a Tamási fő ábrázolni valója; mindenesetre ebben a legnagyobb mester."

Barátkozás és ellenkezés ambivalenciája jellemzi a székely és az ördög ismeretségét is. A madarasi ember már kezdetben gyanakvással kezeli az országúti ismerőst, s bár elfogadja társaságát, még barátkozik is vele, kapcsolatuk kétarcú marad, hogy végül az ellenséges érzés maradjon felül. Erre a gyanakvó-barátkozó hajlamra vallanak a novella „fortélyos" dialógusai. „Milyen szőrös vagy! — kezdte [a székely]. — Jól fog a hidegben. — Így jöttél a világra? — Így. — Borzasztó. — Mi borzasztó? — Beretválni tégedet." Valamivel később: „Farkad is van, mint a bak-nyúlnak. — Ez nálam a barométer. — Akkor csalás, mert az nincs egy méter."

A székely ember kedvére nyújtózkodik ezekben a „fortélyos" párbeszédekben, az ellenszenves ismerős ugratásában. Ismerős és kényelmes terepen érzi magát, s jól kihasználja a hazai terep előnyeit. A beszélgetés derűt és örömöt szerez számára, mintha kiszabadulna egy pillanatra a szegénység valóságosabb gondjai közül. Tamási novelláiban (és regényeiben) a góbés humor olyan, mint a költészet: percnyi szabadulást jelent a folyton szorongató gondok közül, bearanyozza a köznapi sorsokat. Ezért állapíthatja meg Szabédi: „Tamási valóban legszívesebben azokban a helyzetekben ábrázolja hőseit, amikor azok nem-olyanok igyekeznek lenni, amilyenekké életkörülményeik kényszerítették őket. A fortélyos párbeszéd tiltakozás a konvenció rabbilincsei ellen, a rab hétköznapok magától értetődő igazságai ellen. A lélek ruhát vált benne." A köznapok nyűgéből szabaduló lélek jelenik meg majd az *Ábel*ben, a *Jégtörő Mátyás*ban, és ő van jelen most az *Ördögváltozás*ban is.

Szabédi találó módon utal arra, hogy a „fortélyos párbeszéd" hőse általában az országutakon érzi otthon magát. A „feleselő novella" a kalandot ábrázolja, nem a köznapi életet s nem a lélek mindennapi állapotát. Ebben a népmesék, a pikareszk történetek rokona. A madarasi székely históriája is pikareszk: országúton kezdődik és országúton ér véget, a dialógusok alkalma és helyzete az országúti gyaloglás. Más tájakon a kemence-padka, a konyha vagy a kastély a dialógus színtere, Székelyföldön igen gyakran az országút. Bizonyára a havasokba, erdőkbe igyekvő, messze földeken munkát kereső, vándorutakat járó nép időtöltésére, mulatságára szolgálnak ezek a dialógusok. A „műfajnak" szocio-

lógiai magyarázata van. És a Tamási-novellák a „műfaj" révén rávilágítanak a formai elemek szociológiai hátterére is.

A Boccaccióra utaló pajzán történet, a székely és az ördög népmesei eredetű vetélkedése és a „fortélyos párbeszéd" alkotják a novella szerkezeti elemeit. Megfigyelhető, hogy e szerkezeti elemek milyen arányos rendben kerültek egymás mellé, milyen szervesen egészítik ki egymást. A Tamásival foglalkozó irodalom hagyományosan a novellák költői ihletését és erejét hangsúlyozza, s ezzel mintegy elkülöníti azoktól az elbeszélőktől (Móricztól, Kosztolányitól), akik arányos rendben és mértani szerkezetben építették fel novellisztikus alakzataikat. „Írásainak egységét — mondja Babits Mihály Tamásiról — nem a művek szerkezete adta, hanem az író lírája. A virágcsokor egysége volt ez, s nem az épületé." Németh László is a „virág" metaforájával teszi érzékletessé a Tamási-novellák költői természetéről kialakított felismeréseit. „Tamási — olvassuk — tele van különös székely emlékekkel, de nem vész el köztük, csak teliszórja velük meséje útját. Mint tékozló királyfi elszórt virágai maradnak ott, minden második-harmadik sorban egy-egy virág, az olvasó csodálkozik, de nem fárad bele."

Tamási Áron valóban a költői novella mestere. A *Lélekindulás* elbeszéléseinek az volt az újdonsága és ereje, hogy egy sajátos világ, egy gondok között élő emberi közösség, egy hagyományait és emberségét őrző népcsoport költészetét fedezte fel s tárta a magyar olvasó elé. Az *Ördögváltozás*nak is megvan a maga lírája és poézise (erről is beszélni fogunk), ám a költészet csillogó tündérleple mögött ott van a szerkezet biztos konstrukciója is, a cselekmény logikai váza, a motívumok elrendezésében testet öltő arányosság: az „épület" statikája és az „építész" szerkesztő hajlama. És ennek a konstrukciós biztonságnak meg arányosságnak (a struktúra belső rendjének) is értelme van; értelme, amely a novella esztétikumát magyarázza, mondanivalóját mutatja meg.

Az *Ördögváltozás* a motívumok arányos elrendezésével oldja meg ezt a feladatot. A népmesei, a boccacciói és a dialogikus elemek ugyanis megfigyelhető rendben sorakoznak egymás után. A novella népmesei motívummal indul, méghozzá mitologikus-irreális meseelemmel: az Úr a megbicskázott és angyallá változott csíki ördög megüresedett hivatalába Durumót, a pokol egyik híresség̀ét nevezi ki. Ezt követi a „fortélyos párbeszéd" motívuma: az ördög és a székely találkozásának dialógusa. Majd egy mesei-anekdotikus elem következik: az ördög „gyónása", vagyis csalárd győzelme az ártatlan gyóntató atya felett. Ezt a szerkezeti elemet ismét országúti dialógus követi: a székely és az ördög között. Most következik az első boccacciói motívum: a székely szerelmi kalandja a kocsmáros menyecskével. Majd újabb „fortélyos párbeszéd", az úton hazafelé. Otthon játszódik le a második boccacciói kaland: az ördög elcsábítja a székely asszonyát. Újabb országúti disputa: a felelősségrevonás és kimagyarázkodás tanúi vagyunk. Ezután pedig a második mesei-anekdotikus elem: a székely az Olt jegének ugrasztja a becsapott ördögöt. Majd egy rövidebb dialógus után a záró (és második) mitologikus-irreális elem: a holdvilágos éjszakák kísérteties története, midőn szép asszonyok szerelemre buzdítják a rászedett és immár tehetetlen ördögöt.

A motívumok ezek szerint arányos szerkezetbe állíthatók. Mitologikus mese — anekdota — boccacciói történet — boccacciói történet —

anekdota — mitologikus mese: nagyjából ezt a rendet követik a cselekmény mozzanatai. És e mozzanatokat, mintha a történet ízületei lennének, „fortélyos párbeszédek" választják el egymástól, egyszersmind kötik össze. Ám megfigyelhető más összefüggés is az egyes motívumok között: a novellának (és motívumrendszerének) részben *koncentrikus*, részben *lineáris* rendező elve van. (E két kifejezés Halász Gábor regényelméletére utal: bennük próbálta megfogalmazni a regényirodalom két nagy, hagyományos típusának: a minden részletében megszerkesztett és az eseményeket egymás után elmondó alakzatnak a lényegét.)

A Tamási-elbeszélés „koncentrikus" rendezőelve a motívumok összefüggésében, megfelelésében és ellentétében ölt alakot. Beszéltünk már arról, hogy a két szerelmi kaland: a székelyé és az ördögé (ha nem is a Boccacciónál olvasható történet zárt struktúrája szerint) szorosan összefügg. Az ördög elégtételt vesz a székelyen, bár talán nem saját feleségének elcsábítása miatt (vagy a kocsmai menyecske valóban az ördög felesége lenne? a székely népmesékben nem lenne szokatlan ez a fordulat!), de irigységből, galádságból megtorolva a székely szerelmi sikerét. Ugyanígy összefügg, egymásnak felel a két anekdota: az ördög gyónásának és a székely bosszújának története. Az elsőben a pokolbeli jövevény szedi rá a papot, a másodikban a székely az ördögöt. Két furfangos csel története ez: az elsőben győz az ördög, a másodikban veszít. Végül összecseng és egymásra utal a kezdet és a befejezés mitologikus meséje is. Kezdetben az ördög, még esze és hatalma teljében, a Szent Anna-tó vizébe veti csalárd feleségét: a befejezésben, ugyancsak családsága miatt, ő kerül a befagyott Olt jegére, majd a híd alá. Emelkedés és bukás, fennhéjázó gőg és csúfos megaláztatás, hatalom és kiszolgáltatottság parabolája jelenti itt az elvet, amely zárt rendbe szervezi a novella eseményeit és motívumait.

Van azonban a novellának egy „lineáris" rendje is; méghozzá olyan furfangos módon szerkesztett linearitása, amely a valóság és a látszat különbségére utal. A novella „lineáris" rendjében ugyanis egyre inkább kibontakozik a székely józan okossága, fölénye a furfangos ördög felett. Ezt a folyamatot erősítik a „fortélyos párbeszédek" is, amelyeknek kérdés-felelet játékában sorra a madarasi parasztember marad felül. A „feleselő novella" formai keretei közé ágyazott események, cselekvő mozzanatok (az anekdoták, illetve a boccacciói történetek) úgy görgetik előre a cselekményt, mint a pikareszk regények hagyományos epikus elemei. És mind a cselekményvezetés, mind a dialógusok az ördög bukását készítik elő. A végső bukáshoz vezető folyamatot azonban egy ideig (hosszú ideig) elfedik az ördög fölényének és furfangjának jelei. Az ördög egyelőre látszat-győzelmeket arat a székelyen: megtévesztve őt, örménynek mutatja magát, elhiteti vele, hogy meggyónt és bűntelennek bizonyult, kísértő módon ráveszi, hogy szegje meg fogadalmait, sőt feleségét is elcsábítja. Ez a legnagyobb győzelme azonban egyszersmind végső vereségének kezdete: a székely, aki mindvégig gyanakvással figyelte pokoli praktikáit, most már nem tétovázik, s fortélyos ésszel megbünteti alvilági vendégét, végleges győzelmet arat az ördögön. Mint mondtuk, a székely fölényét egy ideig homályban hagyják az ördög sikerei. Ez a fölény azonban nem lehet kétséges, s ha a cselekmény motívumai kétségessé teszik is időnként, a „fortélyos" dialógusok, amelyek

mindig a székely esze és furfangja mellett tanúskodnak, előlegezik a sikert.

És e siker kivívásának a történetében rejlik a novella mondanivalója és költészete. Az elbeszélés „koncentrikus" szerkesztése, amely a népmesei mítosz motívumától az anekdotán keresztül egy boccacciói történetig hajlítja a mesét, hogy azután visszahajlítsa megint a népmese mitologikus képei közé, vagy a „lineáris" konstrukció, amelynek rendjében pikareszk kalandok és furfangos országúti dialógusok követik egymást, mind csak arra való, hogy megvilágítsa az író nosztalgiáját és elkötelezettség-tudatát. Tamási az egyszerű székely józan eszének, természetes ösztönének és gáncsokat-kísértéseket lebíró életerejének paraboláját írta meg. Arról a székely népről beszélt, amelyből vétetett, s amelyhez amerikai vándorútján is ragaszkodott érzéseivel és idegeivel egyaránt. A székely ember fölényét hirdette, novellája mégsem egy partikuláris etnikai csoport apoteózisa. A székely nemcsak önmagát jelenti abban a versengésben, amelyet az ördöggel folytat, hanem az emberiséget is. „Én székely vagyok" — mondja az ördögnek, nem minden büszkeség nélkül. — „Hunn-eredék, ugy-é? — kacagott tudománya mellett az ördög. — Nem meredék, hanem ember, te bolond" — feleli a székely. Ebben az emberi öntudatban, egyetemes emberségben találta meg Tamási Áron is az erőt ahhoz, hogy gondok között élő, megmaradni akaró ésszel igyekvő népének szószólója legyen.

Nádasmenti menyasszony

KABAY BÉLA

KALOTASZEGI MŰEMLÉKEK KIS ADATTÁRA

Adattár... e szóval is jelezni óhajtjuk az alább következő írás műnemét. Azt, hogy nem újat, sohasem látottat föltáró bemutatás — noha szép számmal láttat eddig ismeretlen műrészletet is; azt, hogy nem művészettörténeti tanulmány — noha egyik-másik műemlék megrajzolása eléri a tanulmány mélységét, alaposságát; nem riport vagy útleírás — ámbár a leíró jelleg több részében hangsúlyt kap —, hanem adattár, a szó szoros értelmében. Úgy véljük ugyanis, hogy Kalotaszeg műemlékeiről ma ebben a műfajban nyújthatunk... nem a legtöbbet, hanem a legfontosabbat. Hiszen e táj köveiről és festményeiről, fafaragványairól vagy népviseletéről kötetek és cikkek sora jelent meg, azonban meglehetős régen láttak napvilágot, és csak egyes falvakra, az építés, faragás egyes elemeire irányultak, s nem nyújtottak átfogó képet. Ez a kis adattár azonban felöleli az egész Kalotaszeg minden műemlékét, s jelzi, hogy a hajdan bemutatottakból mi maradt meg, milyen állapotban, mit tártak föl az újabb kutatások, mit módosítottak az átépítések, tatarozások. Ily módon az adattár alapul és forrásmunkául szolgálhat újabb elméleti kutatáshoz éppúgy, mint a gyakorlati restauráláshoz. Nem állítjuk, hogy teljes és hiánytalan a kép, épp ezért örvendeni fogunk, ha élesebb szemű kutatók tekintete vagy szerencsés kezű pallérok vakolatbontó kalapácsa újabb műrészleteket tár föl e kincsekben gazdag tájon.

KORUNK

„Kevesen tudják, hogy a mai Kalotaszeg már csak utolsó keleti maradványa annak a Kalota nevű nagy területnek, mely a középkorban a Berettyótól a Sebes-Körös forrásvidékéig ezt a nevet viselte" — írta Kelemen Lajos *Kalotaszeg történelmi és műemlékei* című tanulmányának bevezető soraiban három évtizeddel ezelőtt.

A Gyalui-havasok, Bihar komor hegyei és a szelídebb Meszes határolja nyugat felé azt a dombos fennsíkot, melynek hadászatilag és gazdaságilag fontos kulcspontjain északnyugatra az almási Dezső-vár, nyugatra Sebes-vár és délre Léta vára félhold formájában övezi a központi fekvésű Gyalu várát. Ennek a négy várnak ölén van Kalotaszeg magva, de Kolozsvártól északra és keletre is találunk olyan falvakat, melyeknek építészete, holt és élő hagyományai — egy vagy több ponton — a törzzsel rokonságot mutatnak (Györgyfalva, Ajton, Bodrog, Pata, Kajántó és Szamosfalva).

A következőkben, a könnyebb áttekinthetőség szem előtt tartásával, olyan betűrendes felsorolást kívánunk adni, amely, bár nem teljes, de nagyjából felöleli több mint negyven helység műemlékeit és műrészlet-töredékeit, a temetőkben találhatók kivételével. Ami ma föllelhető, fölmértük és bemutatjuk, hadd legyen tanúja a Riszeg hegy környékén hajdan kibontakozott műveltségnek és alkotókészségnek.

Ajton. Az egykori Sándor család kastélyát átépítették, ma már jellegtelen építmény, nem képvisel művészi értéket. Református templomának nyugati bejárója előtt csillagrózsás díszítésű román kori kapubéllet-részlet látható, amely ülőkéül szolgál. A hajó mennyezete kazettás, sötétzöld alapon, gyéren virágozva, „építtetett Hajdu Sámuel és Bétsi Sámuel két betsületes asztalos emberek által" (1795 körül).

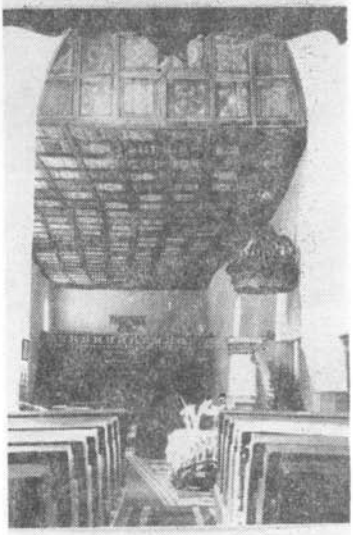
Bábony 1935-ben épült templomát Kós Károly tervezte. A régebbi egyház karzatát, néhány menynyezettöredékét és a szószékét beépítették a maiba. Ezek az elemek 1752—1753-ból származnak. A karzat felirata: „Anno 1753, Kolosvárt lakó Kövendi Asztalos János mester leginjeivel ugymint Martinus Rideli és Arkosi György."

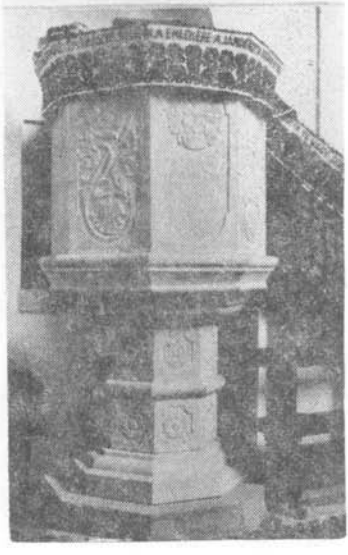
Bánffyhunyad. Vásáros város, közigazgatási központ, vasúttal, négy égtáj felé ágazó műúttal. Minden adottsága megvan ahhoz, hogy a múlt és ma Kalotaszegének központja legyen. Bár régi nagyobb épületei, a Bánffy- és Barcsai-féle udvarházak érdemleges műrészletet nem tartalmaznak, a veszteségért bőven kárpótol a város piacterén uralkodó, négyfiatornyos, komor, öreg református templom. Hajója, a sok vészt megért, jócskán görbe északi falával XIII. századi építmény. Eléje zömök tornyot, hátához magasított csúcsíves ízlésű szentélyt a XV. században emeltek (1483). Szentélyének ablakai, számszerint 6, mérműves kiképzésűek, hajójának nyugati bejárója (ma karzatfeljáró) profilozott csúcsíves faragású. Szemet gyönyörködtető belső borítását, barnás árnyalatú mennyezetét ismeretlen mester keze munkájával „B-hunyad Várossa Nagy Inségi között..." építette 1705-ben. A hajó mennyezetén 200 tábla! (Közülük öt átfestve, továbbá a déli sor tíz tagján vastag és bizonytalan körvonalazás látszik.) Testvér ezekkel a kopottabb állapotban lévő 14 kazetta (és néhány félbevágott), melyek a diadalív felső ívközét töltik ki. A keleti oldal 111 tábláját, közöttük jó néhány alakos ábrázolásút is, kissé nagyvonalúan, Asztalos Lőrinc János (Umling) 1780-ban festette. A reneszánsz díszítésű kőszószék kidei Sípos Dávid XVIII. századi munkája, melyet Drág XV. században épült, néhány évvel ezelőtt lebontott református templomából mentettek át Hunyadra.

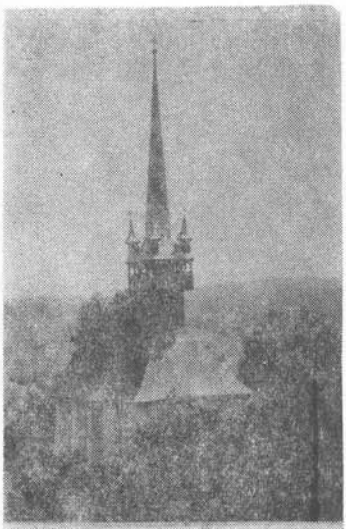
Bedecs. Kőből épített, aszimmetrikus támpillérrendszerrel festőien körültűzdelt ortodox templomának középkori hajójához gótikus, a nyolcszög öt oldalával záródó szentély csatlakozik. Hajójának déli oldalán csúcsíves a bejárati kapu. Fogazott párkányú, reneszánsz modorú ablaka későbbi átalakítást jelez. A gondosan faragott XV. századi mérműves ablakok a szentélyt délről világítják meg, a felkelő nap sugarait *S* díszítményű kerekablak továbbítja a templom hossztengelyének teljes vonalán. Négyfiatornyos, körtornácos, a hajó fedélszerkezetével egybeácsolt tornya népi mester művészi alkotása. Zavarólag hat az eredetileg zsindelyes fedésnek részbeni helyettesítése oda nem illő horganyzott bádoggal.

Bikal. A Monumenta Vaticana tanúsága szerint

1400-ban Tamásfalvi Ilyés fia Gergely engedélyt kap önálló templom emelésére. A koragótikus ízlésű épületnek ma csak az északi oldala érintetlen. Szentélye két mérműves ablakán át kapja a világítást. Mennyezetfestményének nagy része, 188 kazetta, gyalui Asztalos János műve (1697-ből), míg 57 tábla kolozsvári Umling Lőrinc János munkája a XVIII. század második feléből. (Jó néhányon szembetűnő az előd mintakincsének felhasználása.) A díszes szószékkorona (1790), keleti és nyugati karzata (1794) ugyancsak Umling díszítésű, míg az 1923. évi, hiányt kiegészítő, sablon-pacázás Asztalos József és Csőregi Márton munkáját „dicséri".

Bogártelke. Szürkére vakolt, esetlen tornyú, kívülről nem sokat ígérő református templomának csinos a belső díszítése, és „Simon György Asztalos által készíttetett, legényi voltak Szendrey István és Ta... [?] János Anno 1794-dik..." esztendőben. 79 mennyezeti, 8 orgonakarzati, 5 szószékelő kazetta és a padok mellvédtáblái mind „virágozottak" voltak; fehér alapon, fekete körvonalazású, sötét és világos vasoxid vörös, berlini kék, fakó krómzöld és krémsárga színezéssel. Öt pad mellvédje ma már gyöngyszürkére van átfestve, a legépebb és eredeti színeit még őrző egy és egynegyed padelőkocka pedig a szentély eldugott részét díszíti. A szószékkorona mennyezetén felismerhető az Umling Lőrinc modorú díszítés és írás. Nem sokkal későbbi az 17?6 évszámú, idegennek ható átfestés (kék alapon zöld, vörös, fehér, rózsás-szekfűs minta) a szószékkorona cirádáin és a persely ládikóján.

Dongó, Egerbegy, Egeres, Felsőfüld, Gesztrágy, Gyerőfalva, Nagypetri, valamint *Románnádas* ortodox román fatemplomait nem a különböző korokban végzett hozzáépítések, átalakítások és részletek jellemzik, hanem az építésük alkalmával — alapjuktól a torony csúcsáig — egybesűrített művészi összhatás. Ezek az arányaikban és vonalvezetésükben kecses egységgé ácsolt épületek, bár alaprajzilag megőrizték a nyugati gótika hajó és szentély megszokott beosztását, egyéni alkotások, és más-más hatásúak. Felsőfüld 1727-ben épült ortodox egyházának égbenyúló tornya magasztosságot, míg Egeres zömök, négyfiatornyos román templomocskája bájt, közvetlenséget sugároz. Gesztrágy 1730-ban épült fatemploma megnövelt fedélszerkezetével, oszlopokra támaszkodó íves tornácával a lakóház magas igényű változata, melyet nyugatra néző, kis méretű, de az alapépítménnyel teljesen összehangolt torony tetőz. Bánffydongó, Egerbegy és Gyerőfalva fatemplomain számtalan a közös vonás, sőt vonalvezetésük összessége annyira megegyező, hogy ismerve a kettőnek közeli építési idejét (Gyerőfalva 1732, Dongó 1740), feltételezhető az építőcsoport teljes azonossága vagy csak elenyésző mértékű felcserélődése.

Egeres. Mint uradalmi központ, csak részben tartozott a köztudatban elfogadott Kalotaszeghez. A Bocskai, Gyulaffy, Mikes, Szentkereszti család főúri kastélya 1572-ből származó kapufelirata szerint a XVI. század második felében épült. Ma ro-

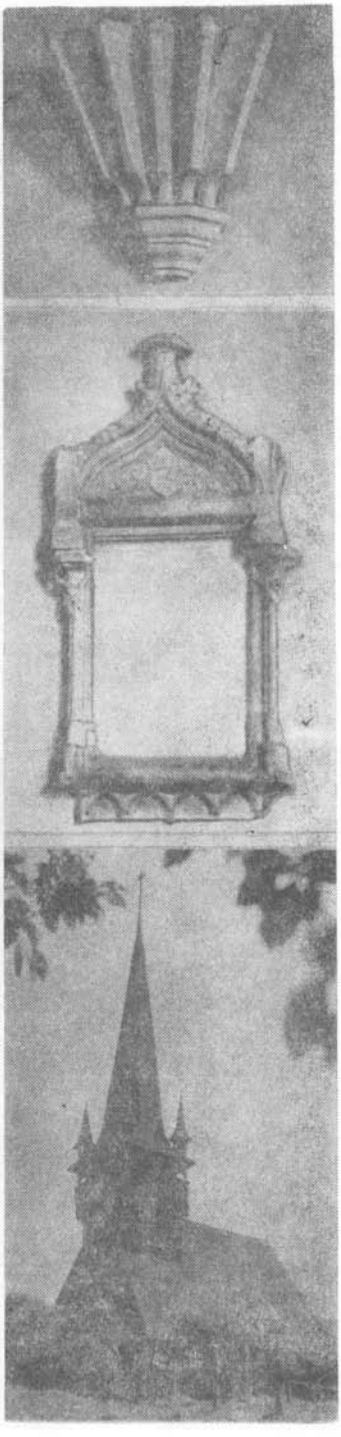
mos állapotban van. Néhány szépen faragott reneszánsz modorú ajtó- és ablakkerete megóvásra szorulna.

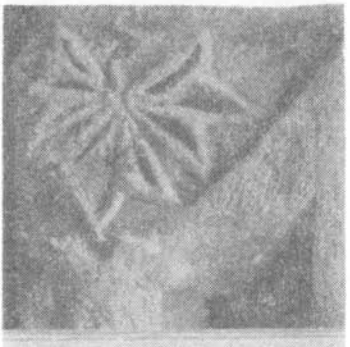
Református templomának román kori (XIII. századi) hajóját a XV. században csúcsíves modorban bővítették. Hajójának déli ajtaja mellett kétalakos faragott római kőtöredék található. Felette XIII. századi kisablak. A harmadik támpillér mindkét oldalába félköríves-fogazatú faragott kő van beépítve. A félköríves diadalív középmagasságától kezdve — a szentélyben — kétszer 1—2—3—4 (összesen nyolc) merőleges bordázatú boltindítókő látható; a hajdani, ma már nem létező belső kiképzés maradványa. Keletre és délre négy csúcsíves mérműves ablak világítja meg a nyolcszög öt oldalával záródó szentélyt, melynek keleti falába „Stefanus LR, DE DANIEL VARGYAS" címeres követ, míg déli oldalába Bocskai-féle síremlékét (1616) építették be. 1493-as évszámú, gazdagon faragott szentségtartófülkéje az északi oldalnak dísze.

Farnas. A Szent-Iványi család kastélya madártávlatból mutatós, XIX. század eleji építmény, de érdemleges műrészletet nem tartalmaz. Ellenben a falu szélén eldugott, egy színre meszelt, igénytelennek tűnő kis református templomában díszítetlen rész úgyszólván nincsen. 82 (!) mennyezetkazettája, 11 padelője, két karzatának 10 táblája, hozzá 2 feljáró, az úrasztala és a szószék, tehát minden belső berendezése, Umling Lőrinc „virágzó" munkája 1750-ből. Szentélyének falában 3 boltindító csonk, vastagon bemeszelve, az egykori gótikus ívszerkezet maradványa. Két gondosan faragott oszlopdíszítménye (pillérfő) a XIV—XV. század fordulójára mutat. Ritkaszép faragású Veres János sírfedőköve 1510-ből a diadalív déli falában. Déli kapuja reneszánsz modorú, XVI. század eleji munka. Ajtószárnyát renoválta Öreg Kudor Márton 17?7-ben. Nyugati bejárója gótikus kapuízekből — másodlagosan — összeépített kőkeret. Oroszlánt ábrázoló, beépítetlen szobortöredéke nem almásmonostori hagyaték (Bunyitay Vince feltételezése), hanem római funerális emlékkő (Balogh Jolán megállapítása). Haranglábja újabb típusú, kiugró erkélyével, zsindelyes fedelével, összehangolt arányaival tökéletes, kecses alkotmány. Ünnepre, keresztelőre, temetésre öreg középkori harang kondul.

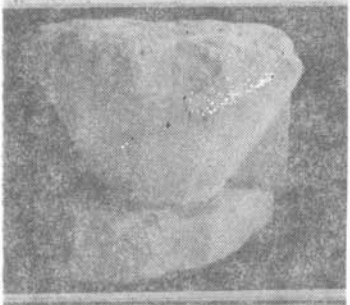
Gorbó. A Lészai család emeletes kastélyát teljesen átalakították, s hiányzik egykori kapuzata, mely a „jó kemény cserefa és virágokra kimetszett, veres és fejér festékekkel megszínlelt oszlopokkal áll...". Illetve csak állott valaha. A régi templomdombon XV. századi szenteltvíztartó-töredék került felszínre, datálva egykori kőegyházát.

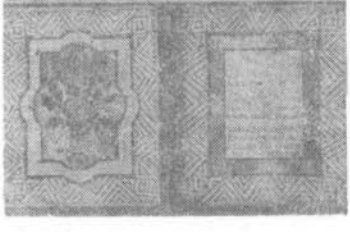
Gyalu. Történelmi források szerint a XII. század vége felé Gyalu is az egyházi birtokok részévé vált. Először 1439-ben említik „Castellanus de Gallo"-t. Az első nagyobb szabású várépíttető valószínűleg Matheus de la Bischino, utána Zápolya Miklós, majd Geréb László következik, aki tiszta reneszánsz stílusban építkezik. Statileo János foly-

tatja az erőd kiépítését Galaczi More Péter vezetésével. Tervezője hihetőleg az olasz Domenico da Bologna. Básta 1639. évi dúlását I. Rákóczi György hozatta helyre, és a várat kastéllyá alakíttatta át. (L. Starmüller Géza: *Műemlékrestaurálás és turisztika Kolozsváron és környékén.* Korunk, 1972. 8.)

Gyerőmonostor. Kalotaszeg legöregebb egyházi műemléke a Gyerőfyek hajdani nemzetségi temploma. Komor, félköríves kapuival, csúcsíves szentélyével, zsindelyes, rusztikus fedélszerkezetével és tornyának égbetörő vonalával sok elpusztult építészeti emlékünk mintaképét tömör egységben varázsolja elénk. Különleges ötvöződése a Keletről származó, de Nyugat közvetítésével hozzánk újból eljutott építészeti modorok alkalmazásának, egészséges, népi gyökerű, „konstruktív szellemű" mesterek átlényegítő keze munkájának. Hajója és régi szentélye tatárjárás előtti, később, 1241 után, nyugatra néző, közös pitvarból kinövő páros tornyot emeltek eléje. Régi, XIII. századi szentélyét lebontották, majd 1442-ben újat, csúcsíveset építettek helyére. Román kori részletei: a nyugati oldal fogazott-ívű belső kapuja, a később épült, félkörös mezőt kitöltő, leveles-indás nyugati külső ajtó, az északi oldal nyílhegyes-keresztküllős körablaka, továbbá kétosztatú toronyablakai és a hajó déli kisablakai. Mérműves szentélyablakai csúcsíves modorúak, míg papi ülőfülkéjét (1536) és sekrestyeajtaját reneszánsz ízlésben faragták. Szószéke 1742-ben készült, kidei Sípos Dávid műve. Belső berendezésének díszítése (karzatok, padelők, úrasztala, sekrestyeajtó) a feliratok szerint Umlingék munkája; az 1753. és 1758. évekből származik. Délre néző csonkatornyának falába három szoborcsoportot építettek be: a baloldali az újhitet megszemélyesítő, mosolygó, sárkányölő Szent Mihály, fonák testhelyzetben, gótikus vonalvezetéssel. Közbül a kétoroszlános, medúzafejes, halotti emlékkő (római töredék). Jobboldali, félköríves fülkéjének mereven tekintő, hajfonatos madárleánya — föltételezhetően — sárkányfiakat szoptat. A félkörök vonaljátékára felépített, Kelet sugallatát hordozó szoborcsoport olyan döbbenetes román kori alkotás, mely a keresztényi kultikus ábrázolások közé be nem illeszthető. (Hasonmását — tudomásom szerint — nem ismerjük.) Szimbolikájának magyarázatát az eredetmondák világában — és csak Keleten — találjuk. (Lásd a műmellékleten.)

Gyerővásárhely. Régi református temploma lebontásakor (1831) megőrizték a XV. század előttről származó falrészleteinek egy részét. A jelenlegi hajó belső borításául átültették Umling Lőrinc 1752-ből és a kolozsvári Asztalos Tamási János 177?-ből származó 82 táblás, díszes mennyezetét. Ugyanúgy új helyére építették be a nyugati karzat két szélső tábláját, feljáróját, mindkét karzat alsó díszítő párkányát és az 1770-ben készült díszes szószékkoronát. Az északi falba beépített, olaszkoszorús (reneszánsz modorú) Gyerőfy-címeres sírkő 1515-ös vésetű.

Györgyfalva. E hagyományokban annyira gazdag község szegény építészeti emlékekben és említést érdemlő töredékekben. Katolikus temploma

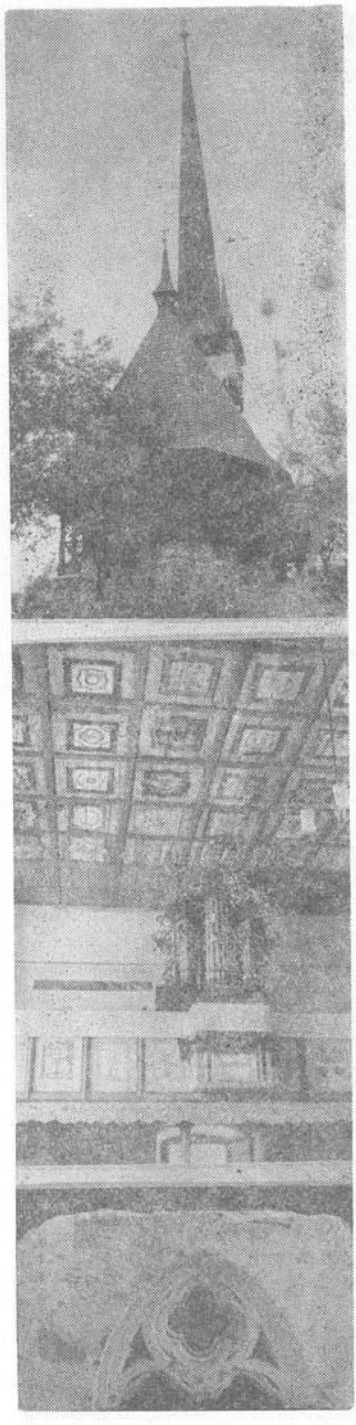
tornyának déli oldalába 1570-es (?) jelzésű szemöldökkövet építettek be. A torony alatti bejáró két oldalán sima, félköríves benyíló került elő a vakolatréteg alól (1973-ban). Az északi ív mellett H.F.A.-véset és 1606-os évszám, felette pedig PETRIOS PAVAY 1585 (gyakorlatlan kéztől eredő) véset áll. A 207-es számú ház homlokfalában — másodlagos beépítésben — ajtószemöldökkő fekszik. Ezen és a két szomszédos telken hajdan a Gyerőfyek kastélya állott. A reneszánsz modorban faragott mészkő felirata: SOLA VIRTUS ET VIVENTI ET MORTUOS TABILIS VIVET POST FUNERA VIRTUS VIRTUTIS ET GLORIE COMES INVIDIA 1588.

Inaktelke. Népi építészeti emlékekben gazdag. Sok az öreg ház és csűr. Egyedülálló az 1888-ban faragott, 21. számú ház utcaajtaja. (Női alaknak a kőkorszakban szokásos ábrázolási módja.) Református temploma XV. századi keresztelő medencét és Umling Lőrinc János készítette (1783) festett szószékkoronát őriz.

Jákótelke. Öreg házak és csűrök még díszlenek itt-ott, de építészetileg különleges vagy számottevő már nincs közöttük.

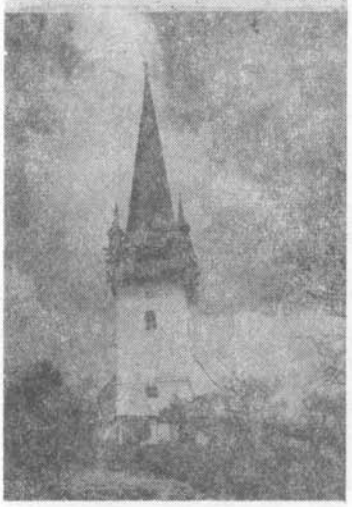
Kajántó. Római katolikus temploma kváderkövekkel szegélyezett XIII. századi építmény. Késő román kori hajójához a XV. században koragótikus szentélyt építettek. Szentélyének körkorongban (napszimbólum!) záródó boltozata, a sekrestye ajtaja és a déli falában elhelyezett papi ülőfülkéje (sedilia) a XIV. század bélyegeit viseli magán. A háromosztatú csúcsíves kiképzésű ülőfülkét szép vonalú szárnyas oroszlán féldomborművű ábrázolása díszíti.

Kalotadámos. Négyfiatornyos, magasított szentélyű református temploma a XIII. században emelt hajójával, a nyolcszög öt oldalával záródó, gótikus alaprajzú szentélyével arányos, nemes vonalú építmény. Egyetlen megőrzött, faragott kőrészlete a torony alatti reneszánsz modorú ajtókeret. Nyugati karzatának 6 tábláját 1753-ban Umling Lőrinc díszítette: „Ao. 1774. 24 Martii Asztalos Lőrintz Ur a Templom mennyezetét megalkuván Urral áldomásra költöttem... 15 Den" és „A Korona festéséért Lőrintz Urnak attam itallal együtt Flor. 1-Den 54." Az eklézsia iratai szerint 1774-ben — két áldomás között — elkészült a hajó és a szentély összesen 82 táblás mennyezete. A szószékkorona „festéséről" szóló írásos emlék hitelességét kétségbe vonjuk, ugyanis a korona mennyezetén szétterülő minta teljesen egyezik a magyarvalkói legénykarzat alján levő, ismeretlen mestertől származó festett kazetta modorával és technikájával. Lőrinc úr legfeljebb lelakkozta elődjének díszítését. Emellett bizonyít a vastagon alkalmazott lakkozás alatti felirat: „Renno 1701—1710—1711—1717." (Tehát mind olyan dátumok, melyek megelőzik az Umlingok kalotaszegi működésének idejét!) Az Umlingok „mesterjegyének" vélt fekvő, többszörösben cikornyás paragrafusforma ugyancsak előfordul a fenti négy évszám mellett. Tehát a szakirodalomban is nemegyszer előforduló ilyen ér-

telmű következtetés — meglátásom szerint — téves.

Kalotaszentkirály-Zentelke. A Bánffyak egykori „szép írott és festett deszkából való" menynyezetekkel ékesített zentelkei udvarházával szemben, helyesebben annak hajdani helyéről látható dombon áll Szentkirály középkori eredetű, négyfiatornyos, fehérre meszelt falú református temploma. Kár, hogy égbetörő hegyes tornyára (építették 1762-ben) barokk dudor került, mert megtörte nemes vonalát. Zsindelyes tornyának bádog borítása ugyancsak eléggé visszatetsző. Toronyaljának bejárója csúcsíves. A főhajóhoz záródó szentély keleti külső falán kivehető a vakolatréteg alatti kerek ablak körvonala. Délnyugati porticusa „BALINT PAL KÖLCÉGÉVEL" épült „Anno 1742 Die 4 JULII" — igen nemes vonalú, tetszetős ácsmunka.

Ketesd. XIII—XV. századból származó fatornyos temploma helyén 1937-ben Kós Károly tervei szerint új kőegyház épült. Mennyezetére visszahelyezték a 21 régi kazettát, gyalui Asztalos János 1692-ben készített munkájának töredékét.

Kisbács. Katolikus templomának hajója öt oldalával záródó poligonális szentélyével középkori alaprajzra utal. Az átalakítások alkalmával fölösen rárakott, jóformán mindent eltakaró vakolatréteg alól csak a sekrestye sima csúcsíves ajtaja és a hajó nyugatra néző, profilozott faragású XIV. századi, gótikus vonalú kapuja maradt szabadon.

Kiskapus. „... az egykori Gyerőfy-kúria sok átalakításon ment át, de egy részéről megállapítható a XVI. századi eredete" — írja Kelemen Lajos. Ma már csak pincéjének egy része érintetlen, méteres falait lebontották, és faragott köveinek javát a szomszédos emeletes ház falába építették be. Egyetlen, még fellelhető, megmunkált részletét, az udvaron hányódó párkánytöredéket reneszánsz ízlésű faragás borítja. Református templomának hajója a XIII. század vége, XIV. század eleje között épült. Négy sarkán faragott kváderkő a szegélye, déli oldalán rézsútos bélletű kisablak világít, míg párjának csak felső íve maradt meg ép állapotban. Nyugati bejárójának csúcsíves kapuja méltó párja a felette díszlő négylevelű lóhere mintájú körablaknak. Déli, kovácsoltvassal pántolt ajtószárnyát körteidomú, gótikus keret övezi. Szentélyét 1503-ban toldották a hajóhoz, csúcsíves boltozattal, csodálatosan szép, Gyerőfy-címeres boltzárókővel és két gótikus ízlésű, mérműves ablakkal. Az északi falhoz támasztva, a Gyerőfyek címerével ékesített két sírkő jól illik az összképhez. A hajó mennyezetét 79 festett kazetta borítja. Felirata szerint: „totum hoc opus laquearis absolut [...] Laurentzius Umling Szaskizdinus." Nyugati karzata (10 tábla) 1742-ből való, míg hat padmezője újabb és gyorsítottabb kivitelezésű Umling-díszítmény. Ácsolt harangtornyocskája távol áll a templomtesttől, „... épült e harangláb 1895 be a Bot Márton úr feltalálása és szorgalma által".

Körösfő. „A körösfői torony a legarányosabb, leg-

sikerültebb épület, a népi alkotások közt igazi műremek" (Debreczeni László: *Erdélyi református templomok és tornyok*). „Átalakított emlék Körösfő festői fekvésű református temploma is, melyet a kalotaszegi török—tatár dúlások után az 1690-es években építettek újra" (Kelemen Lajos: *Kalotaszeg történelmi és műemlékei*). Kazettás beosztású belső mennyezete, mindkét karzata, padelőkockái és szószékkoronája teljes egészében díszített. 135 kockát, nyugati karzatának 13 mellvédjét és 3 feljárati táblájáť, a karzatok alá feldolgozott 31 darabot, 11 padelőt és az éneklőszéket (pulpitust) Umling Lőrinc 1764-ben alkotta. (Helyesebben nagyrészt elődjétől, gyalui Asztalos Jánostól kölcsönözte, akinek a keleti karzat alján elhelyezett két és fél eredeti kazettája azonosítható.) 1834-ben készült a mennyezeti rész 90 táblája és az alatta helyet foglaló karzat 6+1 kockája. Utánzó, gyakorlatlan vonalvezetésű kiegészítés.

Középlak. Az Almás patak völgyében fekvő elpolgáriasodott nagyközség. Újonnan épített református templomának déli bejárója előtt szép faragású román kori oszlopfők ülőkéül szolgálnak. Nyugati kapuja csúcsíves modorú, a lebontott régi templomból való.

Lóna (Felsőlóna vagy *Szászlóna).* Református temploma déli bejárójának csúcsíves ajtaja, szentélyének három mérműves keskeny ablaka az építtetés idejét az 1500-as években határozza meg, belső borítása és bútorzata egészében díszített. Szószékkoronája 1750-ből való, 120 kazettás mennyezete, 3 karzatfeljáró-kocka, nyugati karzatának 9 táblája, az összes padoknak lesúrolt oldala és további húsznak homlokmezeje mind Umling Lőrinc 1752. évi munkája.

Magyarfenes. XIII. századból való katolikus templomának szentélye egyenes záródású. A keleti falát betöltő, háromrészes (olasz hatást tükröző) freskó a XIV. század közepén készült. Az első tábla a keresztrefeszítést, a második az ún. Veronika kendőjét ábrázolja, az utolsó „imago pietatis". (L. Balogh Jolán: *Az erdélyi reneszánsz.*)

Magyarléta. A kisbányai havasokkal szemben, a Jára patak völgyének egyik szirtjén áll még Léta vára romja (nevezik Ghiczi-, vagy Géczi-várnak is). Építési idejét az 1241—1242-es tatárdúlás utáni időkre teszik, de hiteles adat nincsen birtokunkban. A falu református templomában a remekbe készült szószékkorona „Tordai Johannes Major 1752. Asztalos de Torda" munkája. (Ma már átfestve!)

Magyarókereke. Részben átépített XIV. századi református templomának déli, nyugati és északi oldala még eredeti. 1690-es évszámot viselő fa haranglábát a múlt század végén bontották le. Szószékkoronája 1746-ból, feljáróinak díszítése és a nyugati karzat 5 táblája 1786-ból, továbbá a későbben festett karzatfeljáró két táblája, az asszonyok padja és a papiszék mind az Umlingok műhelyéből való.

Mákófalva. Néhány öreg háza és a templom egyetlen feliratos köve (1646, hajdani boltozattöredék) alkotja a megmaradt értékek összességét.

Méra. Középkori, nagyrészt átépített református templomának keletre néző félköríves ablakocskája XIII. századi. A hajó nyugati oldalába beépített, csúcsíves bejáró a XV. századból való, déli bejárója, porticuskapuja és íves ablakai pedig XIX. századi restaurátumok. Két középkori profilozott bordatag (egyikük mesterjegyes) a szomszédos istálló alapozásából került felszínre. Az úrasztala szépvonalú középfestéssel, ismeretlen, Umlingok ideje előtti mester munkája. Felirata: ANNO 1709 DUÉ [!] 2 MÁR [!]. A latin szavakra helyezett ékezetek helyi mestert gyaníttatnak.

Nádasdaróc. A szemünk láttára alakuló gyárváros (Egeres—Daróc—Bogártelke) ölelésében, öreg fáktól körülvéve él egy darabka középkor. Terméskőből épített református temploma magastetős, zsindelyfedésű, műrészletekben gazdag emléke a XIV. és XVI. századnak. Belsejében öt gyámkő és egynek a fészke az elpusztult csúcsíves boltozat tartozéka. Jelenlegi 90 táblás mennyezete „... az Eklésia költségével és hűséges forgolódása által...", Umling Lőrinc ecsetjével díszítve, 1750-ben készült (szürkés mezőben, fehér alapon, pasztellzöld, vörös, fekete és piros-barnás színekben). Padelőkockái közül ötöt ugyancsak Umling díszített. Ismeretlen mester keze munkája az ötrészes ülőpad kiváló díszítménye. Egyiken: „BALÁS ANNO 1687 ANDRÁS", a következőn *B.A.* betűjel, a harmadikon 1701-es évszám látszik. Szószékkoronája (vellum) „... BALÁS ANDRÁS ANNO DM 1682" feliratú. A hattáblás orgonakarzat gyalui Asztalos János megszokott színeivel és központi elrendezésű mintáival ékeskedik. Az északi fal freskótöredékén Jakab, az idősebb ismerhető fel, tarisznyával és bottal, amint jobb kezét a térdelő adakozó fején tartja (készült a XIV. század közepén).

Nagyalmás. 1238 előtt már felépült Almás monostorát 1241-ben tatárok pusztították el. Romos köveit Pál országbíró — az almási Dezső-várba építtette be. Ennek nagy részét 1808-ban, a faluban épített gr. Csáky-féle urasági épületekhez használták fel. Helyénhagyott vártornya faragott műrészletet ma már nem tartalmaz. Almás monostorából származó, román kori, szalagfonat díszítésű ajtó- vagy ablakkeret követ sírkővé átalakítva, a református templomban őrzik. (L. bővebben: *Utunk*, 1972. február 4.)

Nagykapus. Szép kidolgozású a református templom XIII. századi nyugati kapuja (fürtös szőlőlevéllel és tölgylevéllel díszített). Ugyancsak késő román kori ízlésre vall déli oldalának kőbélletű kisablaka. Belsejének hajdani virágos mintázata ma kékre van festve. A cinterem szép vonalú déli bejáró kapuját és fedeles ácsorgóját (szakállszárító) Beke István készítette 1755-ben.

Nagypetri. A vastag vakolat alól néhány hónapja feltárt XIII. századi, félköríves ablaka végérvényesen meghatározta református temploma építése idejét. Később az aprócska templomot három oldalával záródó hajótesttel toldották meg. Mennyezetkazettáinak egy része „[Z]ilahi Asztal[os] [I]stván által ann[o] [1]713 die Maji"-ban készült, majd Asztalos Umling Lőrinc kezétől „három újabb sor

mennyezetek, asztal, benne lévő XVIII székekkel" 1769-ben „virágozódott". A legénykarzat aljának 5 kazettája, a karzatfeljáró, a szószékkorona és az egyrészes papiszék Umling díszítésű (1770). Haranglába zsindellyel fedett, tompa tornyú szép ácsmunka.

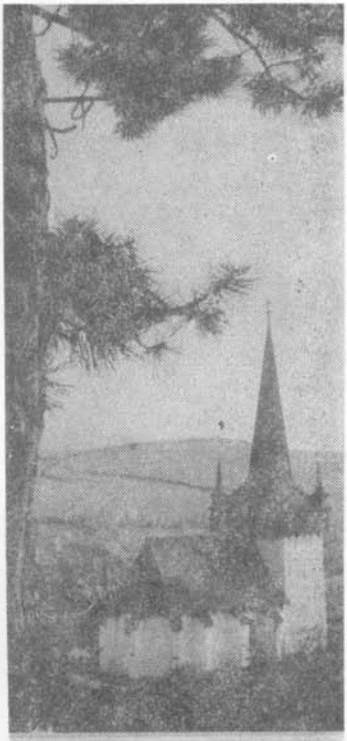
Sárd. Öreg református templomának romja az 1300-as évek jellegét viseli magán. Áll még a hosszúkás alaprajzú hajója (északi fala kivételével), félköríves szentélye és ennek északi oldalához ragasztott sekrestyéje. Épek a hajó és szentély faragott ablakai, csúcsíves diadalíve és déli bejárójának kerete. Szentélyében a hajdani boltozat indítóinak fészkei és falfestmények nyomai láthatók.

Sebesvár. Alapítási ideje ismeretlen. Oklevelekben 1319-től kezdve emlegetik, de ennél jóval régebbi. 1393—1414 között királyi birtok. 1399—1498 között Hunyad és Hunyad-vár néven emlegetik. 1412—1435 között Zsigmond királytól a losonci Bánffyak kapják adományul. Ma romos állapotban. Festői kerek-bástyáját fél évszázaddal ezelőtt Kós Károly tervei szerint fedték újra. (L. bővebben Starmüller Géza idézett tanulmányát.)

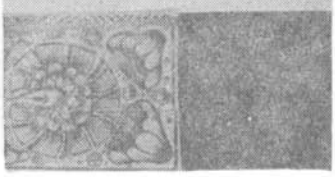
Szamosfalva. Római katolikus templomának téglalap alaprajzú hajója egyenes záródású szentélyével, délre nyíló félköríves ajtajával a XIII. század stíluselemeit viseli magán. Szentélye bordázott mennyezetű, vastagon lemeszelt címeres zárókővel. Három sírkövet építettek be a hajó falába; a közös eredetű Gyerőfy—Mikola család kihalt tagjainak reneszánsz ízlésben faragott emlékei ezek.

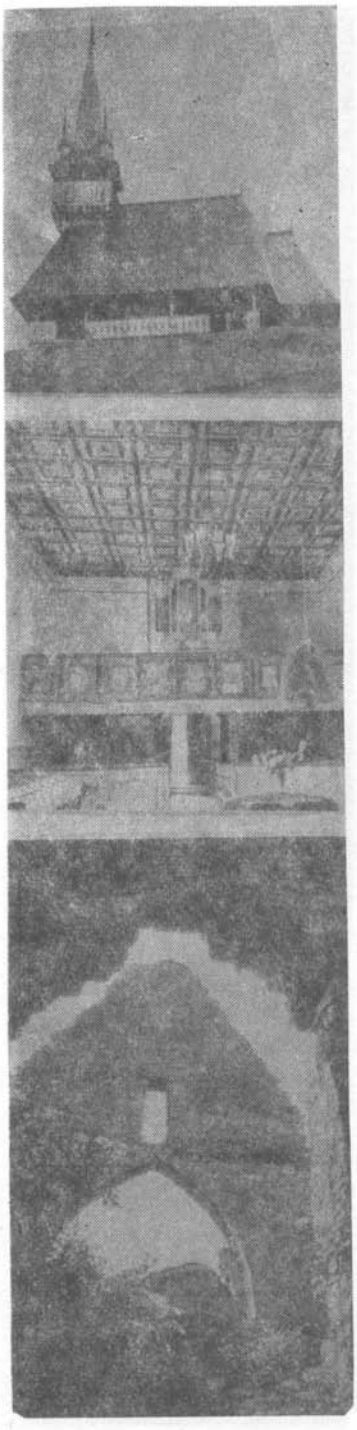
Sztána. Református temploma a többszöri átalakítás miatt rengeteget vesztett eredeti értékéből. XV. századi gótikus hajóját új, szakszerűtlen hozzáépítéssel és pallérművű tornyával a felismerhetetlenségig újszerűvé alakították. Gótikus ízlésű, két pajzzsal díszített nyugati bejáróját vastag vakolatréteg takarta. Elfalazásának törmelékei közül csúcsíves ablakocska (olaj- vagy szentségtartó fülkének is használható faragott kőkeret) került elő. Belsejét 78 festett mennyezetkazetta és számtalan írás utáni varrottas teszi takarossá. Az átépített hajó 42 táblája 1743-ból való, gyalui Asztalos János bizonytalan rajzú (öregkori?) munkája (esetleg utánzata?). 36 kazetta 1836—1837-ben, a hajó hozzáépítése időpontjában készült, és az előző mintáknak kék színben tobzódó utánzata. Nagy jelentőségű a legénykarzat alatt eldugott 10 darab valódi, gyalui Asztalos János kezevonású tábla, melyek között gazdag és változatos szegélydíszűeket is találunk. Festett szószékkoronája és papi széke Umling megszokott színezésével és vonalvezetésével készült 1777-ben.

Szucság. „... Szucság mint túlnyomólag kisnemes falu, csak földrajzilag maradt a mai köztudat kalotaszegi területén..." (Kelemen Lajos). Mi mégis megemlítjük Süveges kőfaragó reneszánsz modorú sírkövét (jelenleg a XIII. századi református templom porticusában), mert tagadhatatlan rokonság fedezhető fel a Kalotaszegen oly sokat alkotó kidei Sípos Dávid kőfaragó térkitöltő-díszítő modorával.

Ugyanúgy nem hanyagolható el, a festett mennyezetek teljessége érdekében, a helybeli Asztalos Boka János 1775. évi paddíszítő munkássága és Umling Lőrinc itteni karzatfestő működés sem.

Tordaszentlászló. Újonnan épített református templomának piacán padolásul szolgál Dengelegi Pongrác 1488 (?) évszámú címere. A XV. századi, gazdag kidolgozású, csúcsíves ablakmérműtöredék a lebontott középkori templomtól származik. A kereszt alakú boltzáró-töredék és több mint 10 darab sírkőnek felhasznált XV. századi faragott idomkő összegyűjtése és kötárba helyezése most van folyamatban. A még szolgáló, szürkére fakult pulpitus, mintájáról és kivitelezéséről ítélve, Umling Lőrinc munkája.

Türe. Az egykori Bánffy-udvarház valószínűen XVIII. századi építmény. Református temploma déli porticusában az erdélyi magyar ornamentikára jellemző síkban kiterjesztett, szőlőleveles-indás díszítésű oszlopfő látható. Homlokélét, előredűlő helyzetben, redős ruhás, kardos alak díszíti. Több faragott kapubéllet-tag (átmenetkori) az előbbinek járulékos íze. Ezekkel egyidős az újonnan emelt kőfal oldalába beépített „Agnus Dei"-töredék, körrózsás kitöltő díszítménnyel. Mellette római emlékkő és a temetőből biztonságba helyezett gazdátlan, régi sírkövek sora. A kidei Sípos Dávid készítette díszes szószék 1759-ből való. Több figurális díszítésű kályhafiókon (a középkorban Türén készültek) kardos-királyfejet, országalmát és életfát felmutató koronás férfit, két halat tartó, redős ruhás királyt, griffet, életfás és naprózsával díszített kakast találunk.

Valkó. A havasok lábánál, a Tunya dombjának fenyővel megtűzdelt oldalában, gondosan kiválasztott helyen épült fel a XIII. században Erdély — talán — legfestőibb református temploma. Csúcsíves ízlésben átépítették és szentéllyel bővítették az 1452-es évben. Zömök, erőt sugárzó toronyfalát tornácos, négyfiatornyos tető koronázza. Feketére patinázódott zsindelyes fedele hófehérre meszelt, öreg falakra támaszkodik. Mintha szépségének kiemelése kívánta volna, szabálytalan vonalú szerény várfalat is építettek köréje a XVII. században, de nem sivár simát, hanem nyugatra és délre nézó, tornácos fedelű, tornyos bástyácskákkal megtűzdeltet. Káprázató összkép, hibátlan architektúra! Nincs rajta fölösleges, nem hiányzik róla semmi. Teljes és befejezett mű. Hihetetlen, hogy még ilyen kincs felett is meghúzták a vészharangot, és akadt, aki silány, palléralkotmányt kívánt helyette. A *Hon és Külföld* című egykori kolozsvári újság 1842-es folyamának 88. lapján Téglási Ercsei József így ír: „5 ágú tornya és tornyos két czinteremkapui a török császár héttornyú várát hozzák az útazó elméjébe. Az ilyen tarka ízlésű építési modor egyházainknak legkisebb díszt sem ád és minden lelki sérelem nélkül számkivethetjük éppen Chinába, ahol az épületeknek oly sok ágú szarvai vannak, mint a szarvasoknak." Déli falának félköríves aprócska ablaka idestova 700 éve vetíti keskeny fénypászmáját az öreg hajóba. Szentélye gótikus bordázatú, két csavart henger, egy

arc, valamint két, stilizált makk formájú indítókőre támaszkodik. Három boltzáróköve közül a pajzs alakú holddal és csillaggal díszes, míg társának, a hatszirmú rozettának fele hiányzik. Északi falában arabeszkkel díszített szentségtartófülke van, melytől nyugatra gótikus modorú sekrestyebejárót találunk. Befalazott kövei közül szembetűnő a Valkai család esztétikus vonalvezetésű, cirádamentes, pajzsos címere. Szentélyének mérműves ablakai, keresztelőmedencéjének pompásan kialakított kelyhe és több, e helyen fel nem sorolható faragott idomkő a középkor hangulatát teszi teljessé. A félkörives diadalív északi oldalához támaszkodik a kidei Sípos Dávid modorában faragott és festett szószék 1722-ből. Hajója kazettás borítású, Umling Lőrinc és fia munkája (1778). A legénykarzat alsó padozatát részben az Umlingok működését megelőző időkből származó festett kazetták és hosszan díszített pallók borítják. Két díszítő mester munkáját lehet itt különválasztani, akiknek neve még ismeretlen.

Vista. Ékessége a XIII. században épült és 1498-ban csak kiegészített négyszög-szentélyű református templomocskája. Építtetője a Monoszló nemzetségből való Péter. XIII. századi részletei: nyugati félköríves kapu szőlőleveles-fürtös indával, természethű kivitelezésben és ennek jobboldali párja, a keverten stilizált leveles-virágos inda, közepén egy sárkánynak mondható pikkelyes törzs tekeredett farokkal és hullámvonalak közé rejtett, fektetett *S* betű vagy talán ékfejű-ékfarkú kígyó képe. Déli bejárója ugyancsak román kori, rajta „kegyeletteljes" csákányütések nyomai, ennek ellenére elég épen megmaradtak az ősi hitvilág fő szimbólumainak domborúan vésett jelképei: páros nap, hold és csillagok (felfedte Debreczeni László). Az előzőkkel egykorú még az oromzati kerekablak és a félköríves sekrestyeajtó. Későbbi a koragótikus szentségtartófülke. 1498-as évszámot visel a szentély boltzáróköve (egyben jelzi az újraboltozás időpontját is). A mészréteg alatt XV. századi népies modorú falfestmények (freskók) lapulnak (Kálvária, utolsó vacsora, Szent Miklós lecsendesíti a tengert, betlehemi gyermekgyilkosság, két szent alakja, az Olajfák hegye, menekülés Egyiptomba [?]). Középkori [!] a remekbe készült, vésve domborított (részben átfestett és megcsonkított) papiszék. Legénykarzata kilenctáblás díszítésű, alsó párkányán olvasható az egyetlen hiteles azonosító adat gyalui Asztalos János munkásságáról, 1699-ből. Mennyezete (120 színesen díszített kazetta), középtartó gerendája, az ajtók, a padelőkockák és a szószék festése idősebb Asztalos Umling Lőrinc munkája 1765—1767-ből. Haranglába 1760-ban készült, nagyszerű ácsmunka. Talpazati gerendái között szépen faragott sírköveket óvnak a pusztulástól.

Zsobok. Kőből faragott, gótikus vonalvezetésű keutolsó maradványa az 1490-ben épült, de 1879-ben tűzvész pusztította református templomnak.
resztelőmedencéje (jelenleg a papilak udvarán)

Zsombor. Az egykori Sombori család kúriája — jelenleg orvosi rendelő — nem rejteget különösebb építészeti értéket. Faragott ajtószárnyai és annak

kovácsmívű vasalása szép kivitelezésű, jó munka. Református templom, hajóján három keskeny félköríves ablakával, félezer évvel ezelőtt épült. Abból az időből való még a félköríves sedilia és déli oldalának befalazott ajtókerete. Szentélyének mennyezete gótikusan bordázott. Szentségtartó fülkéjét az északi falba építették be, XV. századi, csúcsíves faragású. Mennyezetének két kazettája díszített, egyikben a Sombori-címer, másikon felirat 1759-ből. Umling-munka a legénykarzat mellvédje, egy kazetta és mindkét karzat alsó párkánya. A hajó északi falában Sombori Antal emlékköve mállik. Kehelyformájú kőszószéke kidei Sípos Dávid keze munkája 1742-ből. Fából épült haranglába késői átépítés.

IRODALOM

Dr. Balogh Ilona: Magyar fatornyok. Budapest, 1935.
Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance I. Budapest, 1943.
Biró József: Erdélyi kastélyok. Budapest, 1943.
Bunyithy Vincze: A váradi püspökség története. Nagy-Várad, 1883—1884.
Debreczeni László: Erdélyi református templomok és tornyok. Kolozsvár 1929.
Kelemen Lajos: Kalotaszeg történelmi és műemlékei. Kolozsvár, 1944.
Kós Károly: Kalotaszeg. Kolozsvár, 1932.
Malonyay Dezső: A magyar nép művészete I. Budapest, 1907.
B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest, 1970.
B. Nagy Margit: Várak, kastélyok, udvarházak. Bukarest, 1973.
Petranu, Coriolan: Originea turnurilor bisericilor de lemn din Ardeal. Cluj, 1931
Petranu, Coriolan: Bisericile de lemn ale românilor ardeleni în lumina aprecierilor străine recente. Sibiu, 1934.
Popa, Atanasie: Biserici vechi din lemn româneşti din Ardeal. Anuarul Comisici Monumentelor Istorice, 1930—1931.
Rómer Flóris: Még egy pár szó honi fatemplomainkról. Archaeologiai Értesítő, 1871.
Szinte Gábor: A kolozsmegyei fatemplomok. Néprajzi Értesítő, XIV. 1913. 1—31.

KÉPEK JEGYZÉKE (a szerző felvételei)

Bánffyhunyadi református templom; hajója; szószéke (1681. lap)
Bedecsi ortodox templom; mérműves ablakai; Egeresi ortodox fatemplom (1682)
Boltindító kő és szentségtartó fülke Egeres református templomából; Egerbegyi román fatemplom (1683)
Ajtoni kaputöredék; Farnasi harangláb; oszloptám; Umling Lőrinc festette kazetta (1684)
Felsőfűldi ortodox fatemplom; Gyerővásárhelyi táblás mennyezet; Tordaszentlászlói ablaktöredék (1685)
Sedilia Kajántóról; Kalotadámosi szószékkorona mennyezete; Körösfő temploma (1686)
Gyalui Asztalos János festette kazetták Bikalról; Gyerőmonostor református temploma; szószéke és papiszéke (1687)
Magyarfenesi freskótöredék; Középlaki oszlopfő; Vistai papiszék; nyugati kapu oszlopfője és Gyalui Asztalos János eredeti táblája (1688)
Valkói vártemplom; kopjafás temetőrészlet; ismeretlen mestertől származó mennyezetkazetta (1689)
Gyerőfalvi román fatemplom; Lónai templombelső; Sárdi templomrom (1690)
Párkánytöredék Almásmonostorából; Nagyalmási Dezső-vár (1691)

BAZSÓ ZSIGMOND

A HOLNAP KALOTASZEGEN

Tervezők papírjain már körvonalazódott e különös-csodálatos tájegység holnapi arca. Kontinentális érrendszerbe szövődő autópályát vélnek itt látni, s mint tapintható valóságról beszélnek új városokról, nagyközségekről, ipartelepekről. Erdők s a ma még kopár dombok között is víztükrök csillannak majd. De a távolabbi holnap ígér drámait is: egyik-másik helység eltűnik.

Erről a korszakról, a jövőről beszélgettünk Keszi Harmath Sándorral, a területrendezési intézet munkatársával.

— *Milyen lesz holnap Kalotaszeg?*

— Az olyan nagy átalakulás, amilyent Kós Károly is óhajtott, de alig fél emberöltővel ezelőtt még álmodni sem mert, már elkezdődött. Gondolom, elég, ha sejtetőként csupán a kész vízerőművek hatalmas gátjait említem, hiszen Tarnica már országosan ismert fogalom. És Tarnica csak a kezdet. De már ezzel is milyen messzire rugaszkodtunk attól, amit a vidék fogadott nagy fia leltározott fel annak idején, miszerint ha a Kalotaszeget felrázó utolsó nagy történelmi eseményt keressük, vissza kell nyúlnunk... a reformációig! „Azóta igazi, átformáló, a nép életére döntő, új utat, új irányt jelentő politikai, gazdasági vagy szellemi esemény nem zavarta meg, nem rázta fel Kalotaszeget." (Kós Károly: *Kalotaszeg.* Budapest, 1938.)

A „felrázó" esemény: történelmi tettek láncolata 1944-től napjainkig.

— *A kézzel tapintható, szemmel látható változásokat tekintve hol tart jelenleg a vidék?*

— Még csak a kezdetnél, a várhatóhoz képest. De nem szabad elfelejteni, honnan indultunk, hiszen a népi hatalom lényegében azt örökölte itt, amit Kós Károly már előbb is számba vett. „Ha a Kalotaszeg földjét hosszában átszelő robogó vonat ablakából ítéljük meg ezt a földet, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy annak túlnyomó része egyhangú, kietlen, sőt szomorú föld. Kopasz, köves dombok, esőmosott árkokkal szaggatott hegyoldalak, fátlan, sovány kaszálók és legelők, sátés, vizes rétek, kínosan művelt oldalas szántók egyhangú, lehangoló egymásutánja." (I.m. 175—176.)

— *Eszerint Kalotaszeget mint gyenge földművelő vidéket „örökölték"?*

— Különös földművelés az, amely magát a föld népét is képtelen eltartani. Kós Károly írja e táj lakosságáról: „Általában jómódú, bár

nem vagyonos. Földjéből nem élhetne meg, de jól keres. Kereskedik, ipart űz és mindenfele elmegy munkába. Nem földmunkára, de félig ipari munkára, mint kőműves, ács, kőfaragó, asztalos. Férfilakosságának talán ötven százaléka a földművelésen kívül mással is foglalkozik. De cselédnek csak a legritkább esetben szegődik."

— *Összehasonlítva más vidékekkel, a szomszédos Mezőséggel, Szamosháttal, kell-e itt valami történelmileg sajátossal számolniuk a jövőtervezőknek?*

— Azzal is, amit a fentiekből kikristályosíthatunk. Eléggé nem hangsúlyozható kényszerűség: a föld itt emberemlékezet óta a mindennapi kenyeret sem termette meg. De alighanem éppen ennek köszönhetően számolhatunk a kézművesség, a szakmák, az ipar iránti nagyfokú fogékonysággal.

— *Lokálpatrióták emlegetik, hogy Kalotaszeg még ma is számol több tucatnyi olyan ezermesterrel, aki házilag produkál vízmeghajtású áramfejlesztőt, szántani, vetni és kaszálni tud, de aki megjavítja a világmárkás órákat is.*

— A szántóföldtől való függetlenség — éppen a föld silánysága miatt — itt történelmi gyökerű. Szerencse, hogy a latens energiák pozitív irányban, a kézművesség, a mesterségek iránti vonzódásban szabadultak fel.

— *Számolnak-e a fogékonysággal, tehetséggel a jövőtervezők?*

— Feltétlenül! A vidék, egyéb ipari objektumok mellett, a közeljövőben feldolgozóipari egységekkel is gazdagszik!

— *Mi a távlati terv alapvető célkitűzése?*

— A helyi adottságokra alapozó, decentralizált iparosítás. Decentralizáció a megyeszékhelyhez viszonyítva Bánffyhunyad, Egeres és Gyalu javára. De föltétlenül módját kell találni a mezőgazdaság további fejlesztésének is. A meghatározó az iparfejlesztési terv. Erre alapoz a településrendezés, végső soron ez szabja majd meg a falvak, községek távlatát, ez alakítja ki majd a vidék arculatát is.

— *A helyi adottságok közül melyek a legfontosabbak, amelyekkel számolhat az ipar?*

— Természeti tényezőknek köszönhetően kínálkozó lehetőség a vízenergia hasznosítása, tovább fejlődik a bányászat, új távlatok nyílnak a fakitermelés terén is. Az országos jelentőségű Szamos-hidroenergetikai rendszer építése befejezés előtt áll, a következő feladat a Székelyó—Dregán—Jád vízműrendszer fölépítése. Mivel a villamosenergia-termelés mellett ezek egyúttal az övezeti vízellátást is biztosítják, a már emlí-

Nagykapusi kürtőskalács (Kabay Béla felvétele)

tett helységek közül Egeres és Gyalu ipara a Szamos gyűjtőiből, Hunyad pedig a Sebes-Körös mellékfolyóira épülő gyűjtőkből jut vízhez.

A bányászat Egeres és Nagykapus központtal tulajdonképpen az ipart jelenti a vidéken, de bányaközpont lesz például Gyerőmonostor is.

Az eddigi legjelentősebb fakitermelő központ, Béles sorsa megpecsételődött a Szamoson épülő objektumok folytán. Helyét már a közeljövőben Kissebes veszi át. Ez az új Körös-völgyi központ légvonalban közelebb van a nagykiterjedésű erdőségekhez. Nyilván utakkal kell ezeket megközelíteni. Az utak pedig a Sebes-Körös mellékvizeire tervezett erőművekkel együtt amúgy is megépülnek.

— *Az iparfejlesztés függvényeként erősödnek egyes helységek. Mit tudhatunk ezekről konkrétan is?*

— Kalotaszeg legjelentősebb központja továbbra is Hunyad lesz: már ennek az évtizednek a végén több ezer alkalmazottnak kell munkalehetőséget biztosítani. Ugyancsak az országos program első szakaszában növi ki magát Egeres, Gyalu, majd Kissebes, Kiskalota, Szentlászló. Más helységek az ipari központok elővárosaivá fejlődnek: Hunyad mellett Körösfő és Kalotaszentkirály, Egeres mellett Jegenye, Bogártelke, esetleg Gorbó. Kolozsvár mellett Bács és Szászfenes.

Ismét más csoportot alkotnak majd a megerősödő községközpontok, amelyek a távlat nélküli kisebb falvakat idővel felszívják. A félreeső kis településekhez képtelenség belátható időn belül eljuttatni a civilizáció

áldásait. Ez áll a holnapi igények szerinti munkalehetőség biztosítása terén is. Egyébként az egyes falvak sorvadásának hosszú a folyamata, és már több évtizeddel ezelőtt megkezdődött, s folytatódik annak függvényeként, hogy mennyire kínál jobb megélhetést a holnapi, városi jellegű községközpont.

— *De közrejátszik a mezőgazdaságban végbemenő folyamat is . . .*

— Elsősorban a gépesítés. A hajdani falutelepítés idején a fő szempont az volt, hogy a határ legtávolabbi pontját is elérhessék az állatvontatású alkalmatosságokkal. A gépjárművek már nehézség nélkül eljuthatnak több falu határán túlra.

— *Milyen jelentőségű a turizmus Kalotaszegen?*

— Mint gazdasági tényezővel máris számolni kell. De könnyű elképzelni e téren a holnapot, ha arra gondolunk, hogy a Nyugati-havasok csodálatos természeti szépségei szinte kivétel nélkül mind hozzáférhetőbbé válnak a vízerőművek mellett épülő utak révén. A Vlegyásza a téli sportok országos jelentőségű központja lesz.

De Kalotaszeg más szempontból is szerencsés. Szakértők állítják, hogy amíg a turizmus az autós közlekedésre alapoz elsősorban, addig a 400—500 kilométerre eső megállók is szükségesek lesznek. A megállókat a metropolisoktól számítják, így északi, déli, nyugati irányú átvonulás esetében a Kolozsvár—Hunyad közötti rész mindenképp szükséges pihenőhely.

A vidék páratlan műemlékeinek, népművészetének vonzása is egyre erősödik.

— *Ember-központú a jövőtervezésünk. Mit reméljen a kalotaszegi ember?*

— A legfontosabbat: munkalehetőséget — helyben! A vidék iparosításának köszönhetően Kalotaszeg népe a jövőben kevésbé kényszerül az ingázásra. Ma ugyanis hangsúlyozottan ingázó. A Kolozsvárra naponta bejáró 18 000—20 000 alkalmazott közül hozzávetőleg 6000 a Nádas, illetve a Kis-Szamos völgyén áramlik be és vissza. Még Csucsáról, Bikalról, Kalotaszentkirályról is bejárnak. Igaz, hogy az ingázást vasút és műút könnyíti. Bizonyára ezzel magyarázható, hogy az elvándorlási együttható Kolozsvár más vidékeihez, a Szamosháthoz vagy a Mezőséghez képest nem magas. Az utóbbi négy év felmérései szerint Körösfőn —3,3, Egeresen —6, Tordaszentlászlón —3, Nagykapuson —1,5 ezrelék. Ezzel szemben például a mezőségi Mócs környékén —10—14 ezrelék között mozog az elvándorlási együttható.

— *A vidék hagyományos demográfiai problémája, a „két felnőtt — egy gyermek" több nemzedéken át kísértett. Megszakad-e végre a sor?*

— Ismét a gyökerekig kellene ásni. Valamikor csaknem éhhalálra, de legalábbis nyomorúságra ítélte gyermekét az a szülő, aki több por-

cióra osztotta az átlag 4—5 holdnyi termőföldet. Innen az évszázados küzdelem is: mellékforrásokat keresni a keveset adó földhöz. Az évszázados átok tulajdonképpeni okozója ma már megszűnt (számadatokkal is lehetne bizonyítani!), de még él sajnos a hagyomány. Mai megnyilvánulása: egy gyermek, de az aztán kapjon olyan házat vagy olyan stafirungot, hogy ahhoz mérhető ne legyen!

— *Individualizmus, tömegpszichózisos alapon?*

— Az. Ma már indokolatlanul az!

— *Eszerint nem elég csupán a gazdasági felemelés révén hatni?*

— Számadatok figyelmeztetnek. Falun, országos átlagban, a 15 éven aluliak a népességnek 28,7 százalékát alkotják. Körösfőn ezzel szemben ez csak 21,8, Bogártelkén 21,9 százalék... s még lehetne sorolni a példákat. *A Viitorul social* 1972-es évfolyamának 1. számában Vladimir Trebici tanulmánya közli, hogy falun átlag a 60 éven felüliek a népesség 13,2 százalékát jelentik. Kalotaszeg tucatnyi helysége ennél rosszabb átlaggal szerepel: Bogártelkén ez a korosztály 17,4, Körösfőn 15,3 százalék.

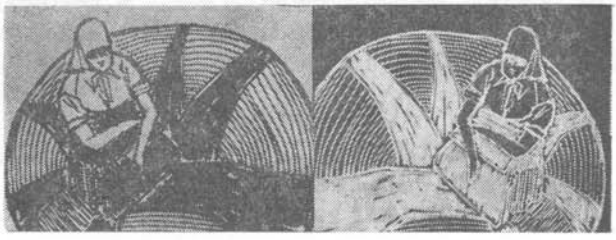
— *Lesz ipar! És ipart űző ember? A Román Kommunista Párt Országos Konferenciájának Irányelveiben megjelölt 300—350 új ipari-agrár település közül jelentős százalék épül a tárgyalt vidéken. A Kolozs megyében kialakuló 11 városi jellegű településnek csaknem a fele, öt — Egeres, Gyalu, Kiskalota, Kissebes, Szentlászló — Kalotaszegre jut. Egyáltalán lesz-e majd kit tömöríteni ezekbe a városokba?*

— A jelenlegi születési arány már biztatóbb. De ha igaz, hogy ezek a helységek várossá fejlődnek, akkor az is bizonyos, hogy a természetes szaporulat és a betelepedés mellett majd érvényesíti hatását — benépesülésükben — a mezőgazdaságban foglalkoztatottak részarányának csökkenése is.

— *Végül is: milyen lesz holnap Kalotaszeg?*

— Az iparilag fejlett vidéken a mezőgazdaságnak csupán másodlagos szerepe lesz. A tájék fejlődését a természeti adottságokra épülő ipar, valamint átmenő forgalma biztosítja.

Tervek szerint: az ország harmonikus fejlődésébe beilleszkedő tájegység lesz Kalotaszeg.

Székely Dániel rajza

LÁSZLÓFFY ALADÁR

CSOKONAI

Szülőföld a költőnek

A költők szülőföldje mindig árkádia. Még Párizs is árkádia, mikor költők szülőföldje lehet. A szülőföld koordinátái közül az idő a meghatározó, különben lesütött szemmel vagy kislányos rajongással egyszercsak előáll a megértő, a gyámolító, óvó, a büszkén piruló szülőföld, ám ő csak az utókorbeli. A költők utókorbeli szülőföldje mindig az akadémiák levelező tagja. Pedig kár. Pedig a legtöbbet csatangoló költőkből lesznek az igazi állócsillagok, jól fognak bármilyen gyönyörű táj egén.

*

A kultúrákban is éj-nap ritmus szabályozza a figyelmet. Időnként feljön az irodalom nyáréjszakája, s akkor láthatóvá lesz minden, mindenki a szülőföld berendezett egén. Mint a kutya, szalad fejünk árnyéka a parkban, útról bokorra, a léptek között. Fejünk árnyékában a tudás árnyéka lohol: a versek árnyéka is, melyek már helyükön ragyognak odafenn. A szülőföld megtanítja őket nappali iskoláiban, hogy esti sétákon világítsanak.

*

Egyébként a költők temetkezési helye legalább olyan fontos, mint a szülőföldjük. Másodszor átlépvén a láthatár bűvös vonalán, észrevehetőbbek.

Költő a szülőföldnek

Mi jót tettél azon kívül, hogy tisztán láttál? Ki ajándékozott meg kit ekkora kardzengésben? Már java vérünk a barázdában volt, mikor én gyűjteni kezdtem az első esőcseppeket báró Évszázadné temetésén. Most már zavar, hogy csak gyűjtök, s nem vigasztal eléggé a kilátása, hogy mindent tudok majd. Már éppen készen kellene lennem. Indul a láz postakocsija Pestre, Párizsba, Segesvárra. A huszadik század határában cilinderes fogadóbizottság szorongatja az áhított kinevezést végre az óhajtott írnoki posztra. Készül a portugál összkiadásom. Dicsőséget fogok hozni Mohácsra, Martinovicsra, a gémeskutakra s a szapora finnugor igekötőkre.

*

Nagyhajú, kötődő, önhitt, micsoda ingekben jár, rettenetes az a két barkó, s már megint a táska-lant, egy perc nyugalma nincs a városnak tőle, ha sokáig tart ez az éjszakába nyúló költés, még idegyúl Európa!

„Nekem egyik doktor azt mondja: ne éjszakázzon az úr annyit; a másik, ne pipázzon annyit; harmadik, ne dolgozzon annyit; negyedik, mérsékelje magát az ételben; ötödik, mérsékelje az italban; hatodik, mérsékelje a honnülésben, a kinnjárásban; hetedik, éljen szorosan az orvosságokkal"; nyolcadik, takarodjék a kollégyomból; kilencedik, azonnal hagyja el a történelmet; tizedik, lelkem fiam a végeken, a kezdet kisváros-porában; tizenegyedik, tessék szíves lenni, egy autogramot! Valaki aláírta a kerékvágást, a népvándorlás utolsó utcáját. Óvatosan csukjátok be a fedelét, csepereg megint, Lillácska, tedd el szépen a táskába, majd ha nagy leszel, téged is megkeresztelnek magyarul, addig nem létező igével, névvel, reménytelen költőszerelemmel, világszépséggel, Csokonai Vitéz Mihály kétszázéves nevében.

LÁSZLÓFFY CSABA

TŰZ ÉS JÉGHALLGATÁS

Csokonai Vitéz Mihály emlékére

1.

Debrecent folyton felgyújtja a szalmahit Vers nélkül is poéta a poéta itt Gondolataim tűzállók Mire várok? Hogy fintorogjanak fölöttük felkent verscsinálók és forrongjanak fennkölt korok? Pazarolhattok a papírra bármennyi és bárminő tintát A tűznek természetében **kell keresni a költészet titkát.**

2.

Szerelemtől szálkás kiszáradt tuskó belső tűztől szenesedem már én is Puszta ágyam a puszta Végénél ül-e valaki még? Ne keresgéljetek nincs itt más csak az a szakadozott szürke pokróc A hazám Göngyöljétek belé maradék részem mielőtt elfüstölnétek egészen s csak úgy akár egy bujdosásban elnyűtt batyut hajítsatok a terméketlen földbe Egy lyuk vagy szakadás elég hogy koponyám kiöltse kínját rátok elődök és utódok Minél több csontot Zörögjetek majd zörögjetek csökönyösen Legalább ott ne halljam ezt a nagy jéghallgatásos **árvaságot.**

D. R. POPESCU

ŐK KETTEN – VAGY AKIK CSAK AZ ERDŐT LÁTTÁK (IV.)

30.

Tisztelem azokat, akik meghallgatnak, még ha nem is adnak a véleményemre. A világ a maga képére és hasonlatosságára szeretné alakítani az embereket, elvárja, hogy tiszteljék törvényeit, szabályai szerint játsszanak, én pedig nem szeretném, ha azt hinnék, hogy az én véleményem kettejükről egyszer s mindenkorra az egyedüli elfogadható. Egy öreg zsidó és egy öreg zsidóné, akik Erdélyben élnek, amióta az eszüket tudják, és fel-felidézik, ami velük és másokkal történt, miközben ítélkeznek egyesek fölött és felmentenek másokat, gyakran egymásnak, sőt, önmaguknak is ellentmondva — nos, ezek után túlzás lenne azt hinni, hogy tőlük tudható meg a teljes, a való igazság. Az öreg Gălătioant már fiatal korában megfertőzték az utópiák, mindenütt ott volt, ahol változásról esett szó, de az álma, hogy olyan világot teremtsünk, amelyikben nincsenek urak és szolgák, naiv volt, mint minden alig iskolázott fiatalemberé, aki sohase találta meg a gyakorlati, reális eszközöket ahhoz, hogy végigvigyen, megvalósítson egy gondolatot. Abban a meleg országban, azon a nyáron, amikor a Csonkával a soha többé nem látott fák között harcolt, legjobban azok az örökké lármás férfiak ejtették ámulatba, akik szerették a nőket, bátrak voltak, senkit se tiszteltek, magát az Úristent se, akik külön bordélyt követeltek maguknak, és el is érték, nem mintha megcsinálták volna nekik, hanem azért, mert ahová ők beléptek, oda nem merte betenni a lábát, csak az, aki ismerte őket. Azok az anarchisták mind megteltek tripperrel, és nevetséges volt, amint felálltak szónokolni a muníciós ládákra, majd pedig, amint a szavak mámorából magukhoz térítette őket a fájdalom, az ajkukat harapdálták kínjukban, amikor a váladék csípősen és betegen folyt belőlük, és orvos híján remény se volt a gyors felépülésre. Az öreg Gălătioan különösen a szörnyű harcok utáni napról emlékezett rájuk, amikor egy helységből csak a templom maradt épen, ők pedig, amint megindult az eső, és mert éhesek is voltak, bementek a szent hajlékba, amelynek a falai tele voltak szép szentekkel, és a padlón, mint ládákon ülve enni kezdték a sült húst meg a konzervet, és egy behengergetett hordóból bort ittak. Emlékezett rájuk, ahogy az oltár és a néma szentek előtt a harcoktól elcsigázott, kiéhezett férfiak étvágyával faltak, a bor még inkább fokozta éhségüket, és ugyanolyan gyorsan és vidáman jól is lakatta őket, némelyek elnyúltak a fáradtságtól, elaludtak a meleg cementpadlón, tátott szájjal horkolni kezdtek, álmukban beszéltek vagy kiabáltak. Azok, akik ébren maradtak, a vörös bortól nem tudtak a lábukra állni, és mindenféle nyelven énekelni kezdtek mindenféle dalt, amit csak ismertek, teljes összevisszaságban. Jókedvükben vagy valami civódás következtében, vagy csak azért, hogy jelezzék, nekik semmi se számít, kieresztették a bort, hadd folyjék az alvók közé, az alvókra, hadd ébressze fel őket, ha már levette a lábukról, és hogy biztosabb legyen, fellövöldöztek a falakra, fel a szentekre, azok pedig csonkulni kezdtek, lehullott a fülük-orruk, az ujjaik (ezt követően a zürzavarban már senki se tudta pontosan, mi történik, és hogyan kezdődött, mindenki csak a szenteken szórakozott, amint a puskagolyók letépték a könyvet tartó kezüket, ellőtték lábukat, szétroncsolták a térdüket). Szent ruháik lepattogzottak a falakról,

darabokra hullott az arcuk, színes por szállt fentről a mulatozókra. Gălătioan, aki nem hitt ugyan Istenben, de volt még benne valamelyes kétely, attól a naptól végképp hitetlenné vált: hogy hagyhatta volna Ő a tanítványait holmi részeg férfiak röhögése közepette szétfutni! Úgy érezte, elszomorodik a bortól, vagy talán magától tört rá a szomorúság, kilépett a templomból, és arra gondolt a küszöbön, hogy eltévesztette az országot, nem itt van a világ, amelyet óhajtott, hiszen semmi értelme, hogy másokkal együtt ő is elpusztuljon itt, ha minden örömük abban telik, hogy falra festett szép szenteket csonkítgassanak, romboljanak. Gălătioan nem holmi tiszta forradalmi meggyőződésből ment volt oda, mindössze úgy érezte, hogy ott meg lehetett volna valósítani egy álmot, és kár lett volna, ha ő nincs ott idejében abban az országban, amely olyanná alakult volna, amilyennek ő álmodta, vagyis földi mennyországgá. Rajongásában kegyetlenül csalódott, látva a szent hajlékban okádó férfiakat, és akkor merült fel benne a híressé vált kérdés: Mi keresnivalód van itt? És a választ is megadta: Semmi. A kérdést egyébként otthon is feltette másoknak, a fiának is, nekik kettejüknek is ott, a vadászházban: Mit kerestek itten? Ők pedig, nem tudván, mit vár tőlük, hallgattak, mire az öreg boldogan válaszolt helyettük: önmagatokat! Ők persze ezt se értették meg azonnyomban, csak később, amikor menekülés közben elváltak tőle, és egy idő után visszatérve már nem találták, talán félelmükben nem gondoltak arra, hogy mégis ott lehet holtan, a bokrok között: azt hitték, másfele menekült, nem tudták elképzelni, hogy meghalhatott. A folyó partján, majdnem teljesen a kavicsba merülve, egy sárral, hordalékkal teli hordóra bukkantak. A markukkal merítették ki belőle a sarat, a szemetet, a leveleket és a füvet, majd üresen kigurították a partra, holmi ágakra, és szénacsutakokkal kimosták. Olyan volt az egész, mint egy játék, kiskorukra emlékeztette őket, amikor szüleik szüret előtt beleállították őket a hordókba, hogy mossák ki meleg vízzel. (Szomszédok lévén, egyik nap az egyik pincéjében végezték a hordómosást, a másik nap a másiknál tartották egymásnak a lámpát, miközben a másik egy békanyúzóval kaparta az ecetszagú dongákról a rászáradt vörös bort.) Szódásvízzel, kefével és lámpa vagy gyertya nélkül mosták a hordók gömbölyű hasát, alig látták egymást, ruha is csak annyi volt rajtuk, hogy ne legyenek meztelenek, néha meg-meglökték egymást a sötétben, időnként kidugták a fejüket a hordóból, hogy forralt vizet kérjenek, és amikor végül kibújtak belőle, nevettek az egymás orrán, homlokán, arcán éktelenkedő vörösbornyomokon, játékból egymáshoz közelítettek, Ilie beleszagolt az Ilonka hajába, és úgy tett, mintha ájulna el a borszagtól. Kívülről is lemosták a rozzant hordót, amelyet a Folyó sodort el valamelyik udvarról, ahová azért hengeríthették, hogy kimossák, és amint leszállt az est, megtöltötték szénával, és az erdő éjszaka kóricáló vadjaitól való félelmükben belebújtak aludni. De nem szállt rájuk az álom, oly erősnek tűnt a Folyó zúgása, csobogása; a fűben is holmi lopakodó lépteket hallottak, ami azonban csak egy sündisznó volt.

A feleségem azt mondja, Ilonka így mesélte neki: „Az a ruha volt rajtam, amelyikben a Gălătioan vadászházából elindultam, a fehér menyasszonyi ruha, derekamon egy szintén fehér övvel, amelyet oldalt kötöttem csokorra, ő pedig előbb ideges ujjaival, majd pedig a fogával megoldotta az övet, és megkönnyebbülten sóhajtott fel, amikor a fejem alá tehette, és én akkor a gyermekekre gondoltam." Mire a feleségem: „Ők akkor férfivá és asszonnyá, egyetlen testté váltak, ahogy Éva is az Ádám testéből szakadt ki." Mire én: „Jobb, ha Adámot egyszerűen békében hagyjuk..." A feleségem: „Hiába vénültél meg." Én: „Miért?" Ő: „Mert itt egyébről van szó. Ő tervezte ki, ha úgy tetszik, a szökésüket, Ilonka érezte meg, hogy valami iszonyú dolog történhet, és meg volt győződve arról, hogy minden jóra fordulhat: de amint együtt voltak a szénával megrakott hordóban, életükben először magukra, a lány annyira elámult, annyira elveszítette a fejét, hogy megszűnt önmaga lenni, így érthető azután, ami később történt... Egyébként jobban vigyázott volna, nem térdelt volna fel a szénában, nem fésülködött volna reggel derékig meztelenül Ilie előtt, és nem bújt volna ki ugyanolyan öltözetben, hogy zöldágakat rakjon a hordóra, virágot szedjen és bevigye, nem díszítette volna fel a rozzant, összehutytyanni készülő hordót mint a saját otthonát. Fenyőágakra — hogy egész életükben jókedvűek, élőzöldek maradjanak — nem gondolt, egyszerűen azért, mert úgy vélte, szebb lesz, ha zöld lombokkal borítja be éjszakai menedéküket. És ezen múlt az egész: az éjszaka megváltoztatta őt, elfelejtette vele mind-

azt, ami addig történt (hisz megfeledkezett magáról, szép semmiségekkel törődött, virágokkal meg azzal, hogy kívülről is szép tisztára mossa a dongákat). Éjszaka kereste és megtalálta egymást a testük, ő, ahogy a menyasszonyra szokták mondani, annak az éjszakának és annak a napnak az úrnőjeként érezte magát, innen származott a rájuk következő borzalom, mert Ilonka ugyanolyanná vált, mint Ilie, nem gondolt az öccsére, aki úgy lepte meg őket, mint holmi galambfiókákat. Túlságosan szépnek indult a reggel (tiszta kacagás: a hordón madarak énekeltek) ahhoz, hogy jól végződjék. Elzárkóztak a világtól, mintha egy szigeten lettek volna, Ilonka is megfeledkezett arról, hogy mikor és hol él, és micsoda tüzérségi poklot hallottak előző napon — az idő pedig óhatatlanul követte őket, ahogy Ottó mondja: ők elmenekültek a faluból, így a falu eltűnt számukra a világról, mint ahogy éjszaka, vagy ha behunyja az ember a szemét, eltűnik a tér (ám hiába hunyjuk be a szemünket, az idő nem szűnik meg, a szív tovább dobog az emberben, ha nem hallja, akkor is dobog).

Reggel Ilonka tréfából virágot tűzött a bal füle mellé, és az Ilie szemébe nézett, a fiú átfogta a vállát, majd pedig a virágot szó nélkül átköltöztette a jobb füle mellé, hisz attól kezdve Ilonka más életet kellett volna hogy éljen, asszonyi, anyai életet, a lánysága úgy odalett, ahogy a virág átköltözött egyik füle mellől a másik mellé. Tibor akkor lépett ki a bozótból, és a biciklipumpával fejbevágta Iliét úgy, hogy az kábultan terült el, mint egy bárány, Ilonka hiába kiabált, vergődött, már túl késő volt." Én: „Ha már Ilonka megfeledkezett magáról, Ilie is megfeledkezett?" Az asszony: „Ő nem számít." Én: „Hogyhogy nem számít?" Az asszony: „Csak Ilonka menthette volna meg a helyzetet, Ilie már rég nem volt önmaga, azóta, amióta elhatározta, hogy Ilonkával tart, azóta tudta, hogy számára nincs menekvés, ha ott marad, azok kezébe kerül, akik a Csonkát a szamárra kötözték, ha meg elmenekül, később bukkannak rá, tőlük irgalomra nem számíthatott. És ha idejében észre is vette volna Tibit, nem védekezett, nem verekedett volna." Én: „Talán azt hitte volna, hogy Tibi nincs egyedül, és reménytelen lenne a szembeszállás?" Az asszony: „Mit hitt volna, mit nem, nem számít, az se számít, kivel volt vagy lehetett volna Tibi, Ilie teljesen egyedül volt." Én: „Talán nem hitte, hogy Tibi bántani fogja." Az asszony: „Ha nem lett volna is Tibi, csak került volna valaki azok közül, akik a szamarat körültáncolták, előbb-utóbb csak előkerült volna valamelyik." Én: „Akkor mi lett volna a megoldás, hogy életben maradjon? Hogy ne ment volna Ilonkával, hogy egyedül menekült volna?" Az asszony: „Nem volt semmilyen megoldás, Ilie maga választotta, hogy a lánnyal legyen, nem lehetett hát nélküle, ha tehát megszökött vele..." Én: „Szamárság! Szamárság az, hogy amikor eldöntötte, hogy a lánnyal megy, a halált választotta, dehogyis lelkem, nem gondolt ő ilyesmire. Verekednie kellett volna, ha úgy döntött, hogy Ilonkával tart, verekednie és..." Az asszony: „És mi...? Verekedjék és végül mégis haljon meg. Nem volt menekvés, a Hegy nem volt olyan határtalan, se az Erdő olyan nagy, amilyennek Ilonka hitte. Ilie tudta, hogy mindennek határa van, az ember életének is, s mindezt tudva, nem is fecsegett sokat egész útjukon, félelem nélkül várta, hogy összetalálkozzék Tibivel, akár egyedül jön, akár másokkal." Én: „Ugyan, olyan gyilkos kinézése volt Tibinek? Virgoncabb legénnyke volt, de az arcáról, a kék szeméből, sőt szitkokkal teli beszédmódjából se lehetett kiolvasni kegyetlenséget, hisz nem is volt kegyetlen. És hülye se volt, hogy a biciklipumpával, egy dereka köré tekert kötéllel és egy baltával a kezében elinduljon, hogy végezzen azzal, aki megszöktette a nővérét, végezzen mindenáron, ha belegebed is: nem, nem volt hülye, aki annyira dühös és elvakult lett volna, hogy maga is meghaljon azért, hogy másokkal végezzen! Ő legfennebb azért ment értük, hogy megbüntesse Iliét, és hazavigye a nővérét, nem gondolt valakinek a halálára, a sajátjára se." Az asszony: „Az ő halála véletlen volt!" Én: „Az Ilie halála is az volt!" Az asszony: „Egy embert nem lehet véletlenül keresztre feszíteni, ahhoz elhatározás kell, hisz amikor Krisztust feszítették fel..." Én: „Szamárság, lelkem, ne tévesszük össze a meséket a mindennapi élettel. Krisztus Krisztus volt, vagy talán nem is létezett, legenda az egész. Térjünk vissza a mi embereinkhez." Az asszony: „Igazad van, de hadd fejezem be, amit mondani akarok, különben szóba se állok veled. Én meghallgatlak ugyan téged, de az már nem kötelességem, hogy igazat is adjak neked." Én: „De akkor nekem se kell igazat adnom neked!" Az asszony: „Nem is kívánom. Ha ketten vitatkoznak, csak az egyiknek lehet iga-

za, de mert mindkettő hisz a maga igazában, meg kell hagynunk a hitükben, különben vagy nem állnak többé szóba egymással, vagy hajbakapnak." Én: „Én azt mondanám, kapjunk inkább hajba." Az asszony: „Kedves vagy, még csak ez hiányoznék neked. Idehallgass: az emberek megszokták, hogy csak a dolgok egyik oldalát, az érem egyik oldalát lássák. Helyes. Krisztus keresztjének is csak egy oldala volt. Érted?" Én: „Nem értem." Az asszony: „Tibinek volt igaza, és nekik nem volt — hogy tiszteletben tartsuk a bibliai sorrendet. De én mégis megkérdeném azok alapján, ami nálunk történt, mi lesz, ha kettőnek van igaza..." Én: „Vagy egyiknek sincs." Az asszony: „Aki meghal, általában az igazáért hal meg, a maga igazáért..." Én: „Túlságosan összekuszálod a dolgokat." Az asszony: „Minden nagyon egyszerű, miért nem próbálsz egyszerűen gondolkodni?" Én: „Hogy értsem?" Az asszony: „Gondolj arra, hogy két Krisztust látsz meghalni a kereszten, ugyanazon a kereszten, csaknem egyetlen, kétarcú Krisztusként...?" Én: „Térjünk inkább vissza a magunk portájára, a földre. Tibinek idióta kinézése volt talán? Igaz, ő a hülyeségig hitt a fajtájában, hisz úgy nevelték, és elérkezett a pillanat, amikor bebizonyíthatta Iliének, hogy aki csúfot űzött ebből az ő hitéből, lábbal tiporta az ebből a hitből fakadó szokásokat, megérdemli a büntetést. És másoknak is be akarta bizonyítani, hogy ő van olyan legény..." Az asszony: „Senki se kívánta ezt tőle." Én: „Senki, de akik a szamár körül álltak volt, tudták, hogy a nővére elment Iliével, lehetetlen, hogy ne olvasta volna ki a tekintetükből, hogy elvárják tőle, szinte kényszerítik..." Az asszony: „Nem volt ő mosogatórongy, hogy rájuk hallgasson, és ne a saját lelkiismeretére. Teljesen jelentéktelenné akarod tenni, egyszerű végrehajtóvá, egy gondolkodni nem tudó barommá, aki csak akkor pattan, ha mondják neki, aki szívesen teljesíti mások vágyát, akaratát, a mások esze szerint jár el, mert sajátja nincs neki. Pedig volt. Nem volt ő cselédje azoknak, akik körülállták a szamarat, már csak azért se, mert a szamaras ötlet is ötlet származott, s annak a gondolata, hogy utánuk menjen az erdőbe, szintén az övé volt." Én: „Akkor azt jelenti, hogy olyan erő hajtotta, amely erősebb volt nála, mert ez az örökölt gyűlölet emberfeletti volt... Az övé is. És vakon indult neki, hogy megbüntesse Iliét, ahogy a lepke száll a fény felé, és elemésztődik a lángban. Nem, lelkem, ő nem gyilkolhatta meg Iliét a nővére előtt úgy, mintha egy csirkét vágott volna le, közönyösen, hidegvérrel, elég bátortalan legényke volt, a karácsonyi disznóvágást se tudta végignézni (emlékezzél csak, mit mesél a Csonka), és egy érzékeny lélek, még ha a bortól vagy a sértett büszkeségtől megmámorosodott is, amiért a nővére a falu szeme láttára megszökött Iliével, és ő valamit bizonyítani akar önmaga és mások számára, nem gondolt a halálra. Az Ilonka meséjét pedig Dumitru pópával és a biciklipumpával, kérlek, tekintsd a képzelet szüleményének, egy beteg lány képzelgésének, aki annyi mindenen ment át, hogy elködösödött az esze... Ne szakíts félbe: valami nagyon lényegeset szeretnék még mondani: a Dumitru pópa esete a pumpával, amit az Ilie és a Tibor között történtek előtt látott volna, az ő agyában született meg, a két fiúval történtek után." Az asszony: „Most már én nem értem." Én: „Ezt a mesét az Ilie és a Tibor halála után találta ki, csak azért, hogy elhihetőbbé tegye az esetüket, amelyet, attól tartok, szintén ő agyalt ki." Mire ő: „Kiagyalásokból nem lesz rémálom. A mi lányunk meghalt, vagy csak képzeltük az egészet? Öreg ember létedre miért beszélsz szamárságokat?" Én: „Mintha arról lett volna szó, hogy nem sértegetjük egymást, és megmarad kiki a maga véleményével?" Az asszony: „Az együtt töltött éjszaka a Folyó mentén a hordóban annyira megbabonázta Ilonkát, hogy megfeledkezett az óvatosságról, egyszerűen kihagyott az esze: annyira kigyúltak az érzéseik, oly szenvedélyes volt az éjszaka, hogy ez a kihagyás törvényszerűen következett be, hisz ő... Igen, az ész teljesen kikapcsolódott, milyen csoda, milyen csodája ez a természetnek. Ebben igaza volt a Csonkának: nekik tőle azt kellett megtanulniuk, hogy csak önmagukban keressék valódi magukat, fedezzék fel erejüket, gyöngeségüket, és akkor a világon többé semmi sem számít. Ha az embernek sikerül magára ébrednie, akkor válik igazán emberré! Így mondja a Csonka. Ők akkor emberekké váltak, és azt hiszem... az Ilonka tiszta mámora okozta a két fiú halálát..." Én: „Véletlen volt." Az asszony: „Mennél jobban meggondolom, annál világosabban látom, hogy a mi lányunk nem véletlen következtében pusztult el. Elmondhatjuk, hogy az ostobaságunk okozta a halálát. De csak másodsorban. Elsősorban az ő ötletükből, az ő elhatározásukból fa-

kadt: ha nem élhetnek szabadon, együtt, nincs értelme bujkálniuk, másként annak sincs értelme, hogy éljenek. Ez a helyzet azzal a kettővel is. Mindkettőnek megvolt a maga elve, én pedig remek, hogy ne mondjam egész embernek csak azt tartom, aki tudja, hogy az elvei és az élete közt nincs különbség, tettekké váltja (tessék!) az elveit, vagyis egy és ugyanaz, amit gondol — és amit tesz. Nem tudathasadásos, nem él kettős életet, nem modern, iszonyúan egy tömbből faragták, ezért is nincs számára menekvés: vagy megváltoztatja a világot, vagy belehal, nem olyan vásári vagy hivatásos politikus, mint Băşat, az ártatlanságig okos vagy ostoba. Nekik mindkettejüknek megvolt a maguk pontosan körülírható életelve..." Én: „Melyik kettőre gondolsz, Iliére meg a lányra?" Az asszony: „Nem, a két fiúra. A lánynak is volt életelve: hogy megmeneküljön, és mentse meg Iliét, de a mámora egy adott pillanatban (nem tudom, percekben mennyi ideig tartott ez a pillanat — hisz mindegy, fenséges önfeledtség volt, tehát egy pillanat) odasodorta, hogy mindent elveszítsen. Az elveik. Azokról beszéltem, igen. Azt hiszem, Tibi mégis azzal a szándékkal vágott neki az erdőnek, hogy végezzen a szomszédjával. Sebők Klára meséli, hogy miután ő és Saveta találkozott Tibivel az erdőben (majdnem ájultan, meztelenül feküdt a lombok közt, ahogy a testét simogatták, hogy buzogjon a vére, és reszkessen ettől a fájdalmas és megalázó gyönyörtől), s Tibi már kimerülten, közönyösen feküdt, nem is szégyenkezett előttük; nevetgéltek mellette, és a talpát csiklandozták, hogy újra magához térítsék, és újra együtt örüljenek. És még néhányszor magához tért, aztán kábultan fekve maradt: a sok öröm után, ami teljesen kimerítette, már csak annyi telt tőle, hogy hányjon — a két lány pedig kuncogva húzódott félre, mert lefröcskölte a lábukat a zöldes-savanyú epével. Akkor talán el is felejtette volna Tibor, hogy tulajdonképpen miért vágott neki az erdőnek, és minekutána találkozott velük, tán haza is tértek volna együtt, ha a szél nem kezd erősebben fújni a levelek között: Tibor szemlélni kezdte, mint mardosott bele az ősz a levelekbe rozsdájával, mint tépdeste meg a szélüket, hallgatta a susogásukat, és egyszerre mintha elájult volna, kifordult a szeme (a lányok pofozgatni kezdték), de amikor magához tért, azt mondta, hogy nem a pofozgatásuktól tért magához, hanem mert meghallgatta, amit az Úristen mondott neki. Álmodott, azt mondja Sebők Klára, ájulásában elaludt, és meglátta a szakállas Úristent, és a levelek susogását az Úr hangjának vélte, aki azt mondta volna neki, kerekedjék fel, keresse meg a nővérét és... És gyorsan öltözni kezdett, amint Sebők Klára meséli, összeszedte a holmiját, de ugyancsak szerinte úgy tűnt, mintha előlük menekülne, hogy ne csiklandozzák tovább a talpát, derekát és az ágyékát, attól tartott, elfogyatkozik, mint a gyertyaszál, ha tovább marad ott velük, tehát inkább ez a félelem, semmint az Úr hangja késztette arra, hogy elinduljon. Amint látod tehát, ha nem is lehet szó egy misztikus élményről, beszélgetésről az Úrral, ami nehezebben elképzelhető, mégsem maradt a két fehérnéppel, és kimerülten, álmosan mégis feltámadt benne az a gondolat, ami útnak indította, az az elhatározás, amely még a faluban tisztán kikristályosodott benne." Én: „Hát Ilie?" Az asszony: „Mi van vele?" Én: „Azt mondtad, mindkettőnek, mindkettejüknek megvoltak az elveik..." Az asszony: „Ne siess, nem hajt a tatár, most már semmit se lehet helyrehozni, még ha ki is derül a való igazság. Ilie éppúgy volt, mint a mi lányunk: nem menekülhetett tovább, mert nem akart másképpen élni, mint Ilonkával, még ha tudta is, mi vár reá, márpedig tudta. Akár így, akár úgy — nem látta értelmét az életének! Mihelyt sejtette, hogy Tibi nem irgalmaz neki, szóba se áll vele, értelme se lett volna, hogy vergődjék. Hová ment volna? Másfelé is összeakadhat Tibivel, bárhol egymásra találhattak volna, tehát semmi reménye se volt arra, hogy elbújdoshat előle." Én: „Végzetszerűség lett volna?" Az asszony: „Fontold meg, gondolt-e a lányunk a végzetszerűségre? Hagyjuk a szavakat, az ő helyzetük fontosabb a szavaknál, amelyeket kimondtunk vagy kimondhatnánk. Ilie boldog volt, hogy megtörtént, amire vágyott, és megfürdött a lánnyal a Folyóban, ez pedig boldog mámorában nem vette észre Ilie teljes kétségbeesését. Ha észreveszi, tán idejében magához tér. De ki gondolhat arra, hogy az ember még az erdő közepén sincsen soha egyedül azzal, akivel lenni szeretne?" Én: „És mégis szökni, menekülni próbált a lánnyal!" Az asszony: „Azt próbálta csak, amit olyankor próbál az ember, amikor már nincs kiútja, nekivág a lehetetlennek is, olyan ajtókon is kilincsel, amelyekről tudja, hogy nem nyílnak meg, de ő mégis megkísérelte, annak bizonyítékául, hogy élni akart!" Én: „Akkor semmit sem

értek; ha nem akart elpusztulni, miért nem küzdött Tibivel, amikor a fűzfához kötözve magához tért?" Az asszony: „Már késő volt." Én: „Miért nem hívta segítségül Ilonkát?" Az asszony: „Hisz meg volt kötözve Ilonka is." Mire én megint: „Miért nem menekült el vele akkor a fenébe, miért maradtak ott?" Az asszony: „Mert akkor, a szénában Ilie is elfelejtette, hogy vétett valamit, és reggel körülszaladta a rozzant hordót, mélyeket lélegzett, és rájött, milyen csodálatos a friss levegő, majd kézenfogta Ilonkát, hogy együtt szaladjanak, szívja be ő is mélyen a levegőt, hadd érezze, milyen csodálatos a reggel a Folyó partján. Tekintsd tehát a tényt, hogy azért nem ment tovább, mert nem akart megválni attól a reggeltől, a Folyó hullámain ezüstként villanó fénytől, és hidd el, amit mondok: az utóbbi napok zűrzavara, őrülete után úgy jött ez a pillanatnyi feledés, hogy Ilie teljesen megfeledkezett arról, hogy vétkezett, amikor megszökött a lánnyal. A géppisztollyal tüzelő két pap, akikről kiderült, hogy valószínűleg két német, aki azt hitte, hogy papnak öltözve könnyebben az övéihez jut (helyben köröztek az Erdőben, a Hegyen), majd a Csonka esete és az öreg Gălătioannal való különös találkozás, majd az öreg fura eltűnése után, amikor Ilie feladott minden reményt, hogy túlélje ezt a kavarodást — a folyóparti reggel megrészegítette (ahogy az éjszaka Ilonkát mámorosította meg, ha úgy tetszik), és a víz teljesen idillikus zúgásában nagy nyugalmat, végtelen örömet fedezett fel, miközben Ilonkát kézenfogta, újra mélyet szippantott a hegyi levegőből, mezítláb bementek a vízbe, arra, amerre mélyebb volt, hogy halat fogjanak — biztosak lévén abban, hogy ott sok van (hisz máskor is látták, amint meg-megvillantak a mélyben). És a halak valóban ott úszkáltak derekuk körül, ha alámerültek, fülük mellett, és mert a víz elég hideg volt, mind csak topogtak benne, tenyerükkel meg-megdörzsölték egymás hátát-hasát; a víz alatt nyitott szemmel álmélkodtak a halak megállás nélküli, számukra értelmetlen ide-odacikázásán. Amikor kimentek a partra, helyben ugráltak, hogy kissé megmelegedjenek, megszámlálták egymás vállán az apró vízcsöppeket, és csukott szemmel néztek a napba, hogy vörösnek lássák, érezzék, mint hatja át őket forróságával — és mindez, a harmattól még nedves fű, a gólyák, amelyek ki tudja honnan bukkantak elő, és melegebb tájak felé indulásra készen köröztek a hegyek fölött, mindez biztonsággal töltötte el őket (különösen Iliének páratlan önbizalmat adott, hitt két keze erejében, a lány kezét tartva úgy érezte, mintha annak lüktető vére ôbelőle áramlanék). Ezek a pillanatok magabiztos jókedvre derítették, biztonságos örömében, hogy az Ilonka kezét kezében tarthatja, és a nap melegét érezheti, fütyörészni kezdett. Mélységesen áthatotta a meggyőződése, hogy itt, a Folyó partján van életének értelme és igaza, nem másfelé, egy pillanatra se fordult meg a fejében, hogy el is mehetne innét. (Gyerekesen kavicsokkal dobálta a vizet, az a biztos érzés kerítette hatalmába, hogy itt mindent tehet, ugrálhat, fütyörészhet, bármerre elúszhat, mint a halak, magához ölelve a leányt, mindörökre maga mellett érezve, nézheti a szédítően keringő gólyákat, élvezheti a nap kábító melegét, és minden örökre olyan marad, amilyen akkor volt, mint egy ismeretlen, nagyszerű mámor.) Hogy ez így volt, mi sem bizonyítja inkább, mint az, hogy amikor lábánál és derekánál fogva a fűzfához kötözve tért magához, és a két kitárt karja is ki volt kötve a fűz egy-egy ágához, ugyanolyan boldog elragadtatással kezdett fütyörészni, mint akkor, amikor Tibi fejbeütötte a pumpával. Az ének, amelyet előbb fütyölt, majd tengerészmódon dudorászott, mint a Csonka, megborzasztotta a lány öccsét: azt hitte, Ilie megőrült, és iszonyodva távolodni kezdett tőle. Akkor kezdődött a lövöldözés is — a jobboldalon lévő csapatok igyekeztek elfoglalni a Folyó völgyét, mégpedig a tőlük nem is messzire eső szakaszon, ahol a híd is volt, a baloldaliak ugyanarra törekedtek, és kettejük számára nem volt világos, kik álltak a jobb- és kik a balparton, mert addig a két ellenséges sereg észak—déli irányból támadt egymásra (megváltozott a front állása, merőlegesen fordult a megszokott arcvonalra, és nehéz volt, ha nem lehetetlen, megállapítani, hogy azok, akiktől segítséget reméltek, nem épp az ellenkező oldalon vonulnak-e fel, mint ahol keresték volna őket). Sebők Klára szerint kizárólag Ilonka a hibás az egészért: otthon kellett volna maradnia, ahol tanúk is akadnak, ahol minden őrültséget helyre lehet hozni, segíthetnek a szomszédok, meg aztán szégyen is van, meg félelem, ha meglátja az embert valaki, megfizethet azért, hogy átesett a ló túlsó oldalára; a hegyekben azonban senki sincsen. Ilonka vitte kettejüket halálba azzal, hogy egyedül akart lenni szerelmesével: ez az

ő elhatározása pedig bűnösnek bizonyult, mert csak lobbanó vérére, a test ördögére hallgatott, amelyet nem ismert ugyan fel magában, de amelynek szolgálóként engedelmeskedett: így aztán semmit se lehetett megmenteni, nem volt rá mód. Ha nem szökik meg a faluból, Tibire se jön rá a bolondóra, otthon tudta volna a nővérét, időközben végleg bevonultak volna a csapatok a faluba, eltávolítva onnan a frontot — és egyben a halált is. Így azonban nővére szenvedélye és bűne őt is magával ragadta, ezt a bűnt kiváltképp azért tartotta szörnyűnek, mert jóvátehetetlennek tudta, hiszen szándékból tette változott. És az az ostoba Ilie — mondta szintén Sebők Klára —, ahelyett, hogy megszólalt volna, amikor magához tért: Te szamár, vagy te nagyokos, eressz el, mert ha azok az ágyúikkal meglátják, hogy itt mocorgunk hátunkon a fűzfával, megcéloznak, és mehetünk mind a ketten Nárittyenbe jeget aszalni, Saveta szavajárása szerint — de nem szólt. Csak nézte — mondja Klári —, mint borjú az új kaput. Azt mondja Klári, Ilonka szerint úgy nézte Tibit, mintha megbocsátana neki azért, amit tesz. Klári szerint megzavarodott, de nem a még zöld, lombos, kivágott fűzfától való félelmében, amelyhez hozzá volt kötözve, hanem a körülöttük dördülő becsapódásoktól, amelyek telehintették őket földdel. Azt mondja Klári, miért bocsátott volna meg, hát Krisztus volt ő, aki megbocsásson az embereknek? Vagy azt hitte, az ő vétkét is elengedték? Végül is mit vétkezett? Lefeküdt egy leánnyal, mi ebben olyan nagy dolog? Miért kellett volna megbocsásson neki Krisztus azért, tán nem akadt egyéb megbocsátanivalója? Hisz Krisztus a zűrzavar kezdetétől jelen volt, akkor is, amikor a magyart felakasztották a templomunk keresztjére, akkor is, amikor... Szóval végig. Ott volt a helyén mindkét fél uralma idején, azóta, amióta a falunk létezik. Nem, ők amikor a fűzfára voltak kötözve, nem hasonlítottak Krisztushoz, akkor sem, amikor az egyik cipelte a másikat, akkor sem, amikor a másik az egyiket. Végig holmi ostoba kamaszok maradtak, kék szemű ostobák, az már az Ilonka képzelgése, hogy ők, Uram, Teremtőm, ők ketten egymást cipelve olyanoknak tűntek... Hát azért ez is túlzás, hogy minden ostobaságban valami nagy szenvedést lássunk, és bocsássunk meg nekik a szenvedésükért. Akár megbocsátunk nekik, akár nem, semmi sem változik. Ők a hibásak, amiért ezt az egészet játéknak tekintették, tán büntetésnek, de mindenképpen valami múlónak, eszükbe se jutott, hogy a halál nem mulandó természetű." Mire én: „Neked is az a véleményed, ami a Sebők Kláráé?" A feleségem: „Miért kérded?" Én: „Mert most tulajdonképpen őt idézed." A feleségem: „Mindenkinek, aki ismeri ezt a történetet, és beszél róla, legalább valamennyire igaza van. Ilonka ezt mondja: Ilie már nem vergődött, mert látta, hogy abból a tűzből, amely véletlenül kerekedett körülötte, amelyet nem ők indítottak, valóban nem volt már menekvés, hisz mindketten a fűzfához voltak kötözve, a fűzfához és egymáshoz. A tekintetével engem keresett, és azt kiáltotta, meneküljek, de én nem is hallottam jól, és nem is hallgathattam rá. Akkor görcsös sírásba kezdett, dühében, amiért oly tehetetlen volt, és nem talált módot arra, hogy hozzám jöjjön: nehéz volt Tibit a hátán cipelnie, és amikor mégis vitte, a földön csúszott vele, az oldalán, mert le volt kötözve." Én: „A hidat, de még az utat is szétlőtték." Az asszony: „Tudom. És ezért sírt, nyögött Ilie, mert rájött, hogy mégis lett volna egy megoldás, hogy megmeneküljenek, ha szabadok lettek volna, ha nem lettek volna egymáshoz és a fűzfához kötözve. De meg voltak kötve, és az Ilie szerelme önmagában nem volt elég, érzelme kevésnek bizonyult ahhoz, hogy kimentse őket a rájuk hulló földgöröngyök alól. Talált ugyan egy módot, igaz, későn, döntött is, mit kellene tennie, és Ilonkának is odakiáltott, hogy mit tegyen: próbáljon az elhagyott tárnákhoz menni, ahová a lányok a lovakat rejtették volt. Nem, nem akart már a vízparton maradni, és így mindhárman megmenekültek volna. Ilie sírva szánta rá magát erre, de rászánta... csakhogy ez a megoldás már gyakorlatilag megvalósíthatatlan volt. Ilonka pedig nézte őket, mint vergődnek, nem is tudják pontosan, mit tegyenek, csak még jobban belegabalyítják egymást a kötelekbe, és látta, hogy föld hull rájuk, majd a Folyóból hirtelen kicsapó víz elönti őket, a felismerhetetlenségig egybemossa a szurokként sűrűsödő füstben és dörgésben. Csak a fehér templom állott a hegyoldalon, a domb fölött, a nap sugarai visszaverődtek gerendáiról. Egy idő után pedig, tavasz vége felé, első kaszálás után, amikor a sok harcban kifolyt vér leülepedett, beszívta a föld, és a fű zöldje minden nyomot eltörölt (a leégett fákat is eltakarták a környező lombok), és a fű, amelyen Ilonka a vadászház felé lépdelt, már nem

Bardócz Lajos illusztrációja

volt fekete, amint így bandukolt — meséli Sebők Klári —, egyszercsak belédobbant, mintha valaki a nevén szólította volna: Ilonka!, majd pedig mintha azt kérdezte volna, hová megy, merre tart. Ő, Ilonka, erre megijedt egy pillanatra — meséli Klári —, majd érezte, mint énekel benne a gyermek, és megremegett: mintha egész lénye muzsikált volna, a melle, az ajka, a keze zengett, mint az orgona — és a gyermek hangja úgy muzsikált benne, mint lakodalmakon, mulatságokon szoktak a zenészek."

31.

Semmi se új: szaladtak még gyerekek az égő Erdőn át falábakon a Folyó felé, és egy forráshoz értek, ahonnan látszott a fehér templom a Hegy oldalán, és a falábakat belemártogatták a vízbe, hogy eloltsák, megöblítették az arcukat, és lombos ágakkal verték le a tüzet ruháikról, de a zöld lombok is kigyulladtak és megfeketedtek. A falábak úgy égtek alattuk lentről fölfelé, mint a gyertya, és amíg sikerült eloltaniok, ruháikat letépve ugrottak által a tűzön. A köröskörül dúló harc morajlásában olyanok voltak, mint holmi füstös kisördögök. Ilonka, miután hazatért, nem osztogatott virágokat halotti tor helyett, ahogy Saveta mondja. Mi azonban elhatároztuk, hogy semmit se felejtünk el abból, amit akkor és később beszéltek, és a fonott kalácsot is az örökös egyesülés jelképeként őrizzük meg, melyről Băşat mondja, hogy ő adta volna neki, fogadja azzal a férjét, nem tudva, hogy az már nem élt, és nem volt, akivel megegye a szorosra font kalácsot. A Băşat patefonja se szólt a kocsma küszöbén, a Csonka se vágott le egy tehenet meg egy malacot, meg tyúkokat, hogy Saveta laskalevest főzzön, sóbafőttet, kalácsot, sültet készítsen a lakodalomra. Lehet, hogy mindez megtörtént, de az emberek annak örömére ettek-it-

tak, hogy a háború eltávolodott tőlük, és idővel megfeledkeztek arról, hogy szó sem volt lakodalomról (egyébként képtelenség is lett volna akkoriban). De azért némelyek hatalmasan berúgtak, ez nyilvánvaló, ha Saveta azt hiszi, hogy azok ketten lejöttek a Hegyről, a mulatság után lefeküdtek a házukban, és reggel, miután előtte való nap éppen ő játszotta az anyós szerepét, ő fogadta a fiatalokat kenyérrel, sóval, cukorral és lépesmézzel, hogy gazdag, édes életük legyen — szóval reggel fogta a lepedőt az ágyukból, meglengette, és nevetett, mondva: piros, mert a menyasszony megvágta az ujját, elvágta bicskával az ujjabegyét (azért mondta így, hadd higgye a világ, hogy ő szűzen ment férjhez), éljen hát és virágozzék, mint a virág! Egy év múlva keresztelő! Az ember rejtélyes lény: Saveta kitalált egy soha meg nem tartott menyegzőt, de egyet se csodálkozzunk, hisz Băşat keresztelőt is talált ki hozzá: állítólag ő vitte a bölcsőből felvett gyereket a karján, egy szál virágot dugott a szájába, egyet a fenekébe, azt mondta: Virágozzál, mint a rét, majd így kiáltott fel: Isten éltesse Felségedet! — úgy köszöntötte, ahogy a császárokat szokás, hisz minden újszülött császár. Ugyancsak ő mondja, hogy a keresztelőn a két pap, a román és a magyar összeverekedett a kereszttel, ami merő valótlanság. Legalábbis úgy tudom én, ha nem csal az emlékezetem. Ők mind a ketten, ki-ki a maga hite és vallása szerint akarták a keresztelőt, mondja Băşat, de agyalágyult létére összekeveri az éveket és a keresztelőket.

A Folyó partján a hordó se volt két vagy több fához kikötve, mint egy bölcső, és nem fészkeltek belé az erdő madarai, amelyek reggel észbontóan énekeltek benne. Iliének se volt honnan borszagot éreznie, amikor meglátta Ilonkát. Azt hiszem, nemcsak az ember rejtélyes és kiszámíthatatlan, hanem minden az; az ember akármilyen képzelgésre számíthat bárki részéről, de azért különösnek tartom, hogy most, amikor már minden lezárult, mindenki eddig ismeretlen vonásokra vél emlékezni egyesek múltbeli viselkedésében, így tehát az ember nemcsak arra vonatkozólag válik kiszámíthatatlanná, amit a jövőben tesz, hanem arra is, amit a múltban tett: tehát a múlt is rejtély marad, a halottak is kiszámíthatatlanokká válnak. Hát azért ez legalábbis túlzás. Azt értem, ha az ember óvatos, sőt ha fél is valakinek a kiszámíthatatlan jellemétől, de ha már egyszer halott, mi értelmük van mindezeknek a meséknek? A feleségem azt mondja: „Egész életedben csak az élőktől féltél." Mire én: „Hát aztán, mi rossz van ebben?" Az asszony: „Félned kell a holtaktól is, iszonyú meglepetéseket tartogathatnak számodra, rájöhetsz például, hogy valaki, akit nagyon tisztelt, aljas ember volt..." Mire én: „Mit érdekel engem egy halott, ha aljas volt is?" Az asszony: „Az aljas ember, ha halott is, nagyon veszélyes lehet, még életében egy egész sor magához hasonlót nevelt, akiket ugyanúgy nem ismersz fel... Félj tehát a holtaktól, de félj magadtól is!" Én: „Magamtól ugyan miért?" Az asszony: „Te is lehetsz kiszámíthatatlan!" Erre én nem szóltam már semmit, lehet, az asszony a görögkeleti vallásra való áttérésére célzott. Valóban, elég különös volt ez az ő viselkedése a vasárnap reggeli istentiszteletekkel, amelyeket szorgalmasan látogatott, végighallgatott, és minden alkalommal két gyertyát gyújtott. Az ember általában akkor válik meg életfelfogásától, ha valaki kényszeríti rá, de ő a háború után keresztelkedett át, amikor már semmi veszély nem fenyegette, hogy a hitéért üldözhetnék, vagy elhurcolhatnák mit tudom én hová, ha nem tér át görögkeletinek vagy katolikusnak. Mondtam is neki: „Te akkor hagytad el a hitedet, amikor senki se kényszerített rá, ami eléggé képtelenség." Mire ő: „Ha valami már nem megfelelő, és meg vagy győződve arról, hogy nem is volt jó soha, ki kényszeríthet arra, hogy a régi elvek szerint élj, amelyek különben is rég elhagytak téged?" Én: „Hogyhogy?"... Az asszony: „Jobb, ha nem beszélünk róla." És hallgattunk. Mégis, minden túlságosan világos volt. Térjek vissza a kérdésedre: Mit tudok Gălătioanról? Semmi többet, mint amennyit eddig is mondtam róla. Ő akkor eltűnt a faluból, és nagyon ritkán találkoztunk. Gălătioan mondta egyébként: „Ilie az unokaöcsém ingében, fekete vőlegényi frakkjában és fekete nadrágjában halt meg." Ez igaz. Ilonka ezt mondja: „Miután kijöttünk a vízből, mert végül fáztunk, felvettük, ami ruhánk volt, amivel elindultunk a vadászházból." Igaz, nem is lett volna egyebük, amit felvegyenek. De vajon ezek lényeges dolgok? Hisz Ilonka néha azt állította, hogy aznap, amikor a vadászházhoz érkeztek, az öreg Gălătioan vőlegénynek és menyasszonynak öltöztette őket, és vaddisznóvadászatra vitte, máskor meg azt mondta, hogy ott éjszakáztak, és csak másnap... Azt hiszem, egyik részletnek sincs jelentősége. Nem az

számít, milyen ruhában voltak, amikor Tibi rájuk talált, hanem az, hogy mi történt utána. A feleségem azt mondja: „Mindennek megvan a jelentősége, a valótlanságnak is." Ezt már nem értettem. Miért van az, hogy mindenki a magáét fújja? De hisz ők ketten már nem élnek, jóemberek! És ő: „Foglaljuk össze: Tibi tarkón ütötte a biciklipumpával, és egy fiatal fűzfához kötötte, amelyet azután tőből kivágott, mire az Iliével együtt a Folyó kavicsos partjára dőlt. Ilie el volt kábulva; erősen odakötözte a kezénél, derekánál és lábánál fogva. Amikor magához tért, látta, mint kötözi meg Tibor a nővérét, hogy az ne karmolássza az arcát, ne harapja. Időközben váratlanul (ha akkoriban történhetett valami egyáltalán váratlanul) megkezdődött a tűzérségi párbaj, repülőzúgás, tankcsörömpölés hallatszott, nem? (Én hallgatok.) És Tibi nem tudta, mit tegyen; ott nem hagyhatta Iliét, tehát? Arról, hogy megölje, szó se lehetett, hisz nem volt vadállat, hogy ott a nővére szeme láttára verje szét a fejét. Elvégre a csapatok a halottat is megtalálták volna, utána pedig őt is kereshették volna, nem? (Én hallgatok.) Hiszen ő csak meg akarta leckéztetni. (Hogy-hogy leckéztetni? — szerettem volna megkérdezni, de nem szóltam.) Ha elevenen otthagyja a fához kötözve, a csapatok rábukkannak, és őt is megkeresik, és... (És mi? — volt a kérdés a nyelvem hegyén.) Kioldozva, hogy? Úgy ütötte volna valamivel fejbe? (Én hallgatok.) A legjobb lett volna elhalasztani az egészet. (A halált is? — akartam mondani.) De nem hagyhatta ott. Arra gondolt, hátára veszi Iliét fűzfástul, mindenestül, és fedezékbe szalad vele, az elhagyott aranybányákba. Közel voltak. A nővére kioldhatta volna magát a sok rángatással. (Lehetetlen volt, akartam mondani.) A baltát egy bokorba dobta, késsel meghasította az Ilie frakkját és nadrágját, hogy meglazíthassa az újra elájult Ilie mellén a kötést, és mert sóványabb volt ennél, és még volt egy darab kötele, háttal Iliének, a fűzfa törzséhez kötözte magát a régi kötésnél, majd Iliét és a fűzfát a hátára véve elindult. Am meg-megtántorodott a súly alatt, meg is csúszott, a becsapódások földet szórtak rá, és füstbe burkolva majd hogy meg nem siketítették. Levágta hát a késsel a frakk két ujját, meglazította a kötelet Ilie csuklóinál, és a meglazított kötél alá dugta a kezét csuklóig, és saját karjait is az ágakra feszítve, mintha maga is a kereszten volna, újra elindult Iliével és a fűzfával a hátán az elhagyott aranybányák felé. Pontosan háttal voltak egymásnak, a kezük is majdnem összeért. Csakhogy a Tibi lábai szabadok voltak, az Ilie lábai nem. Könnyebben haladt, csak lihegett. Am megbotlott, orra esett, Ilie magához tért, és lekötött kezével keresgélve, a Tibi ujjaihoz ért, rájött, hogy mindketten oda vannak kötözve, nekihuzakodik, ránt egyet magán, és odanyomja azt, akire a teljes súlyával ráesett, Tibi tüsszög, ordít, az orra a földhöz tapad; Ilie térden, könyökön próbálja visszavinni, a hátára fordítva a súlyt, oda, ahonnan elindultak. És szidni kezdik egymást. Ilonka szerint egymás szentjeivel kezdték. Azután Ilie azt mondta, hogy sz... a tyúkjaidra, amelyeket piros-fehér-...-re festettél. És Tibi: Büdös oláh, sz... a bocskoraidra, amelyekkel a templomba jársz. Mindketten meg voltak zavarodva, és jóllehet szívesen visszakoztak volna, már nem volt rá mód. Csakis úgy menekülhettek volna, ha egymást mentik, de ők mindketten szidták egymást, és megfeszítették a mellüket, hogy a másikat jobban szorítsa a kötél. Egymásba fonták az ujjaikat, el nem eresztették volna semmiért. Amelyiknek sikerült megvetnie a lábát a földön (Iliének a térdét), igyekezett a földhöz ütni a másikat, hogy elájuljon, és akkor cipelhesse a hátán tovább, mint egy zsákot. A fákhoz verték magukat, Ilonka pedig hiába üvöltött rájuk a Folyó mellől. Leestek a víz szélén, egy pillanatra felocsúdtak, ittak is a vízből; akkor, abban a pillanatban tán rájöttek, egymás kezét szorítva, hogy a kezük egyformán meleg, az ujjaik is egyformán hosszúak. (Hisz egykorúak voltak — szerettem volna megjegyezni.) Háttal a fűzfatörzshöz voltak kötözve, mintha annak négy karja, négy lába lett volna, és azon túl semmi. Felemelkedtek és elindultak, mint egy különös, óriás szarvasbogár, amely kideríthetetlen irányba halad, és amikor rájuk omlott egy partdarab, egy pillanatra mindketten elájultak, majd szinte egyszerre tértek magukhoz: a fáradtság verejtéke szakadt a homlokukról, sós ízét a szájukban érezték. És amikor újabb partdarab szakadt le, nem lehet tudni, mi történt: Ilonka többé nem látta őket, úgy beburkolta őket a füst, mintha sohasem lettek volna. Saveta ezt mondja: Összecsapott fölöttük a víz, eltemette őket a Hegy, összekeveredett a vérük, és nem tudtak többé megválni egymástól, és tavasszal, amikor az elégett vagy gyökerestül kidöntött fák megfeketedtek,

csak egy földhányás alól bújtak ki rügyek, kihajtott egy fűzfatörzs, amelynek az ágai a földhányás alá kerültek. És a hajtásokon barka lett: olyan piros volt a hajtások héja, mintha vérrel öntözték volna — és úgy fénylett, hogy az ember megnézhette magát bennük, mint a tükörben." Én: „Tibi azért ment utánuk, hogy helyrehozzon egy vétséget, vagy hogy megsemmisítse, és nem békélhetett meg senkivel. Ha a végén ő is a föld alá került, azért történt, mert eszeveszettségében nemcsak az ellen lázadt, ami vele, a nővérével és Iliével történt, hanem azok vagy az ellen is, aki eltűrte, hogy minden így történjék: ő minden ellen lázadt, saját tettei ellen is." Az asszony: „Nem igazodhattál Bășat után, ő csak ezt üvöltötte: a világon minden csak nyomorúság, fejünkön a vész, immár a helyzet kétségbeejtő — de egyáltalán nem komoly, tette hozzá halkan és teljes meggyőződéssel. Tibi az után ment, amit az elején hallott tőle — nem figyelt arra, amit halkabban, mérsékeltebben ismételgetett, pedig valójában ez volt a hite: semmi se érdemel semmit." Mire én: „Én arra értettem, hogy már akkor is, amikor a hátára vette Iliét, az ellen lázadt, aki így teremtette a világot." Az asszony: „Nem gondolhatott ő akkor a világ teremtőjére, hisz félelmében talán össze is vizelte magát." Én: „A gondolat régebbi volt, és ha nem fészkelt volna benne, a félelem megszabadította volna a kötéltől, és a szomszédja elleni haragja nem vezette volna annak halálán túl a saját haláláig, hisz ő, amikor Iliéhez kötözte magát, egyben a saját halálát is kereste, nem? (Az asszony hallgatott.) Nem állhatott már meg, igaz?" Az asszony: „A gyűlölet és a szerelem nagyon erős érzelmek, bocsáss meg, amiért közhelyet mondok, de épp azért teszem, mert akkor, ott egyébről volt szó: semmire se volt idő, egyszerre füst csapott fel a földből, a nap, a föld elfeketedett, a zöld lombok is eltűntek, a fák meginogtak és kigyúltak. Ilonka ezt mondja: És én többé nem hallottam, nem láttam őket, semmi sem látszott, csak fent a Hegy oldalán a megingó fehér templom, köröskörül olyan morajlás volt, hogy az ember legszívesebben a föld alá búit volna: akkor, nyerítve, tucatnyi ló bukkant fel égő sörénnyel, farokkal, vérhabos szájjal nyerítve, kidülledő vagy felhasított homlokukból kifolyó szemekkel: két lábra emelkedve nyerítettek, átlyuggatott, szilánktépte hasukból kilógott a belük, vágtattak a kénes bűzben, a tűzben, amelyen keresztülnyargalva maguk is kigyulladtak.." Én: „Az elhagyott bányákba zárt lovak voltak?" A feleségem: „Ilonka ezeket a lovakat közvetlenül az ájulása előtt látta, és akkor látta azt is, hogy a Hegy oldalán levő fehér templom meginog, erre-arra billen gerendáin, majd a magasba emelkedve egyre magasabbra száll, kisebbé válik, elrepül, mint egy lidérclány, ezüstösfehéren, amíg el nem tűnik a magasságban."

32.

Hogy mit tudok még Gălătioanról? Nem tetszett neki a mese a Hegy oldalán levő templom eltűnéséről. Ezt mondta: „Bizonyára eltalálta és miszlikbe verte vajegy gránát, különben hogyan repülhetett volna el, hisz az lehetetlen." Mire a Csonka: „Semmi se lehetetlen az ember képzeletében." Gălătioan: „Én, mind a két lábammal a földön álló ember vagyok, mit akar jelenteni az a repülés? Hogy nem volt már számára hely a földön, hogy nincs értelmük a templomoknak? Vagy hogy attól a pillanattól mindent megevett a fene? Kinek a szemszögéből? Az Ilonkáéból? Kiéből?" Mire a Csonka: „Ha szőrszálhasogatással kezded, semmire se jutsz. Miért nem hagyod, hogy az emberek elmondják, amit láttak vagy látni véltek?" Gălătioan: „Én nem hagyom? Hagyom, de ne hordjanak nekem össze hetet-havat. Tudom, Ilonka iszonyú pillanatokat élt át, kétségtelen, de azért mégse kell..." És a Csonka: „Te apádnak se adtál igazat." Gălătioan: „Én? Biztos nem is volt igaza." Mire a Csonka: „Honnan tudhatod olyan biztosan? Bolondnak hitted, amikor azt mondta, úgy érzi magát az erdőben, mint egy templomban." Gălătioan: „Tán nem volt bolond?" A Csonka: „Egy parasztember számára, még ha világot látott is, ha végigjárta is a háborúkat, mindaz, ami szép, olyannak tűnik, mint egy templom, ahhoz hasonlítja, vagyis minden, ami szép... Várj, ne szakíts félbe, ha templomot mondasz, nem mondasz egyúttal Istent is, apád már nem hitt az Istenben." Gălătioan: „Apám már semmiben sem hitt, egészen meghülyült." A Csonka: „Egyáltalán semmiben? Azt hiszem, nem ismerted eléggé... (És nevetni kezdett.) Hisz vele is összevesztél... Emlékszel, amikor először ment volt el a faluból a vadászházba? Azt mondta, olyan ott, mint a templomban, a Hegy, az Erdő, a jégbarlang. Te ezt válaszoltad: Jókat alszik majd ott kelmed a friss levegőn. És még hozzátetted: Tulajdonképpen mi a templom, ha nem ágy, amelyben az

Istenre gondolva nyugodtan elalhat az ember, amíg él... És ő azt kérdezte: És amikor meghaltál? És te azt felelted neki: Végül ugyanaz az ágy szolgál élőknek és holtaknak egyaránt. Én pedig, ha emlékszel, este volt, ezt mondtam: Csend legyen, most az egész föld egyetlen ágy, lefeküdtek az élők is, a holtak is. És nevettünk. Mire apád: A föld is templom. Te rászóltál: Hogy mondhat apám ekkora marhaságot? Már engedj meg, de ki kell mondanom: mi szebbet mondhatott volna az életről, a..." Gălătioan: „Agyalágyult volt, sajnálom, de ez az igazság, én pedig nem szeretem az agyalágyultak okoskodását. Mi az, hogy »a föld alszik, este van«! Marhaság! Hogy az élők is, a holtak is alusznak! Marhaság! Vegyük az életet férfiasan, pontosan olyannak, amilyen." Mire a Csonka: „Hogyhogy pontosan?" Én: „Gyere, igyunk meg egy pohár sört. Egy hordóval érkezett, ezer éve nem ittam sört." Azóta se söröztem Gălătioannal. Még ennyire emlékszem: hárman ültünk holmi üres hordókon, kis borospoharakból ittuk a sört, miközben odajött Sebők Klára, és a Csonka fülébe súgta: „Gombáért voltam az erdőn, véletlenül a vadászház felé vetődtem, ahol az öreg lakott egy időben, és ott találtam Ilonkát: egyedül él ott, arccal az Erdő felé ült, és a bal melléből a bal karján tartott gyereket szoptatta, érted?... a jobból pedig... érted? a jobb melléből egy őzgidát szoptatott..." Egy hétfői napon történt ez, a sör hideg volt és habzó.

Fodor Sándor fordítása

(Vége)

Balázs Péter: Várakozás

TÖRŐ ISTVÁN

JOBB HA ARCOMRA VÉGLEG RÁÖNTÖD AZ ÖSSZETORLÓDOTT
emlék-arcok hordalékát
jobb ha ujjamat is elrakod a hajadat simogató többi kezek
emléktárába

jobb ha a megráncosodott nevetések közt az enyémet is kidobod
a leszázalékolt érzések valamelyik idényvégi kiárusításánál

jobb ha nem fényesítgetsz
és nem is szégyenkezel
mikor mindent el kell magyarázni

én testetlen őrizlek — hogy mindig várhassalak
arcod fehér köd — a te arcod mindenki arca

gondosan kuporgatva nem kell a hangod
a szemed
a nevetésed
csak azért hogy legyen valami a nyomdagép délutánokon

kedvesem ködvirág
kínszaggató szél fúj

kedvesem ködvirág
nehéz ma várni
kínszaggató szél fúj

JELENTÉS NÉLKÜLI SZAVAK ALÁ SZORULVA

felrázatlan időzónában

még előtte

sírás szemetel

őrizzed
ami megmaradt

SOMOGYI KOVÁCS TERÉZ

ÍTÉLET

Te csak mégy
kezedben zúgó városok
alélt hitek
perlekedő gyanú
hitehagyott múlt.
Vonalak rajzolódnak
előtted
elmerült hitek keresnek
benned feloldást
kitépik alólad a földet
lassan zuhan az értelem
— tiltott zokogás.
Árnyék leszel a falon
mosolyod a távolból üzen
és csillag útjain felrajzolódik
a megfoghatatlan ige.

A késpenge megválthatatlan.

Naponta újra teremted magadat
önvádból
hófehér sziklákból.

KIMONDHATATLAN

Mikor még nem voltál
megálmodtalak
ahogy a szükség álmodik
magának
görcsbe szorult kezekkel
szebb napokat
ahogy a szorongás tekint
az oldás után
kicsit félőn
mindig vissza-visszatérőn
szivárvány szemekkel
úgy öleltelek kuporgattalak
mikor megálmodtalak
ahogy magzat fészkel
az anyai ölben
búvik a megtartó erőbe
s te úgy jöttél
mint nincstelenségben
a nélkülözhetetlen darab föld
a hiányzó falat kenyér
várakozásod hitéből
törékenyívű szándékom
felépítette a lét
eget-súroló kupoláit
világra álmodta magát
a halni készülő dac
csak fény van csak nap
csak a Te hatalmad ragyog
kimondhatatlan.

GHEORGHE DIACONU

A NYITÁS FILOZÓFIÁJA

Mi az ember? Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszoljunk, számba kell vennünk az ember kulturális és civilizációs létfeltételeit s annak is legállandóbb, leglényegesebb vonásait. „Az ember a végtelent magába fogadó végesként, a végtelen felé kitárulkozó lényként határozza meg önmagát, akinek meg kell küzdenie azért, hogy egyre inkább az legyen, akinek gondolja magát, hogy egyre tisztábban és teljesebben képviselje önnön ideálját" — írja D. D. Roşca *Însemnări despre Hegel* című tanulmánykötetében (Bucureşti, 1967).

Mivel az ember az, akinek végességében a végtelen önmaga tudatára ébred, a lét különböző szféráiban létrehozott egyéni vagy közösségi értékek csak megfelelő feltételek között emelkednek az öntudat rangjára, s tárulkoznak ki végesként a végtelennek. A nyitás feltétele, hogy ezek az értékek a maga teljességében tükrözzék vissza a véges emberi immanens végtelenségét.

A kultúra és civilizáció egyedi értékei külön-külön csak részlegesen és egyoldalúan tudják kifejezni azt, amit mi „condition humaine"-nek szoktunk nevezni, mivel mindegyik csak egy-egy oldalát képviseli az emberi lényegnek. A teljesség igényével egyedül a filozófia lép fel. S valóban, az a kérdésünk, hogy „mi az ember", csak a filozófiában válaszolható meg azon a szinten, melyen a kultúra és civilizáció értékei tudják értelmezni az embert valódi dimenziójában.

Ami a filozófia ambícióját illeti, tény, hogy az ember meghatározásában a filozófusok mind egy szálig a teljességre törekednek. Ugyanakkor az is tény, hogy az egységes szándékkal szemben a megvalósulás számtalan ágát-bogát tudjuk csak felsorakoztatni.

Ez olyan helyzethez vezet, amelyben el kell döntenünk, melyiket választjuk a különböző lehetséges megoldások közül. Ennek a választásnak csak akkor van értelme, ha opciónk nem spontán és véletlenszerű, hanem tudatos megítélésen alapuló értékfelmutató aktus. A tudatos választás viszont megkövetelné, hogy a „kegyeinkért" versengő filozófiák dialógust folytassanak egymással, illetve egyenként is szembesüljenek az őket létrehozó s az általuk ígért gyakorlattal. A dialógus maga is gyakorlat: az elmélet gyakorlata. Mint ilyen, az egymással szembenálló filozófiai rendszerek leleplezésére szolgál: kimutatja, milyen mértékben alkalmasak, illetve képesek információcserére ezek a filozófiák. Elárulja, tudnak-e tanulni egymás tapasztalataiból anélkül, hogy föladnák önmaguk lényegét. Az új információk befogadásának képessége vagy hiánya az illető filozófiai rendszer belső struktúrájából adódik.

Persze, a dialógusnak is csak úgy van értelme, ha az illető rendszer nyitott, vagyis új elemek befogadására képes. Zárt — létezésükhöz önmagukat elégségesnek tudó (Hegel) — rendszerek között lehetetlen a párbeszéd, hiszen ez — képletesen szólva — olyan színielőadáshoz hasonlí-

tana, amelyben süket színészek játsszák a főszerepet. Nem számít: ki, mikor, milyen sorrendben lép a színpadra, s az is közömbös, mikor, mit és hogyan replikázik. Olyan mulatság ez, amelynek a nézőhöz szóló egyetlen tanulsága: ne kívánjunk süketnek süketen játszani. Mert akár beszélnek, akár hallgatnak, süketeknél ez egyremegy. Azzal a fáradsággal, amellyel beszélnek, akár hallgathatnának is.

A gyakorlati tapasztalattal való szembesítés során tisztázni lehet, hogy az adott filozófia egy előző gyakorlat tapasztalatait általánosítja-e egy elkövetkező gyakorlat dialektikus orientálásához, vagy pedig éppen a tapasztalaton kívül hozták létre, s a gyakorlat dogmatikus vezénylésére szolgál.

Melyik filozófiát válasszuk? Döntésünk nem memóriavizsga, nem a rendszeren belüli filozófiai igazságok „mennyisége" nyom a latban. Sokkal fontosabb számunkra az, hogy milyen ez a filozófia, milyen alapokon áll, mire szolgál, milyen mértékben kényszeríti filozofálásra, sorsának végiggondolására az embert. Az értékállításban tehát az a döntő, hogy mennyire igaz, mennyire hiteles, mennyire objektív és mennyire hatékony a gondolatmenetünk. A kanti gondolatmenetben is az a gyökeresen új, hogy nem befejezett tudományt vagy filozófiát kíván ránk hagyományozni, hanem az alapok lefektetésének módozatait és eszközeit kutatja. Kant óta minden valamirevaló tudós és filozófus ezzel a feladattal küszködik — sikeresen vagy sikertelenül.

Hogyan dolgozható ki egy olyan gondolati építkezés-modell, mely valóban korunk szülöttje? Hogyan építhető fel egy olyan filozófia, mely tényleges hatékonysággal venne részt a megismerésben és az értékválasztásban, nem szakadna el a tapasztalattól, ugyanakkor a gyakorlati cselekvés s a cselekvésben megnyilvánuló döntés számára is támpontul szolgálna? „Divatjamúlt intellektuális játékok" szintjéről hogyan emelkedhetnénk fel addig a filozófiáig, mely a legjobbat mutatja fel mindabból, amit a társadalom létrehozott, ami egy civilizációban testet ölthet, s ezt a funkciót nem lehet elidegeníteni tőle? A kérdéseknek ez a sajátos megfogalmazása Ferdinand Gonseth nevéhez fűződik.

Ferdinand Gonseth svájci filozófus és matematikus egyike azoknak a kortárs gondolkodóknak, akiket igen kitartóan foglalkoztat a filozófiai gondolat jogosságának, hitelességének, objektivitásának és hatékonyságának kérdése. Kérdésfelvetését 1960-ban megjelent *La métaphysique et l'ouverture à l'expérience* című művéből vettük. Gonseth legjobb hazai ismerője V. Tonoiu, aki *Idoneismul, filozofie a deschiderii* (Bucureşti, 1972) című könyvében ismerteti a „nyitás filozófiáját".

„Ha a filozófiai reflexiónak távlatokat kell nyitnia az emberre, ez az ember nem elvont elméleti lény, hanem mi magunk hús-vér mivoltunkban." Ebből Gonseth azt a következtetést vonja le, hogy „azt, amit a filozófia rólunk tanít, csak tetteinkkel és tetteink hatékonyságával igazolhatjuk". Tetteink összessége és eredménye — a gyakorlat. Egy filozófia értéke tehát a gyakorlattal való szembesítésben válik kézzelfoghatóvá. Napjaink egyik uralkodó sajátossága, hogy a tudományos megismerés a társadalom valamennyi rétegébe behatol, ilyen vagy olyan formában áthatja az emberi tevékenység valamennyi szféráját, de nem olvasztja magába azokat. Mindössze arról van szó, hogy minden vállalkozásunkat a tudományos tevékenység stratégiája alapján szervezzük

meg. V. Tonoiu szerint Gonseth életművét úgy foghatjuk fel, mint egy rekonstrukciós programot, mely magába akarja építeni az új lehetőségeket és az új követelményeket. E lehetőségekkel és követelményekkel századunk filozófiájának szembe kell néznie, ha lépést akar tartani a mind nagyobb tért foglaló szisztematikus gondolkodással, a tudományos igazságra és hatékonyságra törekvő módszertani rigurozitással.

Bármely filozófiai konstrukció központi kérdése, hogy mennyire helyes és mennyire jogos az, amit felépít. Egy filozófiai rendszer garanciái az illető rendszer alapgondolatában és az azt kifejtő diszkurzív rendszerben rejlenek.

A dogmatikus racionalizmus a feltétlen bizonyosság eszményétől megittasodva egy csapásra és egyszer s mindenkorra „megoldaná" a garanciák kérdését. Ehhez a valóságot a szükségszerűség jegyében kell felfognia, a megismerést pedig vegytisztán analitikus folyamatnak kell tekintenie, mely a megismerést teljes egészében abszolút és véglegesnek tartott alapismeretekből származtatja.

Egy olyan filozófiai konstrukció megalkotásának kísérlete és igénye, mely már eleve magában foglalná saját jogosultságának biztosítékát, szükségszerűen zárt, monadikus filozófiához vezet. Ez az illető filozófiát kívülrekeszti a gyakorlati tapasztalaton, tehát a fejlődéstől, vagyis annak lehetőségétől is elzárja, hogy az állandó önismétlésen túlmenően is igazolni tudja magát. A bizonyítás és próbatétel bármilyen látványos is, mindig látszólagos. A kiindulóponthoz semmi újat nem tesz hozzá: csak az bizonyítható, amit feltétlen premisszaként tételeznek.

A zárt filozófiai rendszer (melyet Gonseth „szükség-filozófiának" nevez) csak olyan dedukcióval igazolható, melyben ő maga is eleve bennefoglaltatik mint szükséges előfeltétel. Ezt a kérdést Gonseth *Philosophie neo-scolastique et philosophie ouverte* (Paris, 1954) című művében fejti ki.

A rendszeren belüli bizonyítás természetesen semmit sem bizonyít, mihelyt az előfeltevéseket kétségbe vonjuk. Ezeket ugyanis önkényesen vettük fel, és csak addig érvényesek, míg a rendszert önmagához viszonyítjuk, és nem szembesítjük a gyakorlattal. Az ilyen szükség-filozófiákban merő illúziónak bizonyul kiküszöbölni a tévedést: „Eleve téved az a filozófia, amely kiküszöbölhetőnek véli a tévedés kockázatát. Eleve nincs birtokában az igazságnak az, aki meg akarja menteni az abszolút igazságot" — írja Gonseth az általa szerkesztett *Dialectica* című folyóirat 1948. 5. számában.

Vegyük például az ilyen szükség-filozófiák tapasztalat-koncepcióját. Ha egyszer s mindenkorra meg akarjuk határozni a tapasztalatot (gyakorlatot), ahhoz el kellene szakadnunk tőle. Vállalnunk kellene vagy azt, hogy a tapasztalat fogalmát semmi sem köti a tapasztalat valóságához (ami nyilvánvaló idealizmus — mondja Gonseth!), vagy azt, hogy a tapasztalat adott valóságából elvonatkoztatott tapasztalat-fogalom semmiben sem függ egy későbbi tapasztalattól, mert az semmit sem módosíthat rajta. Nyilvánvaló, hogy mindkét változat nehézségekhez vezet.

A szükség-filozófiák egyik problémája, amelybe elkerülhetetlenül beleütköznek — az alapozás paradoxona. Ez a paradoxon mindig megjelenik, valahányszor egy olyan diszciplínát akarunk megalapozni, amelynek jogosultsága egyszer s mindenkorra és önmagában adott, és alapjait

többé nem kell felülvizsgálni. A biztos megismeréshez vezető utak és módszerek vizsgálata a tudományos megismerés elméletébe torkollik. De ez esetben fel kell tüntetni, mi szavatolja az adott ismeretelmélet helyességét, majd e garanciákat magukat is szavatolni kell, s így tovább a végtelenségig. Hol álljunk meg ebben a regressziós mozgásban, hol van a kiindulópont? A zárt filozófiák úgy oldják meg ezt a problémát, hogy önkényes módon tételeznek bizonyításra nem szoruló, önmagukban elvileg szavatolt végső alapokat.

A logika státusának megállapítását célzó kísérletekben az alapozás paradoxona nagyon élesen jelentkezik. „A logika az az alapvető doktrína, amely nélkül egyetlen diszciplínát sem lehet érvényesen megalapozni, minthogy a logika fogalmazza meg a helyes gondolkodás szabályait." „A logikus gondolkodás és cselekvés minden normális tevékenység elengedhetetlen feltétele. Ez esetben a logikának valamilyen módon meg kell előznie minden más értelmi tevékenységet?"

Tonoiu szerint „genetikusan nem állítható, hogy intelligenciánk kialakulása logikai fázissal kezdődött volna, melyben a gondolkodás elsajátítja saját tevékenységének szabályait, a későbbi ismeretszerzés nélkülözhetetlen feltételeit". A logika státusának megalapozása csak egy helyes gondolkodási folyamat eredménye lehet, amely feltételezi a logika ismeretét. Egyszóval: a logikát nem lehet logika nélkül megalapozni. Ezért mond ellent élesen a valóságnak a zárt filozófiai rendszereknek az a tétele, hogy a tudomány megalapozása csak végső alapjainak felkutatása után kezdődhet el.

Gonseth rekonstrukciós programjának kidolgozása során szakít a dogmatikus racionalizmussal, s meghirdeti a nyitás elvét: „A reflexió során számot adunk magunknak arról, hogy gondolkodásunk vezérelve mindenféle zártság elutasítása" — írja *La géometrie et le problème de l'espace* (Neuchâtel, 1945—1955) című művében. A gyakorlat, a tapasztalat irányába való nyitás tehát nem pusztán elméleti, racionális igény, hanem nagyon is természetes gyakorlati igény.

A tapasztalat irányába való nyitás — Gonseth filozófiájának ez a központi fogalma — alapvetően abban különbözik a végső alapok elvétől, hogy nem kiindulópontként előfeltételezi, hanem utólagosan ellenőrzi az adott megismerési tevékenység jogosultságát.

„Egy opció értékét az a tény dönti el — mondja Gonseth —, hogy milyen mértékben felel meg annak, amit vártunk tőle." (Vö. *La Philosophie ouverte*. Akten des XIV. Internationalen Kongresses für Philosophie. Wien, 2—9 sept. 1968.)

A dogmatikus racionalizmus álláspontjától való eltávolodás, az alapozás paradoxonáig vitt fogalmi tisztázás, a végletes és végleges determinizmus feladása — első látásra relativizmusnak tűnhet. De a relativizmus és idoneizmus különbsége azonnal szembeötlik, mihelyt arra figyelünk, hogy a relativizmus és idoneizmus mennyire eltérő módon értékeli a megismerést. Ami az idoneizmust illeti, az távol áll attól, hogy viszonylagosság ürügyén hátat fordítson a megismerésnek. Éppen elenkezőleg, a lehetséges relativizálással együtt óhajtja megőrizni a megismerés értékeit.

A gyakorlat irányába való nyitás nem mentesíti a tudományt attól, hogy előregyártott doktrínák helyett önnön valóságára szorítkozzék. A

nyitást az teszi szükségessé, hogy a tudomány fejlődése mindig tartogathat előre nem látható mozzanatokat, vagyis semmi sem szavatolhatja, hogy a tudomány fejlődése során nem borítja-e majd fel a rajta kívül megalapozott s vele normatívan szembehelyezett rendet. A tudománynak és a tapasztalatnak nem kell mindenáron igazolnia azt, amit állít, hiszen olyan valóságot képviselnek, amelyet a szellem pusztán önmaga mozgásából nem vezethet le. „A tudomány nem ismer el olyan döntőbírót, akinek a döntésébe nem szólhat bele, aki a tudomány részvétele nélkül kívánja megszabni a tudományos tevékenység keretét és határait" — jegyzi meg Gonseth.

A nyitás filozófiája azért helyezi a módszertanra a főhangsúlyt, mert ezzel biztosítani akarja a filozófiai tett létjogosultságát. Ez persze nem jelenti azt, hogy a gonsethi filozófia kizárólag a módszertanra korlátozódna. Ebben a filozófiában nehéz különbséget tenni módszer és tartalom között, annál is inkább, mert a nyitás filozófiája a cselekvés filozófiája, egy olyan stratégia elméleti megalapozása, mely emberi végességéből ki tudja tépni az embert.

A végességből a végtelenbe lépő ember mindenütt új, előre-nemlátható dolgokkal találkozik. A cselekvési stratégia központba-állítása megóvja az embert a végletes vagy hamis kérdésfelvetéstől.

V. Tonoiu könyvének értéke egy nem kis mértékben nevelő hatású filozófia aprólékos, alapos és pontos bemutatásában áll. A nyitás gonsethi filozófiája egyben nyitás a dialektikus gondolkodás felé is.

Bokor András fordítása

Györkös Mányi Albert: Tűzoltózenekar

HÁROM „SZOCIOLÓGIAI ÖNÉLETRAJZ"

Az egyik „legemberközpontúbb" tudomány, a szociológia UNESCO-égisz alatt megjelenő folyóirata, a *Korunk* oldalain az utóbbi esztendőkben nemritkán idézett, ismertetett, sőt egész cikkek átvételére lehetőséget biztosító *Revue internationale des sciences sociales* megjelenésének negyedszázados évfordulóját új szerkesztéstechnikával ünneplő kettős száma (Vol. XXV. 1—2.) — amelyből közlésünket merítjük — a szokottnál olvasmányosabb írásokat közölve, kitűnően megvalósított ötlettel lepte meg a nehezebben emészthető szövegeket is megadással fogyasztó olvasót: önéletrajzi írásokat kért (és kapott!) a szakma nemzetközileg elismert jeleseitől, abban a — bevált! — reményben, hogy személyesebb hangulatú tudománytörténetiség kerekedik ki a szakosodott ágazatok művelőinek párhuzamos vallomásaiból, és egyben ismét bebizonyosodik valami, ami már rég nem titok: az egyéni adottságok, sors, élettapasztalat a társadalomtudományi érdeklődés kialakulásában és az irányvételben igazán jelentős szerepet játszanak.

A szerkesztői fogás persze az olvasmányosság biztosításánál, a tudománytörténetiség életrajzi eszközökkel való érvényesítésénél messzibb célzott: a szociológia néhány, újabban még inkább kidomborodó *condition*-jának érzékeltetésére. Sok vonatkozásban fel-felmerül a szociológusok növekvő számbeliségének problémája; minduntalan kísért a szociológia és az irodalom viszonyának nem egy tiszta tázatlan kérdése; a memoár-irodalom tudományos hasznosíthatósága korlátlan.

Régebben kevesebb szociológus volt (kevesebb társadalmi probléma lett volna?). Az a kevés ismerhette egymást, ha nem is személyesen, hát legalább hírből. Manapság több a nemzetközi kongresszus, s a kongresszusoknak nemcsak termeik, hanem — szerencsére — folyosóik is vannak, ahol a kötetlen nagy „dumapartikra" sor kerülhet, de oly sűrűk a hadak, hogy a hétköznapibb, ám cseppet sem jelentéktelen munkát végzők már nem nagyon tudhatnak egymásról. Nincs a világon olyan folyóirat, amely mindegyikük tudományos jellegű biográfiájának helyt adhatna, de a „típus", a kiemelkedő önéletrajzok előnyei közé sorolható, hogy nemcsak a nagyközönség tudatába lopják be egy-egy szakdiszciplína gondolatvilágát, hanem lehetőséget adnak a „mezei hadak" magasabb szintű, áhított azonosságtudatának könnyebb kialakulására is. A személy—közösség, egyedi—társadalmi bonyolult kapcsolásrendszereiben a szociológusnak megadatott valamiféle többlet, amelyet (más alkalommal) ugyancsak az UNESCO-folyóiratban egy svéd szerzőpár így érzékeltetett: „A társadalomtudományok művelőinek legalább egy előnyük van más tudományos dolgozókhoz képest: lehetőségük adódik személyes problémáikat tudományuk előbbrevitelében, tudományos kutatásaikat személyes problémáik megoldásában hasznosítani." Megemlítjük még egy nem mellékes tanulságát e biográfiai bemutatkozásoknak: belőlük a vak is láthatja, hogy nagy eredmények nagy ütközésekben születnek.

Irodalom és szociológia... A nagy kettős minden egymást vonzása és egymást taszítása is ott lappang az önéletrajzokban, nem is hiányozhat belőlük, műfaji okok miatt sem. A biográfia vallomás, a vallomás irodalom, s ez esetekben fájdalmas, legalábbis rezignált, mert a szociológus — még akkor is, ha egy vonatkozásban, nevezetesen a tudatosabb, a kifejezetten vállalt változtatni akarásban — a szépirodalom művelőjénél „élenjáróbbnak" tudja magát, a Pegazuson ülők mellett mintha mindig csak kengyelfutóként loholhatna, akármilyen díszes a ruhája. René König írja: „... a szociológia nem mindig a megismerés előfu-

tára, legtöbbször tulajdonképpen annak a rendszerezésére törekszik, amit az irodalom már előtte feltárt." Minthogy a szociológusnak is a nyelv a kifejezőeszköze, nem is olyan áldilemma az a dilemma, amely ez esetben a következő két lehetőség kifejeződése: az író elvetélt szociológus; a szociológus elvetélt író... E „savanyú a szőlő" helyzetben eléggé sovány vigasz a társadalomalakítás tudatosabb vállalásának deklarálása. Az írók népszerűbbek. Persze a népszerűség is történelmi kategória, s az írók — akikről aztán okkal mondhatni, hogy éppen saját hazájukban próféták — egyenlőbben osztoznak a szociológusokkal a népszerűségben, mihelyt a szociológus is *nép-szerű*, mihelyt a *nép-szerűség* általában, s nemcsak akadálytalanul, hanem távlatosan is realizálódhat.

A memoár-irodalom indokolt forszírozásának korszakában nem szükséges magyaráznunk a bizonyítványunkat. A következő három „szociológiai önéletrajz" előtt elég még arra utalnunk, hogy a korszerű tudomány genezisének „belülről való" történeti értelmezéséhez (nem véletlenül) a pszichológusok járultak hozzá elsőként személyes hányattatásaik őszinte előszámlálásával; követik őket a szociológusok, akik ugyancsak gyakran mennek pokolra.

OTTO KLINEBERG

Mondanom sem kell, milyen hízelgő a felkérés: vázoljam fel „önéletrajzilag intellektuális arcélemet". A felszólításból arra merek következtetni, hogy legalábbis egyvalaki (nevezetesen a főszerkesztő) úgy véli: életem elbeszélését érdemes mások tudomására hozni. Igaz, az az érzésem, valóban elég tartalmas és érdekes volt életem, de azért még egyáltalán nem biztos, hogy föltétlenül mások figyelmére is számíthat. Mégis: intellektuális érdeklődésem két legfontosabb jellemzője szerencsésen egybevág az önéletrajz megírására felszólító folyóirat tárgykörével, feltételezhetem tehát, hogy nem egy olvasójának érdeklődésével is. Az első: a fontos problémák, mondhatni, sohasem értelmezhetők kielégítő módon, ha csupán egyetlen diszciplína szemszögéből próbáljuk megközelíteni őket, nagyon lényeges tehát az interdiszciplináris módszerhez való folyamodás. A második: a rendszerint a nemzeti azonosság érzetével társult etnocentrizmusnak plurikulturális nemzetközi perspektívává kell tágulnia. Lényegében ennek a két gondolatnak a kifejtésére törekszem a továbbiakban is.

Még egy röpke pillanatra visszatérve szakomra, hangsúlyozni szeretném, hogy a pszichológusokat már jó ideje foglalkoztatja, miként tükröződik tudományuk alakulása azok életében, akik részesei fejlődésének. Carl Murchison szerkesztésében a Clark University Pressnél 1930-ban jelent meg az *A History of Psychology in Autobiography* (A pszichológia története — önéletrajzokban) első kötete. [...] A pszichológusok bizonyságot tettek az ilyenszerű közelítés lehetősége mellett, s nem volna érdektelen, ha példájukat más tudományokban is követnék.

Az első hatások

Kanadában, Québecben születtem 1899. november 2-án. Szüleim gyermekkoromban vándoroltak ki Európából Kanadába. Otthon angolul beszéltünk, de környezetünk majdnem teljes egészében frankofón volt Québecben, meg Montréalban is, ahol ötéves koromban megtelepedtünk. Mindig szerencsémnek tudtam, hogy kétnyelvű környezetben nevelkedhettem, s főként azt, hogy volt eszem gyümölcsöztetni is ezt az adott-

ságot. Nagyon fiatalon részt vettem az *Alliance française* előadássorozatain és filmvetítésein, s láthattam egy — az összes klasszikusokat, a *Phaedrát*, az *Embergyűlölőt*, a *Cyranót* stb. bemutató — állandó jellegű színtársulat előadásait. Szüntelenül csodálom a kanadaiaknak azt a lehetőségét, hogy két nyelvet tanulhatnak meg, és megbarátkozhatnak mind a két kultúrával. Jóval később, 1965-ben, a québeci Laval Egyetemen „a plurikulturális társadalmakról" tartott előadásomban kifejtettem: a „Vive le Québec libre!" (Éljen a szabad Québec!) jelszavának hangoztatása helyett jobb lenne, ha egész Kanada kétnyelvűvé válna, s hidat alkotna a két nagy civilizáció és a világ két valóban nemzetközi nyelve között. Az előadást követő napon az egyik diáklap ezzel a címmel közölte fejtegetéseim tartalmi kivonatát: „Híd a Klineberg-folyón." Majdnem azt mondhatnám, hogy hitem a hidak fontosságában életem állandó tartozéka.

Amikor még a McGill Egyetemen dolgoztam, kivettem részem annak az egyesületnek a megalakításából, amely a McGill Egyetem angol nyelvű és a montréali egyetem frankofón hallgatóit tömörítette. Hétről hétre összejöttünk: egyik héten a McGill Egyetemen angolul, a másikon a montréali egyetemen franciául tárgyaltunk. Egy szép napon bemutattak a montréali egyetem jogi kara dékánjának, Montpetit-nek. Az én nevem (fonetikusan) németül ugyancsak „kis hegyet" jelent, s mindketten arra gondoltunk, hogy ez az egyezés valamiképpen ama híres-nevezetes „híd" jelképe...

Hasonlóképpen elég korán érdeklődni kezdtem a tudományok egymás közti kapcsolatai iránt is. A McGill Egyetemen filozófiát és pszichológiát hallgattam, majd ezekből a tárgyakból tettem záróvizsgát a Harvardon. Aztán orvostudományt tanultam a McGillen, mert pszichiáter szerettem volna lenni. Mégis, már jóval orvoskari tanulmányaim befejezése előtt a tanítás, nem pedig a pszichiátriai gyakorlat mellett döntöttem. Orvosi doktorátusom megszerzése után késedelem nélkül átmentem tehát a Columbia Egyetemre, hogy elnyerhessem a pszichológiai doktorátust, amelyet két esztendővel később, 1927-ben meg is kaptam. Időközben ugyanolyan melegen érdeklődtem az etnográfia, mint a pszichológia iránt, ugyanis meggyőződésemmé vált, hogy lehetetlen alaposan tanulmányozni az emberi magatartást, ha nem ismerkedünk meg a mienktől különböző kultúrákkal és társadalmakkal. Arra is rájöttem, hogy a szociológusok nagyon jelentős mértékben hozzájárulhatnak a pszichológiai kérdések jobb megértéséhez. Amikor első terjedelmesebb könyvemet írtam (*Race differences* — Faji különbségek, 1935), kivételes fontosságúvá vált számomra a különféle tudományokat összefűző kapcsolatok felismerése. Felmértem, hogy a fajokról nem elegendő csupán annyit tudni, amennyire a pszichológia megtaníthat, hanem ismerni kell az antropológia, a szociológia, az orvostudomány, a fiziológia és a biológia idevonatkozó eredményeit is, és el is követtem minden tőlem telhetőt tudásom gyarapítására [...] A néhai Roland Hargreaves, aki az Egészségügyi Világszervezetnél dolgozott, szokta mondogatni: sajnos, a jóisten a problémákat nem úgy határolta el egymástól, mint az egyetemi karok és más felsőoktatási intézmények.

Érdeklődésem a faji problémák iránt

Első kutatásaim és kezdeti (közölt) írásaim a fajok állítólagos vele született különbözőségeinek kérdésével foglalkoztak. Egész életemben ez, valamint a rasszizmus szélesebb problémaköre (sztereotípiák, előítéletek és diszkrimináció) kötötte le érdeklődésemet. Sokszor kérdezték tőlem: minek tulajdonítható ez. S főként arra voltak kíváncsiak, hogy vajon zsidó származásommal magyarázom-e ezt a beállítottságot. Sohasem túlságosan könnyű pontosan körülírni az indokokat. Mégis hajlamos vagyok azt hinni, hogy a fő ok egyrészt Franz Boasszal Kolumbiában történt találkozásom, hiszen valójában neki köszönhetem, hogy felismertem: a csoportok magatartásbeli különbözőségeiben a kulturális tényezők fontosabb szerepet játszanak, mint a genetikaiak; másrészt — a véletlen.

Orvosi tanulmányaim idején az volt a szándékom, hogy a kórlélektan kérdéseinek oktatására és kutatására szakosodjam. Aztán egyik, antropológiát hallgató barátom meghívott, hogy kísérjem el őt és kollégáit egy Washington államban levő indián közösségben végzendő felmérésre. Velük tartottam, s egy gyermekcsoporton végzett nem verbális intelligenciavizsgálat-sorozattal tértem vissza. Az eredmények — legalábbis számomra — teljességgel váratlanok és rendkívül érdekesek voltak. Az indián gyermekek sokkal lassabban végezték el a kiszabott feladatokat, mint a fehérek,

de — talán éppen ezért — sokkal kevesebbet hibáztak. Láthatóan teljesen közömbös volt számukra a probléma megoldására kitűzött időtartam, s pusztába kiáltott szó volt biztatásom, hogy „a lehető leggyorsabban végezzenek". Nemsokára azonos tesztet alkalmaztam „fehér" környezetben élő indián gyermekek esetében, s megállapítottam, hogy ezek aztán már sokkal gyorsabban dolgoztak. Teljes mértékben igazolódtak Boas elméletei arról, hogy a különböző csoportokban végzett intelligenciavizsgálatok eredményeit a kultúra és az ismeretek különbözőségei határozzák meg.

Vizsgálataimat ezután kiterjesztettem különféle európai csoportokra, valamint amerikai négerekre. Arra a következtetésre jutottam, hogy a pszichológusok többsége túlságosan mereven értelmezte a lélektani tesztek eredményeit, ugyanis egyetlen tudományos bizonyíték alapján sem állítható, hogy bizonyos „faji" csoportok másoknál genetikailag alacsonyabb rendűek. Ez a meggyőződésem sohasem módosult.

Kiváltképpen tanulságosak voltak azok a kutatásaim, amelyeket — a National Research Council anyagi támogatásával — 1927-től 1929-ig különböző csoportokon Franciaországban, Olaszországban és Németországban végeztem. Néhány évvel előbb, 1924-ben Carl C. Brigham, a princetoni egyetem tanára — azokra a nem verbális intelligenciatesztekre építve, amelyeket az első világháború idején próbáltak ki amerikai katonákon — megírta *A Study of American Intelligence* (Tanulmány az amerikaiak intelligenciájáról) című könyvét. Következtetései szerint nemcsak arról van szó, hogy a fehérek genetikailag magasabb rendűek a feketéknél, hanem a fehérek közül is magasabb rendűek az alpesieknél és Földközi-tenger környékieknél azok, akik az „északi" fajhoz tartoznak. Ezt a következtetést (főként az antropológusok) annak idején szigorúan bírálták, mégpedig azért az eljárásért, amelynek alapján Brigham — az alanyok fizikai jellemzőinek közvetlen ismerete nélkül — a vizsgált katonáknak nemzeti eredetük alapján tulajdonított északi, alpesi vagy földközi-tengeri jellemzőket. Kutatásaim során ezt a módszertani hibát igyekeztem korrigálni: csak olyan alanyokat (gyermekeket) teszteltem, akiknél felismerhetők voltak az északi, az alpesi, illetve a földközi-tengeri típusokra jellemző vonások. S az ily módon megválogatott csoportok esetében semmiféle említésre méltó különbséget nem állapítottam meg. [...]

A teljességükben tekintett csoportok közötti genetikai különbségek kérdése lényegében érdektelen, minthogy közöttük átfedések vannak. Véleményem szerint a nemzetközi kapcsolatok terén még egy rengeteg vitát kiváltó álproblémáról írtak túl sokat: arról, hogy az agresszivitás vele született, ösztönös vagy éppen ellenkezőleg, tapasztalással szerzett, eltanult. Az emberek és az állatok magatartásának kontinuitását hangsúlyozó Konrad Lorenz, Robert Ardrey, Desmond Morris és mások elméleteit nemritkán úgy értelmezték, hogy az emberek — más állatfajokkal egyező módon — agresszív érzelmeiket kinyilvánítani kényszerülnek, következésképpen elkerülhetetlen a különböző embercsoportok háborúja. Pedig két okból is hamis a kérdés ilyenszerű felvetése. Először: mindig veszélyes az emberi magatartást az állatokéval közös nevezőre hozni, minthogy döntő a kultúra, a hagyományok és a tapasztalat befolyása. Másodszor (és ez talán még fontosabb): még ha az agresszivitás ösztönös is, oly sokféleképpen nyilvánulhat meg (sportban, társadalmi és gazdasági versengésekben, tudományos megvalósításokban, a nyelvezetben), hogy nem tekinthető elkerülhetetlennek egyetlen megnyilvánulási formája, tehát a háború sem. A filozófia nyelvén szólva: ha az agresszivitás a véres konfliktusok szükséges feltétele, akkor sem tekinthető e konfliktusok elégséges okának. Az agresszivitás e vonatkozásainak megvilágítására törekedtem többek között a *The Human Dimension in International Relations* (Az emberi dimenzió a nemzetközi kapcsolatokban) című könyvemben is. [...]

Személyes jellegű zárókövetkeztetés

Másokra bízom művem értékelésének gondját. Én csak annyit mondhatok, hogy cselekvő és boldog életet éltem, hogy munkám mindig érdekelt, életem mindig kellemesen alakult mind szakmai, mind személyi vonatkozásban. Munkásságomat hivatalos elismerés honorálta, több nemzeti és nemzetközi intézmény magas tisztségeinek betöltésére kértek fel, nyolc ország pszichológiai társaságának tiszteletbeli tagjává választottak és négy egyetem doctor honoris causája vagyok. Magánéletemről szólva elmondhatom, hogy népes és összetartó családban nőttem fel. Szüleim nem voltak túlontúl iskolázottak, de mélységesen tisztelték a tanulást, s nagy türelemről tettek tanúságot abban a hosszúra nyúlt életszaka-

szomban, amelyben el kellett döntenem, milyen pályát válasszak. Feleségem négy évtizede áll mellettem, segít munkámban, támogat tanácsaival is, és a sikerben, amelyet könyveimnek köszönhetek, ő is részes, hiszen hozzáértéssel javítgatta kéziratainkat, és legfőképpen megteremtette azt a légkört, amelyben oly sok jóban volt részünk. Még szólnom kell arról, hogy mindketten továbbra is nagyon szeretünk együtt utazgatni, kedvünket leljük az idegen nyelvekben, amelyek ismerete oly hasznossá tette barangolásainkat; feleségemnek kiváló nyelvérzéke van. Nincs szó annak kifejezésére, mi mindent köszönhetek neki. Három gyermekünk és hat unokánk teszi még tökéletesebbé boldogságunkat. [. . .]

RENÉ KÖNIG

Német apa és francia anya fiaként születésemtől „határhelyzetben" élek, ami nyilván rányomta bélyegét egész intellektuális fejlődésemre. Bizony döntő jelentőségű élmény egy jövendőbeli szociológus számára, aki — bivalens neveltetésének köszönhetően — már zsenge gyermekkorában rádöbbenhet, hogy még az olyan viszonylag homogén kulturális közegben is, mint amilyen az európai, az élet elemi kérdéseire többféle válasz adható. És egyik sem jobb vagy rosszabb a másiknál.

Persze, a gyermeknek nincs módjában elfilozofálgatni ezeken a kérdéseken, de megtanul alkalmazkodni a különféle kulturális kontextusokhoz, és minden egyes kulturális helyzet logikájához szigorúan alkalmazkodva cselekedni. Természetesen így van ez mindenekelőtt a nyelvvel, például abban az értelemben, hogy a kétnyelvű környezetben felcseperedő gyermek mindig azon a nyelven válaszol, amelyen szólnak hozzá. Ez egyben azt is jelenti, hogy módosul tudatalatti struktúrája: így például még mostanság is franciául álmodom, ha éppen túlnyomóan frankofón környezetben tartózkodom, és németül német nyelvű környezetben. Az első világháború előtt családi neveltetésemben majdnem egyenlő arányokban osztozott Párizs és Magdeburg (ahol német nagyapám lakott), s ennek tulajdoníthatóan egyenlő mértékben itatott át mindkét nevelési rendszer. Nagyon hamar elillant a két nyelv keverésének hajlama, s én elkezdtem két, egymástól tökéletesen különböző nyelvi síkon élni; a két sík bennem valamiképpen fedte, de semmiképpen sem metszette egymást.

Csak el kell indulni, aztán már nem nehéz folytatni a megkezdett utat. Ha az embernek alkalma adódik felmérni a „határ" fogalmának viszonylagos értékét, hamarosan eljut annak felismeréséig, hogy a szó szoros értelmében vett határok valójában nem is nagyon léteznek, hanem csupán többféle kulturális forma van, s mindegyiknek megvan a maga logikája, sajátos emberi értéke. 1910-ben, amikor édesapám hosszabb ideig Olaszországban tartózkodott, hogy nagyapám cukorgyárának építési munkálatait irányítsa, majdnem nehézség nélkül elsajátítottam az olasz nyelvet, aztán (úgy 1912 körül) a spanyolt, s mindkét esetben más értékrendű, új magatartásformákban megnyilvánuló nemzeti jelleg tárulkozott ki előttem. Így történt aztán, hogy még mielőtt tudhattam volna a társadalmi magatartásformák elméletének a létezéséről, már voltak bizonyos ismereteim az emberi magatartásformákról és rendkívüli változatosságukról. Számomra köznapi valósággá vált a kulturális és antropológiai relativizmus, mint hal a vízben, éltem benne, aztán alapjaiban ingatott meg mindent az első világháború kirobbanása 1914-ben.

A háború éveiben, pontosabban: 1914-től 1922-ig Németországban, Halléban éltem, mégpedig igen különös körülmé-

nyek között, ami szintén nagy hatással volt fejlődésemre. Édesapám vegyészmérnök testvére ugyancsak francia nőt vett feleségül, olyan francia leányt, aki a cári Oroszországban nőtt fel. Akkoriban még sem édesanyám, sem nagynénám nem tudott németül. A két család nagyon közel lakott egymáshoz, már csak azért is, hogy egymás segítségére siethessenek, ha nehézségek adódnak a háborús esztendőkben. Szóval a háború teljében Németországban kizárólagosan frankofón környezetben éltem; ez egyébként bizonyos ideig káros hatással volt német nyelvtudásomra, amit félreérthetetlenül tanúsítanak iskolai értesítőim.

Ebben a környezetben szembekerültem két olyan jelenséggel is, amely a későbbiek során komoly problémát jelentett számomra. Mint már említettem, nagynéném Oroszországban nevelkedett. Minden osztályt ott végzett, az orosz nyelvet tökéletesen ismerte. Ezért aztán sok orosz diák, akit a háború Németországban ért, hamarosan az ő lakásán adott egymásnak találkozót. Az akkori idők pángermán politikája arra törekedett, hogy ezeket az ifjakat a német ügy szolgálatába állítsa: a német közigazgatás előőrseiként akarták később Keletre küldeni őket. Hagyták őket továbbtanulni, még ösztöndíjat is kaptak, vagy elhelyezkedési lehetőséget biztosítottak számukra, s felügyeletük arra korlátozódott, hogy rendszeresen jelentkezniük kellett a rendőrségen. Senkinek sem jutott eszébe, hogy minden éppen fordítva sikerülhet. Nagynénémnél hallottam először köznapi dolgokról oroszul beszélni, és az ő szájukból hallottam első ízben a „forradalom" szót. S még valamiről értesültem: arról, hogy Oroszországban és másutt van még egy emberfajta, amelyet zsidónak neveznek. Már tízéves koromban tudtam, mi az antiszemitizmus, s a társadalmi előítéletek kérdése gondolataimban azonnal a kulturális relativizmusról szerzett tapasztalataimmal párosult. Rájöttem arra is, hogy ez esetben az etnikumközi agresszivitás egy eleme is megbúvik, néha robbanásig felerősödik, s rögtön felmerült bennem a kérdés: vajon szabad-e mindezt passzívan tudomásul venni. Nem értem be azzal, hogy haraggal ugyan, de csupán érzékeljem az előítéleteket; hamarosan heves vágyat éreztem a harcra ellenük. A cári Oroszországból jött zsidó diákokkal való érintkezésem során megtanultam, mi a kisebbség, a saját bőrömön is érezhettem később, 1936-ban, amikor kivándoroltam.

Közvetlenül a háború befejezése előtt nagybátyám átkerült a Poznań melletti Gnieznóba, amely még a német birodalomhoz tartozott; a háború idején ott töltöttem néhány szünidőt, amikor egy alkalommal Poznań egyik hoteljében szálltam meg, meglepetten tapasztaltam, hogy a népesség lengyelül, a felső társadalmi osztályok németül beszélnek. Ez volt az első eset, amikor szembe találtam magam egy etnikum „ráhelyezkedésével" a másikra, ezt tehát realitásként érzékelhettem már jóval Richard Thurnwald berlini egyetemi előadásainak hallgatása előtt. Felfedeztem egy új nyelvet is, a lengyelt, amelyet később, a háború után Stanislaw Przybyszewski expresszionista költő hatása alatt tanulmányozni is kezdtem. 1916-ban a német birodalomban figyelhettem meg a lengyel ellenállást, s 1920-ban, egy másik szünidőben már megismerkedhettem az új lengyel köztársasággal, nagybátyám ugyanis továbbra is a gnieznói cukorgyár igazgatója maradt; nagyapámat régi barátság fűzte e város egyik igen befolyásos lengyel családjához. Ez az élettapasztalat másoknál bizonyára sokkal mélyebb hatással volt rám, mert ráébredhettem, hogy semmi sem örök, s mégha szilárdak is az alapok, az építmény összeomolhat a ránehezedő erők nyomása alatt. Bizonyítékul szolgált erre a lengyel köztársaság újjászületése, valamint az Osztrák—Magyar Monarchia számos utódállama. Akkoriban különösképpen otthonossá váltam Lengyelországban, lengyel barátaimnak köszönhetően ismertem meg a szláv irodalmat és filozófiát. 1922-ben édesapám könyvtárában felfedeztem Thomas Masaryk műveit, s bennük egy minduntalan visszatérő német nevet, a Karl Marxét, akiről az iskolában soha nem hallottam. 1924-ben találkoztam Varsóban a nagy lengyel epikus költővel, a Nobel-díjas Reymonttal.

Csak jóval később ismertem fel, hogy a szociológia nem mindig a megismerés előfutára, legtöbbször tulajdonképpen annak a rendszerezésére törekszik, amit az irodalom már előtte feltárt. Az Egyesült Államok művészetében nem egy előhírnökét ismerhetjük fel mindenfajta, a közösségre vonatkozó kutatásnak: a társadalmi determinizmus gondolatával kapcsolatban Theodore Dreiser *Amerikai tragédiáját* idézhetjük, a sztereotipizált magatartás elemzésére utalva Sinclair Lewis számtalan regényére emlékeztethetünk, kezdve a *Babbitt*-től a *Fő-utcán* át a *Férjek és feleségek*ig, a zárt csoportok analízisével összefüggésben. John

P. H. M. Marquand *Point of No Return* című könyvét említjük.

Életem vázolt szakában a lehetőségek sokasága még nem vált világossá előttem: a problémák felmerültek, még mielőtt megtanulhattam volna elemezni őket. De azt már tisztán láttam, hogy nem szabad megelégedni a kérdések, a nehézségek, a konfliktusok észlelésével: tenni is kell valamit megoldásukért.

Miután ez első világháború idején az oroszországi zsidó diákoktól először hallottam a „forradalom" szót, valóságát 1918 őszén Halléban élhettem át; akkoriban, de még a következő évek során is nemegyszer voltak kemény harcok a városban, s visszhangzott még az elővárosokban is a gépfegyverek kerepelése. Az eseményeket ismét olyan viták és polarizálódások követték, amelyekből hiányzott a humánus elem. Minthogy a német birodalom számomra semmit sem jelentett, szocialistává váltam *avant la lettre*, vagyis még mielőtt tudtam volna, tulajdonképpen mit is jelent a szocializmus; mégis, az a tény, hogy Thomas Masaryk közvetítésével jutottam el a szocializmushoz, mindmáig kivételes jelentőségű számomra, abban az értelemben, hogy amikor Masaryk lett az új csehszlovák köztársaság elnöke, valahogy olybá tűnt, mintha Platón államférfia testet öltött volna. Akkoriban mindannyiunk számára egy új államforma ígéretének megtestesülése volt, egy olyan államformáé, amelyből talán új társadalom is kinőhet. Részben a német expresszionizmus hatására ezt a filozófiát majdnem az emberiség metafizikájának éreztem, amilyennek az a német expresszionista líra Kurt Pinthus összeállította (1919) antológiájában tűnik. Megvettem e mű 1922-ben megjelent második kiadását is, s azóta is mindig velem van ez a könyv, még barangolásaim idején is. Victor Hugo *Nyomorultak*ja, amelyet akkoriban olvastam, amikor Tolsztojt, Dosztojevszkijt és Csernisevszkijt, feldúsította gondolkodásom realizmusát. Így jutottam el később ahhoz, hogy könyvalakban 1930-ban megjelent doktori értekezésemben egyeztessem Pierre Laroux-nak, a szocializmus úttörőjének humanitás-filozófiáját, Auguste Comte történelemelméletét és Émile Durkheim szociológiáját. E fejlődés kezdete és vége között helyezkednek el tulajdonképpeni tanulmányi éveim, amelyeket Bécsben, Berlinben és Párizsban töltöttem; ezekben a városokban másmás hatások értek. [...]

A személyes koncepció útján

1930 körül Párizsban a szociológia teljes egészében Durkheim és unokaöccse, Marcel Mauss jegyében állt. Mausshoz hamarosan — amikor Thurnwald számára jelentést szerkesztettem a jelenkori francia szociológia legújabb irányzatairól — szoros munkatársi szálak fűztek. Igaz, már érezhető volt a politikai cselekvés és a tudományos tevékenység polarizálódása: Durkheim iskolájának a vizsgákon kitűnő és sok kézikönyvben megfigyelhető politikai befolyása érdekes módon a mester dogmatizmusához kapcsolódott, miközben a durkheimi arisztotelizmus nyakörvét rángató új gondolatok fura módon politikailag hatástalanok maradtak. Minthogy jómagam az utóbbi gondolatok hatása alá került csoporttal jutottam kapcsolatba, a helyzet számomra tudományos szempontból rendkívül termékenynek bizonyult, még ha a politikai dimenzió, amely legjobb példájának Célestin Bouglét tartottam, eléggé rejtett maradt is.

Az azóta eltelt évek során gyakran volt alkalmam Durkheimről és arról szólni, hogy mi mindent köszönhetek neki. Ismétlésekbe nem akarván bocsátkozni, csupán annyit említenék meg, hogy míg jómagam Németországban alapos értékelő cikket írtam (s másutt is, kiváltképpen az Egyesült Államokban számos megemlékezés jelent meg), születésének századik évfordulóján Franciaországban nem akadt méltatója. Minthogy — francia vélemény szerint — a III. Köztársaság vége óta politikai vonatkozásban Durkheimnek nincs hatása, Durkheim politikailag halott. Sajnos, sokan azt hitték, hogy tudományosan is halott, pedig ebben nagyot tévedtek. Talcott Parsons joggal kérdezhette: „Herbert Spencer halott, ki ölte meg?"; de a kérdés nem helyénvaló Durkheim esetében. Politikailag halott, ám legyen; de tovább él a szociológiai rendszerben, miként éppen maga Parsons nagyon helyesen hangoztatta.

Mauss-szal nem lehetett Durkheimről beszélni: elhárította a kérdéseket, vagy úgy tett, mintha nem értette volna őket. Ezzel szemben hosszú párizsi sétáinkon megvitattam a problémákat Raymond Lenoirral, aki vissza-visszatért Mauss néhány alapvető gondolatára, amelyeket korábban kifinomult irodalmi nyelven tovább is fejlesztett. Egy úton haladtam Georges Gurvitch-csal, akivel jó néhány esztendeje Berlinben ismerkedtem meg, tehát még mielőtt Prágába, majd a szá-

mára francia állampolgárságot nyújtó Párizsba ment volna. Éppen Marcel Mauss művének alapos ismerete ösztönzött — kiváltképpen utolsó, *Les deux sources de la religion et de la morale* (A vallás és az erkölcs két forrása, 1923) című alapművének megjelenése után — annak a megkísérlésére, hogy a kezdeti dogmatizmusát levetkőzött durkheimi iskolán belül megnyilvánuló új irányzatot a bergsonizmussal ötvözzem. A későbbiek során Maussnak volt bátorsága levonni a kellő következtetéseket, és teljes mértékben elismerte Bergson jelentőségét a szimbólumok elmélete szempontjából. Nyitott lehetett volna az út az alapfeltevések átdolgozásához, de az új háború ismét mindent félbeszakított.

Még e kritikus pillanat előtt magam is elhagytam Németországot, miután könyvemet *(Das Wesen der deutschen Universität* — A német egyetem természete, 1935) a nemzetiszocialista rendszer betiltotta. Ehhez más politikai nehézségek is hozzáadódtak. Alfred Vierkandt biztatására hallgatva megpályáztam a berlini egyetemen egy állást. De éppen akkor ismertem fel, hogy Durkheim nemcsak teoretikus, hanem politikus is volt. Ezért tézisemet be sem nyújtottam Berlinben, hanem csak 1938-ban a zürichi egyetemre, ahol aztán 1953-ig megszakítás nélkül taníthattam. [...]

Húsz kölni év

A szociológia szilárd alapjai biztosításának egy másik eszköze adatott meg nekem a *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*-val (Kölni szociológiai és társadalomlélektani szemle), amelynek igazgatását elődöm, Leopold von Wiese távozása után, 1955-ben vettem át. Szerkesztői szándékom arra irányult, hogy e német nyelvű szociológiai szakfolyóiratot egyetemes orientációjúvá, mindenféle sajátszerű irányzaton és iskolán kívül álló orgánummá fejlesszem; továbbá: igyekeztem az NSZK-ban a külföldi szociológiát alaposabban megismertetni (mégpedig a problémák irodalmának kritikai bemutatása révén); végül: a szemlének a tudományos kutatások eredményeit röviden ismertető írások fórumává is kellett válnia. Mintegy százra tehető a tudományos élet eseményeiről beszámoló rovat cikkeinek száma.

Szerkesztői tevékenységem kezdetétől világosan felismertem egy problémát, amely nem lehet közömbös egyetlen időszaki folyóirat számára sem: minden egyes számnak kötelezően sok olyan változatos témájú írást kell közölnie, amelyeknek csupán annyi közük van egymáshoz, hogy együtt szerepelnek a tartalomjegyzékben. Nem létezett olyan következetes folyóirattípus, amely rendszerezettebb jellegű lett volna. „Felfedeztem" a „különszám"-műfajt; egy-egy ilyen „különszám" minden esetben egyetlen témát tárgyalt, mellékletként, ráadásként a kivételesen előnyös feltételeket élvező előfizetőknek. Az első különszám 1956-ban jelent meg; 1972-ben a kollekció már tizenhat kötetet tartalmazott, ebből hétnek az összeállítását én irányítottam; mindegyik kötet valamiképpen megadja a pillanatnyi helyzet képét a szociológia valamely szakosodottabb ágazatában. Természetesen mindenkor igyekeztem biztosítani e füzetek nemzetközi orientációját.

Hogy a szociológia szilárd alapját ne csak a módszerrel és a kutatási technikákkal vagy az oktatással biztosítsuk, hanem e tudomány eredményeivel, az utolsó szakasznak szerintem egy enciklopédikus mű létrehozásában kell tetőznie, melynek — a formális vonatkozásokon túl — fel kell mérnie azt is, hogy a régi elméletek milyen mértékben állják ki az új kutatások eredményeinek próbáját. Több mint ötven munkatárs segítségének köszönhetően a *Handbuch der empirischen Sozialforschung* (A szociológiai empirikus kutatás kézikönyve) így válhatott nemcsak a szociológiai kutatás módszerével és technikáival foglalkozó művé, hanem egyben vázlatává is az erősen iparosodott társadalmakban az évszázad kezdetétől lezajlott hatalmas változásoknak. Ez a mű minden másnál meggyőzőbben bizonyítja, hogy a módszertani empirizmus magas színvonalú elméleti eljárás, minthogy — logikusan alkalmazva — lehetővé teszi bizonyos múltból öröklött feltevések ésszerű meghaladását. Egy ilyen jellegű enciklopédia tehát nem „holt" ismeretek tárháza, hanem éppen ellenkezőleg, a jelenkori helyzet változatos dimenzióit felmutató leltár. Persze, teljességgel lehetetlen egy ilyen enciklopédiát a mindenre kiterjedés igényének érvényesítésével megszerkészteni, egyébként nem szükséges, még csak nem is kívánatos a teljes összefoglalás, amely még arra a feltevésre is okot adhatna, hogy minden végleges. Ez egyenlő volna e tudomány halálos ítéletével, holott miként mi elődeink művét folytatjuk, mások számára is lehetővé kell tennünk, hogy folytassák, amit elkezdtünk, és fürkésszék az új

jövőt. S mindehhez még valamit hozzáfűznék: egy ilyen jellegű enciklopédia nemcsak a nézetek egymás után következését tárja fel; még inkább rálátást biztosít a társadalom egészére, s ezzel elősegíti jelenlegi helyzetünk jobb meghatározását. Az ilyenszerű „kodifikálás" (Alfred Vierkandt negyven esztendővel ezelőtt használta először ezt a kifejezést ebben az összefüggésben) semmiképpen sem implikálja, hogy valamely rendszer „zárt"; csak az időben és térben pontosan meghatározott múlt tekinthető lezártnak, de még így is igazolnia kell időleges értéke jövőbe mutató jellegét.

JAN SZCZEPAŃSKI

Filozófiai és szociológiai tanulmányaimat 1932-ben kezdtem a poznańi egyetemen, ahol Florian Znaniecki előadásait hallgattam. A licenciátussal egyenértékű diplomát egy, a husserli szemantikát tárgyaló tanulmány, majd a doktorátust a Znaniecki professzor irányítása alatt kidolgozott *A miliő fogalma a faluszociológiában* című disszertáció befejezése után szereztem meg. 1937—1938-ban, amikor a Józef Chalasinski irányította *A falvak kultúrája* elnevezésű intézetben tevékenykedtem, könyvet írtam *A mezőgazdasági iskolák végzettjeinek szerepe a falvak korszerűsítésében* címmel. Mindkét munkának 1939-ben kellett volna nyomdába kerülnie; elvesztek, sohasem láttak napvilágot, mindössze néhány cikk jelent meg.

Származásom indokolja érdeklődésemet a falu szociológiája iránt. Apámnak kis gazdasága volt a sziléziai hegyvidéken fekvő Ustronban; itt dolgozgatva tettem szert első, valamelyest jelentős társadalmi tapasztalatokra. Miután kijártam az ustroni elemi iskolát, a szomszéd város kollégiumába kerültem; naponta vonattal utaztam be, s a gazdaságban nem kellett többet dolgoznom, mint amikor még az otthoni iskolát látogattam. Ez az életmód oltotta belém a paraszti realizmust, a kitartást az erőfeszítésben, a türelmet a balsorsban, a csapásokat elviselni tudást.

Az 1939-es háború a poznańi egyetemen ért, ahol Znaniecki tanársegédje voltam; professzorom 1939 júniusában kiment az Egyesült Államokba, ahonnan soha többé nem tért vissza.

Részt vettem a szeptemberi hadjáratban, a hónap végéig harcoltam, aztán — minthogy jószerencsém megóvott a fogságtól — hazatértem Poznańba. Amikor a németek kiutasítottak, feleségemmel együtt szüleimnél húzódtunk meg, s mindketten a gazdaságban dolgoztunk. 1940-ben ott született fiunk. Nemsokára engem, majd valamivel később feleségemet is Németországba vittek kényszermunkára.

Különböző városokban ipari munkásként dolgoztam, akárcsak feleségem, aki szintén a poznańi egyetem végzettje. A leghosszabb ideig Bécsben maradtunk; én szakképzett esztergályos lettem, a feleségem mindenféle munkát végzett, háztartási alkalmazott is volt.

Hangsúlyoznom kell a Hitler létrehozta totalitárius államban kényszermunkásként szerzett élettapasztalatot, mert ez olyan beavatás volt a munka- és iparszociológiába, amely a későbbiekben nagy hasznomra vált mind kutatásaimban, mind az oktatásban. Persze e tapasztalat lényeges aspektusa a rabság a totalitárius politikai rendszerben, a „bevezetés" a nemzetiszocializmusba. Egy kiirtásra ítélt nemzet fiaként a törvényesség perifériáján közvetlen halálveszélyben élve tulajdonképpen olyan helyzetbe kerültem, amelyben érzékeim kifinomultak, s még alkalmasabbá váltam a társadalmi jelenségek és folyamatok megfigyelésére, észlelésére. Megta-

nultam nagyrabecsülni a csoportszolidaritást.

A háború végén eltűnt négyéves fiunk. Feleségem és én a végsőkig elkeseredetten indultunk keresésére; a szüntelenül változó hadihelyzetben bejártuk érte egész Ausztriát, a lebombázott városokat. Akkoriban már mindketten az UNRRA-nál (az Egyesült Nemzetek Segélyezési és Újjáépítési Hivatala) dolgoztunk, a hazájukból elhurcolt személyek táboraiban, s így érintkezésbe kerültünk sok menekülttel, volt hadifoglyokkal, a koncentrációs táborok áldozataival, a deportáltakkal.

Ilyen tapasztalat-poggyásszal kerültem ki a háborúból. A háború éveiben egyébként több szociológiai szöveget írtam (ami cseppet sem volt könnyű, hiszen napi tizenegy és fél órát dolgoztam az üzemben). Miközben gyermekünket kerestük, a kéziratok mind elvesztek.

1945 őszén, miután végre megtaláltuk fiunkat, hazatértünk Lengyelországba, s elkezdtük a tanítást az új łodzi egyetem szociológiai karán, amelyet Znaniecki professzor másik tanítványa, Józef Chalasinski vezetett. Én azonban nem folytathattam a háború előtt és alatt végzett kutatásaimat.

Akkoriban más teendőink voltak: az újjáépítés, egy új egyetem megszervezése egy olyan ország nehéz körülményei közepette, amely elvesztette népessége tizenöt és nemzeti jövedelme negyven százalékát, az újjáépítéssel egyidejűleg egy új társadalmi rendszer létrehozása, a kommunista munkáspárt hatalomra jöttével kapcsolatos politikai forradalom, a nemzetgazdaság államosítása. Egész Kelet-Európa a társadalmi átalakulás gigászi laboratóriumává vált.

Lengyelországban gyorsan újjászületett a szociológia. A háborút követő első években két kézikönyvet írtam: *A metodológia és szociológia* és az *A társadalmi gondolkodás a XIX. században* című. Csakhogy a sztálinizmus felé orientálódás lehetetlenné tette e kéziratok közlését. Dokumentumokat szerkesztettem, hetilapokban cikkeztem, és közvetlenül részt vettem politikai jellegű vitákban és polémiákban.

1949-ben előadótanár, 1951-ben a kar dékánja, 1952-ben professzor és a łodzi egyetem rektora lettem. Ez idő tájt a társadalomtudományokkal kapcsolatos módszertani kérdéseket, szociológiatörténetet, valamint Marx és Engels kutatási metodológiáját tanulmányoztam.

Az 1956-os forradalom és a sztálinizmus alkonya új próbák elé állítottak. A poznańi eseményeket követő igazságszolhassunk, elemeznünk kellett mind ciológusokkal együtt engem is kijelöltek politikai szakértőként.

Feladatunk annak a megállapítása volt, hogy vajon a megmozdulásokban való részvétellel vádolt személyek kollektív pszichózis hatása alá kerültek-e, s milyen mértékben tehetők felelőssé cselekedeteikért. Hogy a kérdésre válaszolgáltatási eljárások kapcsán más szopolitikai, mind nemzetgazdasági vonatkozásban az általános helyzet befolyását a motivációkra. Számomra ez jelentette a szociológiának tudományként való elmazhatóságának első példáját.

A szociológusokat szakértőknek tekinteni egy politikai perben egyet jelentett a szociológiai ismeretek politikai alkalismerésével. Szóval az 1956-os esztendő Lengyelországban a szociológia történelmi dátuma.

Lengyelország Tudományos Akadémiája filozófiai és szociológiai intézetet létesített, s engem kineveztek az empirikus szociológiai kutatás osztályának vezetőjévé. Az Intézetnek a munkásosztály fejlődése kérdéseivel foglalkozó kutatásait huszonnyolc kötetben dolgoztuk fel; e társadalmi osztály háború utáni változásainak különféle vonatkozásaival foglalkoztunk. Tanársegédeim és munkatársaim irányításom alatt különféle tárgyú tanulmányokat dolgoztak ki; az első kötet 1958-ban, az utolsó 1968-ban jelent meg. [...]

1966-ban az éviani (hatodik) kongresszuson választottak a nemzetközi szociológiai társulat elnökévé. Ez a még intenzívebb nemzetközi tevékenység korszakának kezdetét jelentette számomra. Fő feladatom a bulgáriai (várnai), hetedik világkongresszus megszervezése volt. Ez volt az első, szocialista országban rendezett ilyen jellegű tudományos összejövetel. Az elgondolás gyakorlati megvalósítása sok nehézségbe ütközött, főként az 1968. évi politikai események következtében. Le kellett küzdenem a nehézségeket, meg kellett teremtenem a kölcsönös bizalom légkörét. Ez volt az a pillanat, amikor hasznosíthattam tapasztalataimat, amelyekre akkor tettem szert, amikor — németországi deportálásomat követően — számos európai ország állampolgárával kerültem össze és kötöttem barátságot. Hasznát vettem jártasságomnak a francia kultúrában, amelyet genfi származású, e műveltség értékeibe engem bevezető anyósomnak köszönhetek. Nagy segítségemre voltak az UNRRA keretében szerzett tapasztalataim, egyesült államokbeli tanulmányútjaim s főként a szocialista országok-

ban töltött évek, Kelet-Európa társadalmi és politikai mechanizmusainak ismerete. Az a barátság, amely Nyugat-Európa, Észak-Amerika, Afrika és a szocialista országok nem egy szociológusához fűzött, lehetővé tette, hogy olyan nyelven szóljak, amelyet mindenki megértett, másokat félreértés nélkül értsek meg, az adottságokat felismerjem és elfogadhatóan értelmezzem; e nélkül nem valósulhat meg a közlés semmiféle szándéka. Paraszti realizmusomra is alapozhattam, no meg az egykori kényszermunkás törhetetlen optimizmusára.

Meggyőződésem szerint a szociológusképzésben az életélmény ugyanolyan fontos, mint az egyetemi tanulmányok és a könyvből tanult ismeretek. Úgy vélem, az egyetemi szociológiai tanulmányok a választott szaknak megfelelő intézményekben végzett munkával párhuzamosak kell hogy legyenek. Például: aki a munkaerőt és az ipart szeretné tanulmányozni, dolgozzék egy ideig munkásként; a politikai tudományok jövőbeli specialistái valamelyik pártban tevékenykedhetnének stb. Az üzemi munkában való közvetlen részvétel, a kapcsolatok a munkásokkal hasznos kísérlet lehetne nem egy, a proletariátusról metafizikai elméleteket fabrikáló úgynevezett forradalmárunk számára. [...]

Egész tudományos pályafutásom összekapcsolódott a tudományszervezéssel megbízott intézmények munkájával, a közvetlen részvétellel a közélet számos területén. Életem felét, talán még annál is többet, irodákban és gyűléstermekben vagy beszélgetésekkel töltöttem; sokkal kevesebbet voltam egyetemi előadótermekben és a kutatások színhelyén. Szociológiai megállapításaimat mindig szembesítettem a gyakorlattal, hogy érvényességüket így tegyem próbára.

Mindig úgy véltem, s továbbra is vallom, hogy a kelet-európai szocialista országok fejlődése kitűnő alkalom a szociológusok számára egész társadalmak átalakulási folyamatainak megfigyelésére, függetlenül érzelmi vagy ideológiai viszonyulásuktól e folyamatokhoz. Egyetértek a XIX. századi lengyel értelmiséggel abban, hogy a tudomány embere ragaszkodik hazája hagyományaihoz és értékeihez, s kötelessége ápolni őket. A forradalmi korok nehézségei mindig próbára teszik általában a tudós, de kiváltképpen a szociológus jellemét. A részvétel, a közvetlen kapcsolat az élettel, a sokféle társadalmi környezettel lehetővé teszik a tények észlelését és megértését természetes összefüggéseikben, megóv a délibábos képzelgéstől. E mellett mindenkoron a legnagyobb fontosságúnak tartottam a logikus gondolkodást, s hálás vagyok a filozófia professzorainak azért, hogy a neopozitivista hagyomány szellemében avattak be a tudományos módszertanba. Noha nem maradtam hű hozzá, e szigorú diszciplína kitűnő iskolája volt az egzakt gondolkodásnak, a felkészülésnek a logikai pontosságra.

Számos ország egyetemén tanítottam és adtam elő, méghozzá öt nyelven, amelyek közül igazából csak a lengyelt ismerem. De diákjaim, hallgatóim mindig megértettek Lengyelországban, Kanadában, Franciaországban, mindkét Németországban, Nagy-Britanniában, Olaszországban, az Egyesült Államokban, a Szovjetunióban, Jugoszláviában, Bulgáriában, Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon egyaránt. [...]

Bevezette és fordította Farkas László

JEGYZETEK

Egy építész lehetősége

Minden művészet csúcsa az építészet, talán mert a többi művészet látszólagos világteremtésével szemben ez valóságos világteremtés; az építész műalkotása önmagát ábrázoló valóság. „Én olyan vagyok, mint egy ház egy zöld kertben" — mondja a festmény; „én ház vagyok" — mondja az építész munkája; „én olyan vagyok, mint egy gótikus katedrális" — mondja a Toccata és fuga d-mollban; „én katedrális vagyok" — mondja a Notre-Dame.

Proust néhány könyvoldalon leírja a combray-i templomtornyot, s ez bizonyára sokkal jobb irodalmi műalkotásnak, mint a torony építészeti műnek; ennek ellenére a torony torony, egy tárgy a valóságban, Proust szavai pedig fikciók, s nemcsak abban az értelemben, hogy anyaguk papír és nyomdafesték, esetleg emberi hang; fikciók, mert noha úgy néz ki, hogy a combray-i templomtornyot teremtik újra, voltaképpen egy lelkiállapotot fogalmaznak meg és sugallnak rendkívül hathatósan (azt tehát maradéktalanul újrateremtik), egy olyan lelkiállapotot, amelynek a kiváltásához, úgy látszik, hozzájárult a templomtorony látványa. De a látvány sem azonos a toronnyal; a látvány más reggel és más este, télen és nyáron, napfényben és esőben, s másképpen érzékeli minden szemlélő; a látványt, amely pillanatnyi és adott, meg lehet ragadni, el lehet beszélni más formanyelven, de a tornyot éppoly kevéssé lehet magával azonosan reprodukálni, mint a tájat, az embert, az életet, a világot — amit „a lehetetlen ostroma", a művészet mégis naponta megkísérel. Csupán a fizikusok éreznek hasonló kínt, akik a jelenség lényege helyett mindössze műszereik viselkedését látják a megragadni vágyott jelenség bekövetkezte közben.

De ne térjünk el az építészettől. Ne felejtsük el megemlíteni, hogy ez a művészet, miközben önmagát ábrázoló valóságot hoz létre műalkotásképpen, valamit ezen túl is ábrázol, kifejez, mond, mégpedig áttételesebben s egyben közérthetőbben (illetve talán „közérezhetőbben"), mint a többi művészet. Egy kőszikla, amely éppolyan valóságos tereptárgy a karnaki templomegyüttest környező sivatagban, mint a templomegyüttes, csak annyit fejez ki, hogy „kőszikla"; a geológus megvallathatja ugyan a földtörténet itt lejátszódott epizódjai felől, s a festő megfestheti, ennek a róla készült árnyképnek az „olyan vagyok, mint egy kőszikla" jelentés mellé más, emberi jelentést adva, de ez nem a kőszikla jelentése; a kőszikla enged magából jelentést kifacsarni, s enged magába jelentést belevinni, mert egyszerű tereptárgy — a templom-

együttesben azonban benne van a jelentés, mert ember alkotása. Benne van az egészben, s benne van minden egyedi „darabjában", amelyet még önálló építészeti alkotásnak lehet nevezni.

Mit mond az építészet? Mindent, amit a többi művészet, csak összefoglalóbban s hitelesebben; igen, főleg hitelesebben, minthogy az építészetben nincs hazugság. Ne tévesszen meg bennünket az, ha egyes építészeti művek bizonyos elemei hazudnak (a festett boltozatok például egy-egy barokk enteriőrben); ezekkel az építész akart vagy akaratlan őszinteséggel éppen azt tárja elénk, hogy hazug korban élt, hazug megrendelőknek dolgozott, s mint ember talán ő sem volt mentes kora és társadalma erkölcsi légkörének fertőzésétől. Maga az építészeti mű mindig őszinte, s művészi értelemben mindig igazság. Igazság, mert megáll a lábán; mert egzakt próbája van annak, hogy igaz műalkotás-e vagy sem. Egy irodalmi fércmunkát ki lehet adni korlátlan példányszámban, egy festészeti fércmunkát ki lehet akasztani bármely kiállításon, az építészet azonban kiváltságos, éppen mert valóságos világteremtés; itt a fércmunkát lehetetlen anyagban létrehozni (papíron nem, de az nem építészet), mert ha nem autentikus mű, nem fog megállni. Ha viszont megáll, akkor mint autentikus mű autentikusan vall sok mindenről; a világról, amelyben keletkezett s amelynek részévé vált „új teremtés" minőségében, a közösségről, amelynek igényeit szolgálta és szolgálja, a hagyományokról és célokról, örökölt és kitűzött eszményekről, melyeket a közösség a múltból magával hoz, és a jövőben követni szándékozik — s korántsem végül és korántsem utolsósorban annak az egyéniségéről, művészi arcéléről, aki alkotta.

*

Kérdés, hogy a mi szűkebb pátriánkban, mindennapi környezetünkben — gondolunk itt erdélyi falvakra, városokra — vannak-e olyan építészeti művek, melyek a „honnan jöttünk, kik vagyunk, merre tartunk" sorskérdés-együttesre olyan szinten felelnek, aminőt elvárunk az építészettől, amelyről azt mondtuk, hogy minden művészet csúcsa. Sajnos nem szükség, hogy minden történelmi pillanatot és társadalmi létállapotot megfelelően rangos műalkotások örökítsenek meg (magyar naiv eposz sincs, pedig mennyire hitte a múlt század költője), s így nem kisebb hiányérzettel, de kisebb csodálkozással állapíthatjuk meg, hogy a keresett műveket szinte sehol nem látjuk.

Jó volna, ha ez a megállapítás nem megbotránkozásra késztetne, hanem eltöprengésre azon, hogy nincs-e igaza a megállapítónak. Nem arról van szó, hogy tájainkon nincsenek az idézett sorskérdés-együttes mindenik kérdésére külön-külön felelő építészeti művek; a népi építészet, a „magas" építészet folklórja megmondja, honnan jöttünk s kik vagyunk mindannyian, akik itt együtt élünk; számos építészeti emlék (ma nagyobbrészt ápolt műemlék) megmondja, miféle hatások értek bennünket nyugatról, délkeletről, keletről, egyházak és egyéb hatalmak révén, és ezeket mi hogyan asszimiláltuk; s a jelenkori modern építészeti művek, sőt nagyobb urbanisztikai egységek összessége megmondja, merre tartunk. Mi az tehát, aminek még ki kell bontakoznia? Ki kell bontakoznia a három kérdésre az egy feleletnek; annak, hogy elég sok és elég nagy műalkotás — egy stílus — egyszerre mondja meg, hogy mi, akik erre tartunk, azonosak vagyunk magunkkal, akik emerről jöttünk, s hogy erről az azonosságról se nem tudunk, se nem akarunk lemondani; más szóval hiányzik sajátosságunk kifejezése az építészetben.

Egykor volt sajátosságunknak pontos kifejezése a népi építészet, de mostani sajátosságunk csak magába foglalja az egykor voltat sok-sok új elem mellett — s ennek a sajátosságunknak nincs elég sugallatos kifejezése a „magas" építészetben (mert már csak abban lehet), vagy ha úgy tetszik, nincsen építészeti „önkifejezése". S hogy miért nincsen, arra éppúgy csak azt lehet válaszolni, mintha a kérdés az volna, hogy miért nincs egy adott sorsfordulós korszaknak; egy adott népnél nagy költészete; nincs, mivel nem született olyan költője, aki a genetikailag meghatározott, a sejtjeiben magával hozott tehetség erejével a nagy költészet szférájába emelten fogalmazta volna meg a sorsfordulós kor emberi problémáit.

S itt megint jó volna, ha nem megbotránkozásra késztetne a megállapítás; nem fogunk épp most, Kós Károly ünneplésén, épp Kós Károlyról megfeledkezni. Tudjuk, hogy ő az, aki megvalósíthatta volna az ahhoz szükséges szintézist, hogy létrejöjjön a sajátosságunkat tükröző modern erdélyi építészet (az is sajátosságunk, hogy a XX. században élünk); mi több, hogy ő mutathatta volna fel sajátosságunk köntösében az egyetemes értéket, ő alkothatott volna sajátosságunk szellemében olyan műveket, amelyek a bennük felszínre jutó egyetemes értékkel az emberiség fából és kőből, téglából és betonból, üvegből és acélból emelt egyetemes értékvilágát gazdagították volna. Távol legyen tőlünk a szándék, hogy kicsinylően szóljunk a finn népi építészetről; csak annyit mondunk, hogy a mi móc fatemplomaink, kalotaszegi falusi kúriáink (a „varjúvárak"), székely boronaházaink, szász udvaraink s még annyi minden, amit itt a legjobban éppen Kós Károly ismer, jelenthetnek olyan mély ihletforrást a modern építészet számára, mint a finn népi építészet — mégis a mi sajátosságunk nem nőtt be, nem emelődött be úgy az egyetemesbe, mint a finn sajátosság, s ennek az egyik közvetlen oka az, hogy Kós Károly, az építész, nem alkothatott a nagy szintézis létrehozatalához szükséges mennyiségben, s nem alkothatott a maga tehetsége, tudása és koncepciója szerint, azaz egy új teremtéshez szükséges művészi szabadsággal.

Nem az a válasz tehát a hiányérzetünkből fakadt kérdésre, amit a költő-analógiával mondottunk; a mi sajátosságunk modern építészeti kifejezésére hivatott művész igenis megszületett (ezelőtt kereken kilencven évvel, egy kicsit talán korán vagy későn), csakhogy olyan társadalomba és olyan korba született bele, amely a legkevésbé sem volt alkalmas arra, hogy kibontakoztassa lehetőségét. Életének termékeny éveiben két világháború és előszámlálhatatlanul sok másféle válság söpört végig ezen a földön, amelyhez mindig hűséggel ragaszkodott; amire megvirradt az új látóhatár, már végleg átszegődött más múzsák tevékeny szolgálatába; a csoda nem az, hogy mint építész nem valósult meg, s nem az a hősiesség, ahogyan tehetségét, erejét „átömlesztette" a művészet más ágaiba; a csoda az, hogy mégis alkotott egy-két olyan építészeti művet, amelyekből megítélhetjük, milyen építészt veszítettünk el benne.

*

Minden művészet csúcsa az építészet, talán mert a többi művészet látszólagos világteremtésével szemben ez valóságos világteremtés; ám ebből az is következik, hogy az építész kiszolgáltatottabb a körülményeknek, mint bármely más művész; valóságos világot nem lehet egyedül, egy íróasztalnál, egy festőállványnál, egy kottapapír fölé hajolva teremteni. S ezért az építésszel

az utókor kegyetlenebbül jár el, mint bármely más művésszel; alkotásában (vagy nem-alkotásában) nemcsak őt magát ítéli meg, hanem a kort is, a körülményeket is, amelyek pedig az ő számára nem formálható belső lehetőségek voltak, hanem sors.

Kegyetlen, de nem igazságtalan megítélés; ár, amelyet az építésznek fizetnie kell művészete minden művészet fölötti nagyságrendjéért.

Veress Zoltán

Kőpénzzel fizetett verejték

Az 1937-ben megjelent Kalotaszeg *előszavában írja Kós Károly: „De talán az életem, amit a sors még számomra kiszabott, rövid lenne arra, hogy Kalotaszeg méltó könyvét megírhassam." Nem is írta meg úgy, ahogyan talán elgondolta, de „a mérnök úr" minden kalotaszegi embernek személyes ismerőse lett. Nemcsak mint műépítész, író, közéleti személy, hanem mint gazda is. Mert mindig szívén viselte a mezőgazdaság ügyét, különösen a Kalotaszegét. E szűkebb pátriának a mezőgazdaságáról azonban alig valamit találunk írásaiban. Vajon miért?*

Az 1930—1931-es tanévben, amikor Kolozsváron gólyaként a református kollégiumban laktam, Kós Károly hajdani osztálya harmincéves érettségi találkozóra jött össze ott. Apám osztálytársa volt, s én talán jobban vártam a találkozót, mint apám, mert reméltem, közelebbről is megismerhetem azt az embert, akiről annyi büszkeséggel mesélt a hajdani osztálytárs: apám. Amikor Kós Károly megtudta, milyen pályára kerültem, mindjárt kibújt belőle a gazda, biztatott, mondván, hogy nagyon kell a gazdatudomány a népnek. Es a gazdát kellett benne látnom később is, amikor az élet rövidebb időre melléje sodort. Amikor a bukovinai csángó tűzkárosultak részére gazdasági épületeket tervezett, amikor Kalotaszegen az ő szorgalmazására lótenyésztő egylet alakult, amikor Balázs fiát mezőgazdasági pályára adta, amikor elvállalta az EMGE direktóriumának vezetését, amikor a mezőgazdasági főiskola gazdasági építészeti tanszékére kinevezték, s amikor — most már nemcsak az atyai barátság jussán — nekem is dedikálta falusi építészeti könyvének egy példányát (amely — bár immár 26 éves — még mindig friss és hasznos).

Ezért van, hogy ha elszorul a szívem a vistai, türei, szentlászlói kopár dombok láttán, mindig úgy érzem, az ő szemével is nézem a tájat, az ő gondolataival azonosulok, ha választ kell keresni arra a sok évtizedes kérdésre: hogyan állhat meg a kalotaszegi mezőgazdaság a saját lábán? És, noha sohasem kérdeztem meg Károly bácsitól, de az az érzésem, azért nem írt erről, mert az ő derűlátó szemléletével túl nehéz volt hozzányúlni a kérdéshez.

Alig van olyan település Kalotaszegen, ahol ne vizsgáltam volna az alig tenyérnyi vastag termőréteget a határban, a barázdából lépten-nyomon kiforduló követ; ne gondolkoztatott volna el a kérdés, miért ragaszkodik annyira e táj földmívese a bivalyhoz; milyen akadályt jelent gazdálkodásának jövedelmezőbbé tétele szempontjából a Gyalui-havasok hideg lehelete.

Balázs Péter rajza

A talaj riasztó szegénységére rácáfoló gazdag népviselet mindannyiszor rébusz elé állított: hogyan fér össze a természet mostohasága a népviseletnek ezzel a pompázó gazdagságával? Még ha vasszorgalom igyekszik is pótolni azt, amit a föld nem képes megadni. És merrefelé kell e vidék gazdasági életének tájékozódnia, hogy a korszerűsödés és a nagyüzem nyújtotta előnyöket kihasználva el tudja tartani népét?

Kalotaszegnek talán nincs egyetlen települése sem, amelynek természeti viszonyai az olyan jövedelmező termelési ágak gazdaságos kifejlesztését lehetővé tennék, mint a kertészet, szőlőgazdaság, ipari jellegű állathizlalás, öntözéses szántóföldi növénytermesztés. Mérától Kalotaszentkirályig és Valkótól Türéig egész sor kalotaszegi termelőszövetkezet termelési, jövedelmi adatait ismerem. Mutatói egynek sem bírják el az összehasonlítást bihari vagy bánsági társaikéval. Itt soha nem is lehetett gazdag termést elérni. Ezért kényszerült a kalotaszegi földmíves mindig pótolni azt, amit a föld adott. Szépérzékének gyümölcsöztetésére varrottasaiban, fa- vagy kőfaragásban; ezért kényszerült — értékesíthető termékfölösleg híján — szerszámait, munkaeszközeit maga elkészíteni, házát kalákában megépíteni, mesterségbeli tudását a szekér, guzsaly, szövőszék készítésére felhasználni, áccsá, kőművessé, ipari munkássá válni.

A kapusi, körösfői, sárvásári asszonyok kirakhatják varrottasaikat az országutat szegélyező kerítésekre, de mit csináljon a zsoboki, jákótelki, farnasi asszony, akinek a háza előtt nem autóznak el? Igaz, a mezőgazdaság szövetkezetesítése után is nyílt egy kapu a népművészeti tárgyak szervezett,

közös értékesítésére: Körösfő központtal háziipari szövetkezetközi vállalat létesült, amelybe 18 kalotaszegi falu termelőszövetkezetei társultak be. De ígéretes indulás után az értékesítés csatornái valahol eldugultak, s ez az életrevaló kezdeményezés elhalt. Remélhetőleg nem véglegesen. Mert egyelőre a háziipar tudja ezen a vidéken leggazdaságosabban hasznosítani a mezőgazdaságban foglalkoztatottak erőfölöslegét és e tájegység népének veleszületett művészi érzékét. Ezért erőteljesen fejleszteni kellene minden faluban a melléküzemeket, amelyek a vidék nyersanyagainak jó gazdasági hatásfokkal való feldolgozását és a nép képességeinek érvényesülését lehetővé tennék.

Az országnak talán kevés ilyen — természeti adottságaiban, életformájában, gazdasági múltjában — egységes tája van, mint Kalotaszeg. Népének a megélhetést jobbára a mezőgazdaságnak és a háziiparnak kell biztosítania. Ehhez azonban szükség volna a helyzet részletekbe menő tudományos felmérésére és a vidékfejlesztés lehetőségeinek sokoldalú kutatására. Amint érdemes volt sok vidéken tájmúzeumot létesíteni a múlt értékeinek megóvására, úgy érdemes lenne állandó munkaközösséget létrehozni Kalotaszeg jövőjének tanulmányozására. Persze olyan mező- és ipargazdasági, történész, geográfus, demográfus, etnográfus szakemberek bevonásával, akik úgy ismerik Kalotaszeget és népét, mint az a tanító a faluját, aki ott kezdte pályáját, s ott hal meg.

Nagy Miklós

Kalotaszeg nagyasszonya

1843-ban született Gyerőmonostoron Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka. Fél évszázadon át Kalotaszeg művelődési és szellemi életének irányítója, a vidék patrónusa, „nagyasszonya" volt. Születésének százharmincadik évfordulóján idézzük föl emlékét.

Érdeklődése korán a táj művészete felé fordul, tizenkilenc évesen már népdalgyűjtéssel jelentkezik Gyulai Pálnál. A kalotaszegi népművészet szerelmeseként bejárja a falvakat, gyűjti, rajzolja az ősi mintákat. Gyönyörű gyűjteménye egyre gazdagodik, híres kancsótárának minden darabja régiség, unikum. Megismerkedik és állandó kapcsolatba kerül kora több jeles etnográfusával, segíti gyűjtésben, kincsfeltárásban Herman Ottót, Xántus Jánost, Hermann Antalt, a fonográffal való népdalgyűjtés úttörőjét, Vikár Bélát. Jankó János a Gyarmathyék segítségével írta Kalotaszeg magyar népe *című úttörő munkáját; Malonyai Dezső* A kalotaszegi magyar nép művészete *című könyvéhez is többször kérte Gyarmathyné tanácsát.*

E kutatómunka során újra felfedezte a nép által már nem varrt — elfelejtett — varrottast. A kincsek láttán Gyarmathy Zsigáné felismeri az ősi varrottas háziiparrá fejlesztésének lehetőségét. „A miniszter fölkérésére kiállítottam 1885-ben az országos kiállításon a kalotaszegi szobát. Több faluból szedtem össze az ágyra és »rúdra-való«-ra szükséges varrottasokat. Minthogy akkor már a nép nem varrta ezeket a munkákat, kinyitottam

a tulipános ládákat, és azok mélyéről kerültek elő a gyönyörű régi varrottasok. Dédanyákról unokákra szállt az ősi munka; féltve őrzött kincs. De azért bizalommal adták a kezembe, pedig akkor még nem is sejtették, hogy ebből az átengedésből fog kihajtani az a háziipar, mely máris áldása ennek a szép vidéknek.“ (A Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából *című munka bevezetőjéből. Budapest, 1896.)*

Az első kiállítást, az első sikert a szervezés nehéz munkája követte. Gyarmathyné magához hívatta a falvak asszonynépének aprajját-nagyját. Szőtték a fodorvásznat, „írtak“, varrtak, s az ősi minták mihamar elborították a terítőket, asztalfutókat, függönyöket. Kalotaszeg asszonyainak, leányainak szépérzéke, kézügyessége, páratlan szorgalma rövidesen világhírűvé tette a varrottast. Gyarmathyné irányításával a férfiak is munkához láttak, faragták, festették a szebbnél szebb bútorokat, díszes szerszámokat, eszközöket.

Gyarmathyné kitűnő gyakorlati érzékkel intézte a vállalkozás kereskedelmi részét is. Kapcsolatot teremtett múzeumokkal, áruházakkal, divatszalonokkal, bazárokkal, bizományosokkal, árjegyzéket küldött, rendeléseket vett fel, könyvelt. Levelei keresztül-kasul bejárták egész Európát, eljutottak Amerikába is, a leveleket pedig követték a gyönyörű varrottasok. A belföldi és külföldi piac megteremtésével a varrottaskészítést jövedelmező háziiparrá fejlesztette; Kalotaszeg népe állandó bevételi forráshoz jutott, évente tíz-tizenötezer forintot keresett, ami 70—80 évvel ezelőtt szép pénz volt.

A Gyarmathy Zsigáné bemutatta varrottasok első nemzetközi sikerüket az 1887-es brüsszeli kiállításon aratták. Ezt követte az 1890-es bécsi gazdasági és erdészeti kiállítás, amelyen a varrottasokat díszoklevéllel tüntették ki. Az árusítással egybekötött kiállítás jelentős anyagi sikert is hozott, mivel három hónapra állandó jelleggel meghosszabbították. A varrottasok az 1904-es Saint Louis-i világkiállításon is hírnevükhöz méltón szerepeltek. Itt a kiállítási pavilon homlokzatát Körösfői-Kriesch Aladár népviseletbe öltözött kalotaszegieket ábrázoló monumentális freskója díszítette. Az 1905-ös liège-i kiállításon a kalotaszegi varrottasokat újra díszoklevéllel tüntették ki. És a sikerek folytatódtak az 1905-ös milánói világkiállításon, az 1908-as londoni nemzetközi kiállításon és az 1909-es berlini népművészeti kiállításon.

Gyarmathy Zsigáné a század utolsó negyedének népszerű írónőjeként a kalotaszegi művészetet és tájakat írásaival is népszerűsítette. A kalotaszegi népélet, sajátos megnyilvánulásaival, általa vonult be a magyar irodalomba. Cikkei, riportjai, hangulatképei gyakran jelentek meg a Kalotaszeg *(1890—1891) és a* Bánffyhunyad és Vidéke *(1899—1900) című lapokban, amelyeknek főmunkatársa, támogatója volt. Az irodalomtörténet több regényét, elbeszélését, néprajzi tanulmányát tartja nyilván. Ismertebb munkái:* A hegyek közül *(1886),* A havasok alján *(1891),* Regény a szabadságharc idejéből *(1890),* Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából *(1896),* Kalotaszegi bokréta *(1907).*

Szülőföldjéért, népéért öt évtizeden át fáradhatatlanul dolgozott, Kalotaszeg társadalmi, kulturális életének minden mozdulásában része volt. Az ő vendégeként járt és festett Kalotaszegen Munkácsy Mihály, az angol Walter Crane, a preraffaeliták vezére, Edvi-Illés Aladár, Körösfői-Kriesch Aladár, a gödöllői művészcsoport vezetője.

Különös gondoskodással fordult a hunyadi iskola, valamint a kalotaszegi szegény gyermekek és árvák felé. A hunyadi elemi és felső leányiskolában a kézimunkatanítás felügyelője, irányítója. Az iskola szegény ta-

nulóinak segélyezésére 1891-ben „Gyarmathy Zsigáné-alap"-ot, ezt követően ugyancsak Hunyadon az árvák részére gyermekmenhelyet létesített.

Próbálkozott a kalotaszegi varrottas elterjesztésével is, 1901-ben saját költségén háromhónapos kalotaszegi varró tanfolyamot szervez, amelyen három gyoroki (Arad megye) csángó asszony is részt vett. (Vajon mi lett velük?)

Gondoljuk csak meg, hány meg hány tájunknak volt 80—100 évvel ezelőtt még virágzó népművészete, a Barcaságnak éppúgy, mint Torockónak vagy a Sóvidéknek. De melyiké maradt meg, virágzott föl s vált tömegessé, háziiparrá, mint a kalotaszegi? Ez nagyrészt Gyarmathy Zsigánénak köszönhető.

S. Bartha Éva

Csak töprengés

Ezért vitatható is.

Áldozatot hozó ember és áldozat: merőben különböző tartalmú fogalmak. Engem főként az előbbi foglalkoztat.

Az áldozathozatal folyamat — az áldozatkészség tárgyiasulásának a folyamata. Az áldozathozatal a köznapi cselekvésekénél erősebb érzelmi és értelmi indítékokon alapul. Ezek elegendő erőt adnak a nagy erőpróbákhoz, de nem mindenkinek, mert nem bárki emelkedhet fel e különleges lelkiállapotig. Eszerint nem minden egyes ember képes az áldozathozatalra, igazán nagyokra pedig csak igen kevesen.

Az áldozathozatal finalitása esetenként más és más. Ami közös bennük, az a másra-irányultság.

A történelem azt mutatja, hogy az ÉN kultusza szükségképpen háttérbe szorította az áldozatkészséget. A forradalmak korában, a nagy társadalmi metamorfózisok idején viszont ugrásszerűen megnőtt az áldozatot hozók száma; a legutóbbiban szinte tömegméreteket öltött.

Az áldozathozatal önként vállalt, szabad elhatározáson alapuló cselekvés. Erre általában nem kényszerítik az embert, olyan értelemben nem, hogy amikor áldozatot hoz, az egyén nem kizárólag és egyértelműen a külső körülmények kényszerítő hatására cselekszik. De kerülhetünk olyan helyzetbe, amikor a körülmények kényszerítő hatalomként állnak szemben velünk, és cselekednünk kell. *Ezzel nincs is semmi baj akkor, ha a kihívott tevékenység értelmes, hogyha humánus célt szolgál. Ilyenkor többnyire az szokott történni, hogy az emberek hozzáállása megváltozik, átminősül.*

Ha a külső kényszerűség — mint követelmény — potenciálisan a haladást szolgálja, jogos. A kezdetben külső kényszerűség formájában jelentkező jogos követelményt az egyén rendszerint interiorizálja, magáévá teszi mint pozitív tartalmat, és számára megszűnik kényszerűség lenni.

(Hogyha a külső kényszerűség értelmetlen, erkölcsileg rossz és emberidegen cselekvést hív ki, és autonómia híján az egyénnek vagy cselekednie kell, *vagy elszenvednie, hogy őrajta gyakorolják az erkölcsi rosszat, áldozattá válik. Az áldozatot megfosztották a választás és a döntés lehetőségétől; cselekvése önmegfosztása, a rajta gyakorolt erkölcsi rossz végzetként sújt le rá.)*

Összemberi vonatkozásban az áldozatos cselekvések kivételszámba mennek, tiszteletet parancsoló tetteknek tekintendők.

Az áldozathozatal meggyőződésen, az eszme, az ügy nagyszerűségébe vetett észhiten, bizonyos személyek iránt érzett szereteten, rajongáson, csodálaton... alapul. Áldozatos cselekvésre csak olyankor vagyunk képesek, amikor értelmét látjuk annak a többlet-energiabedobásnak, amelyre egyébként nem volnánk hajlandók, és amelyet talán nem is várnak el tőlünk. Akkor leszünk hajlandók az áldozatos cselekvésre, ha úgy érezzük, hogy az az eszme, ügy, személy, esetleg dolog, amelyért képességeink és erőnk maximumával küzdünk, alapvetően fontos értéket (erkölcsi értéket is) képvisel.

Az áldozathozatal rendszerint túlmutat a társadalmi elvárásokon.

Meddig mehet el az áldozathozatal? Nyilvánvaló, hogy az önfeláldozásig. Am az önfeláldozásig vitt áldozathozás csak akkor jogos és (furán hangzik) értelmes, ha vele rendkívül nagy és égetően szükséges értéket hozunk létre, vagy épp egzisztenciális jelentőségű problémát oldunk meg, amely nem tűr halasztást, és amelynek megtételére, életrehívására semmilyen más lehetőség nem nyílott, csakis az önfeláldozás. (A gondolat alátámasztására számos példát hozhatnánk a munkásmozgalomból.)

Említettük, hogy az áldozathozatal önként vállalt, és nem meggyőződésünk ellenére történő. Az igazság kedvéért még közelebb kell kerülnünk a gondolathoz. Mert nem minden szabad elhatározáson és egyéni meggyőződésen alapuló, a megszokottnál nagyobb energiabedobás szükségképpen áldozathozatal is. Ugyanis az áldozathozatal elsődleges (fő, egyedüli...) célja nem az ÉN (a cselekvő egyén), hanem a MÁS (egyén vagy közösség).

Az áldozathozatal nem ÉN-központú, hanem MÁS-központú.

Ezen az alapon megkülönböztethetünk valódi áldozathozatalt és színlelt áldozathozatalt. Látszólag az utóbbi is más(ok)ért való, de valójában az ilyen tettnek — burkoltan ugyan — a cselekvő én áll a középpontjában. Az a „jólnevelt", „magas erkölcsiségű" úriember, aki csak azért kapcsolódik be valamely (bármely) vállalkozásba, és azért kész „áldozatot" hozni érte, mert hasznot húzni remél belőle, valójában nem áldozatot hoz, hanem egészen mást tesz. Az ilyen cselekvés nem áldozathozatal, hanem: színlelés, képmutatás, alantas érzelmekkel, gondolatokkal működtetett szerepjátszás.

Az igazi áldozathozatal nem bármilyen, hanem helyes egyéni vagy kollektív meggyőződésen alapul. Helyesnek érzem azt a meggyőződést, amely konvergens az emberiség fejlődésével. A valódi áldozathozatalból hiányzik tehát az utilitarista mozzanat; éltető ereje mások — és csak közvetve és nem bekalkulálva önmagunk — szolgálata. Ha a tényleges áldozathozatal önzetlen, akkor a legnagyobb áldozathozatalra a legfejlettebb erkölcsű emberek képesek.

Nemcsak az egyes ember, hanem a közösség is tud áldozatot hozni, sőt magával ragadhatja az eladdig kívülálló, csendes szemlélőt is. Az áldozatos közösségi tettek jelen viszonyok között egyre gyakoribbak. Alkalmasint azért is, mert az a társadalom, amelynek alapvető célkitűzése az EMBER szolgálata, megfelelő feltételeket és mozgásteret biztosít az ilyen tevékenységeknek. Elősegíti ezt még az is, hogy a folytonosan humanizálódó emberközi viszonyokban a munka egyre inkább belső szükségletté válik, alapvető, meghatározó nembeli tevékenységgé, amelyben az egyén önnön képességeit megtestesülni és kiteljesedni látja. Az ilyen munkában aztán otthon és valóban embernek érzi magát.

Aniszi Kálmán

NEMZETKÖZI ÉLET

Hazai külpolitikai szakirodalmunkból

A külpolitika-tudomány hazai kutatóinak szorgos munkásságáról, eredményeiről az elmélet — mondhatni — majdnem minden területén figyelemreméltó könyvekből, tanulmányokból, cikkekből szinte nap mint nap értesülhetünk. A külpolitikai gyakorlat igényelte részletezések, árnyalások szolgálatában álló teljesítményeikkel kiváltképpen a Társadalmi és Politikai Tudományok Akadémiája, a Politikai Könyvkiadó, a Politikai és Nemzeti Kérdés Tanulmányi Intézete, valamint a legszakosodottabb A.D.I.R.I. (Asociația de drept internațional și relații internaționale din Republica Socialistă România — az RSZK Nemzetközi Jogi és Nemzetközi Politikai Társulata) kiadványai tűnnek ki.

Tájékoztató jellegű áttekintésünkben az utóbbi néhány hónap bőséges terméséből olyan írásokat ismertetünk, amelyek az egyre inkább szakosodó külpolitika-tudomány tárgyköréből a nemzeti érdek és az internacionalizmus, a nemzetközi együttműködés, valamint az állam külpolitikai érdekei és értékrendje, illetve az állam külkapcsolatainak alapját alkotó politikai, jogi és etikai normák, eljárási technikák kérdéseinek tárgyalását tartalmazzák.

Ilie Rădulescu a *Revista de filozofie* idei 8. számában megjelent *Considerații privind dialectica intereselor naționale și internaționale* (Gondolatok a nemzeti és a nemzetközi érdekek dialektikájáról) című írásában az általános, s ezen belül a nemzeti és nemzetközi érdekek elméleti és politikai kérdéseire összpontosít.

Hogyan tükröződik a nemzetközi kapcsolatok elméletében és a nemzetközi politikában a nemzeti és a nemzetközi érdekek tartalma?

A marxi—lenini bölcseleti és politikai koncepcióban az érdek a történelmi materializmus egyik, az emberi tevékenységet döntően befolyásoló alapkategóriája. Az osztályérdekek az emberek minden más érdekét, a más népekhez fűződő viszonylatokban a nemzetieket és a nemzetközieket is befolyásolják. A nemzeti érdekek tartalmát azok a tényezők határozzák meg, amelyek a nemzet kialakulásának és létének is alapjai: a terület, a nyelv, a gazdasági élet, a kultúra, a nemzeti tudat közössége. E meghatározó jegyek kikristályosodása során váltak nemzetekké a népek, s e jegyek hatása a más nemzetekkel való viszonyban biztosította a nemzeti élet tartalmát, teremtette meg a nemzetek szellemisége érvényesülésének, annak a lehetőségét, hogy az egyes népek a világ népeinek sorában a haladás tényezőiként játszhassanak szerepet. A modern társadalom — az utóbbi ötven esztendőben: a szocialista társadalom — történelmi fejlődése során világossá vált, hogy a nemzetek legfőbb érdekei közé, amelyektől fennmaradásuk függ, a következők tartoznak: a létalapjukat jelentő terület védelme, a nemzeti

nyelv és kultúra művelése és gazdagítása, a független gazdasági élet fejlesztése, a civilizáció magas fokának elérése a hazában. Az állam-tényező szerepét figyelembe véve a nemzeti érdekek előmozdításában, a nemzet történelmi haladásának megvalósulásában, kitűnik, hogy a nemzeti állam kialakulásával egyidejűleg nemzeti érdekké vált társadalmi követelmények egyike: az állami szuverenitás megőrzése és érvényesítése a más államokhoz fűződő kapcsolatokban.

A nemzeti érdekek szintetizáló jellemzése során a tanulmány szerzője arra a következtetésre jut, hogy ezek az érdekek társadalmilag, gazdaságilag, politikailag — a társadalmi osztályok, a politikai pártok és a kormányok tudatától és akaratától függetlenül — objektíve meghatározottak; összetett kategóriát alkotnak: beletartoznak a nemzet olyan elsőrendű fontosságú érdekei, amelyek számára a gazdasági és szellemi prosperitást, alkotó készségeinek — más nemzetektől különböző emberi közösségként való — érvényesítését biztosítják; történelmi tartalmúak, partikuláris vonásokban nyilvánulnak meg, a társadalmi rendszer jellegétől, a nemzet fejlettségétől függően, s érvényesek mindaddig, amíg a nemzet létezik; határozottan befolyásolja őket a társadalmi osztályok létezése, a hatalmon levő társadalmi osztályok és politikai pártok milyensége; a más nemzetekkel, államokkal való kapcsolatokban nyilvánulnak meg, érvényesülésük előmozdítása egyike a társadalom vezető osztályai és politikai erői külpolitikai tevékenysége fő indítékainak. A más nemzetekkel fenntartott kapcsolatok köre magában foglalja a nemzet sajátos érdekeinek összességét.

A munkásosztály, a kommunista és munkáspártok történelmi küldetésüket olyan mértékben teljesíthetik, amilyen mértékben nemzeti politikai erővé válnak a dolgozók, a saját nép érdekeinek védelmében. A szocializmusban a nemzeti érdekek — túlsúlyban levő, meghatározó tényezőkként — magukban foglalják a munkásosztálynak az általánosság szintjére emelkedett, a szocialista nemzet más társadalmi erői által sajátként felfogott érdekeit; a szocializmusban a nemzeti érdekek osztályköre tágabb (a szocialista rendszerben létező minden osztály érdekeit kifejezik).

Az államok nemzetközi érdekei szervesen hozzátartoznak nemzeti érdekeikhez. A nemzetközi együttműködés objektíve meghatározott természetében felismerhetők azok a tényezők, amelyek hozzájárulnak a nemzetek sajátos vagy közös nemzetközi érdekeinek a kialakulásához. E tényezők közé sorolhatók: korunk gazdasági és társadalmi fejlődése, amelyet az anyagi javak termelése körében a gépesített, automatizált és kibernetizált nagyipar uralkodóvá válása jellemez (ez kérlelhetetlenül kizárja a nemzeti autonómia, a nemzeti elszigetelődés lehetőségét, s minden ország ipari haladását a világ ipari haladásának függvényévé teszi, megköveteli a nemzeti erőfeszítés egybehangolását a nemzetközivel); a jelenkori műszaki és technológiai haladás, a nemzetek produktív ereje növelésének követelménye szükségszerűvé teszi a nagy sorozatú termelés fejlesztését, a termelés és a munka összpontosítását, a műszaki-anyagi beszerzés és az áruelhelyezés szempontjából a nemzeti határok meghaladását; a társadalmi fejlődésben oly fontos ismeretek gyarapítása: az a tény, hogy a tudomány egyre erősebb termelőeszközzé válik, minden egyes nép munkájának eredménye: mindegyik nép új vívmányokkal járul hozzá a tudományos ismeretek gyarapításához, ama képesség növeléséhez, hogy a nemzetek magas szintű társadalmi életükhöz szükséges anyagi és szellemi javakat termeljenek. A két — különböző gazdasági, politikai és társadalmi szerkezetű — világrendszer létezése nem vezethet a nemzetek elszigetelődéséhez (hiszen egymáshoz közeledésük természetes folyamat), gazdasági tömbökre („kollektív autarkiákra") vagy egymással szemben álló katonai tömbökre osztódásukhoz,

hanem ellenkezőleg: szükségszerű az aktív egymás mellett élés kapcsolatainak a fejlesztése; az ipari fejlődés káros környezeti hatásai megkívánják az összes népek összefogását az emberiség természeti létfeltételeinek biztosítására.

E világviszonylatú, általános tényezők mellett a szocialista nemzetek esetében mások, mégpedig kivételes politikai jelentőségűek is hatnak: a) a célok közössége, a kizsákmányolás felszámolása, a szocializmus és a kommunizmus felépítése; a célok közössége mind a szocialista nemzetekkel, mind a tőkésországok munkásosztályával, dolgozóival; e célok közösségében gyökerezik a nemzetközi és az osztályszolidaritás, a kölcsönös elvtársi segélynyújtás, a gazdaság szocialista integrációjának folyamata; b) az imperializmus, az agresszív körök és retrográd erők létezése, amelyek a régi rendszer restaurálásában reménykednek; ez is a szocialista országok érdekévé teszi együttműködésüket az imperialista támadás ellen; c) az országonként különböző műszaki-gazdasági színvonal, amely sok esetben alacsonyabb a fejlett tőkés országokénál; alapvetően fontos eleme ez az aktív együttműködés politikája előmozdításának, amely biztosítani hivatott a műszaki-gazdasági fejlődés szintjeinek magasabb fokon való kiegyenlítődését, a szocialista világrendszer gazdasági erejének növekedését, a tőkés rendszer erejének meghaladását a békés gazdasági versengés keretében.

Az államok nemzetközi érdekeinek egyik jellemzője a következőkben ismerhető fel: anélkül, hogy minden esetben azonosak lennének más nemzetek érdekeivel, sok esetben egyezők, ami lehetővé teszi nemzetközi síkon különböző államok bizonyos politikai cselekvéseinek egyirányúságát vagy — az állami kerettől függetlenül — különböző országok bizonyos társadalmi és politikai erői tevékenységének összehangolását.

A történelem folyamán már adódtak és még adódhatnak olyan helyzetek, amelyekben a nemzetközi érdekek hasonlósága retrográd, konzervatív, más népek ellen irányuló akciók alapja. Még a népek nemzetté alakulásának, a nemzeti államok kialakulásának korszakában is különböző európai országok haladó erői a nemzeti állam létrehozásáért vívott küzdelmükben nemcsak a saját hűbéri reakcióval álltak harcban, hanem a reakciós erők széles körű koalícióinak a beavatkozásával is.

A szocialista világrendszer adottságai közepette az új társadalmi rendszert építő államok nemzetközi érdekeinek szükségszerű meghatározottságai vannak, az e meghatározottságokat létrehozó tényezők feltárása a marxi—lenini gondolkodásnak és politikai gyakorlatnak még megoldatlan problémája. A szocialista államok nemzetközi érdekeinek tisztázására irányuló kísérleteiben a szakirodalom vagy a forradalmi vívmányoknak az imperializmussal szemben való megvédése vonatkozásaival, vagy a szocializmus világviszonylatú győzelmével kapcsolatos aspektusaival foglalkozik. Némelykor bizonyos nemzeti érdekeket vetítenek ki a nemzetközi kapcsolatok síkjára, s az említett érdekeket a szocialista államok nemzetközi érdekeiként mutatják be. Más esetekben a szocialista államok közös nemzetközi érdekeit bizonyos konjunkturális szükségletekből kiindulva határozzák meg, valamely szocialista ország szocialista és kommunista építésének adott szakaszával összefüggésben. A dialektika elhanyagolásáról tanúskodnak azok a nézetek is, amelyek a nemzetközi érdekekből származtatják a nemzeti érdekeket, ami a szubjektivizmus hatását jelzi a szocialista államok népei és nemzetei nemzetközi érdekeinek a meghatározásában. Hasonlóképpen hiba feltételezni, hogy a szocialista államok közös nemzetközi érdekei ezen államok — államközi kapcsolataik, más államokkal való relációik vetületében realizálódott — nemzeti érdekeinek számtani összegéből adódhatnának.

A szocialista államok közös nemzetközi érdekei az érdekeknek abba a kategóriájába tartoznak, amelyek kifejezik e nemzetek egyes politikai-gazdasági szükségleteit, egymáshoz közelítik ezeket a nemzeteket, s olyan követelmények kifejezői, amelyek megteremtik a legjobb feltételeket ahhoz, hogy a nemzetközi tényező ne fékezze, hanem éppen ellenkezőleg, előmozdítsa a szocialista államok belső fejlődését, megkönnyítse a szocializmus világrendszerré válásából következő előnyök gyümölcsöztetését, az antiimperialista, a világ békéjéért folytatott harc fő erejének, a szocialista világrendszernek a megszilárdulásához vezessen. Mindenekelőtt az állandóan ható tényezőkről van szó: a társadalmi rendszer közössége, tehát a gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok hasonlósága ezekben az országokban; a közös ideológia, a marxizmus—leninizmus, amely a bel- és külpolitika elméleti alapját alkotó tényező; az alapvető, programszerűen meghatározott célok közössége — a kommunista rendszer felépítése. E tényezők figyelembevételével hangoztatja a Román Kommunista Párt, hogy ami egymáshoz közelít, ami egyesíti a szocialista államokat, az erősebb, tartósabb és távlatibb, mint az, ami egy adott pillanatban egységüket és együttműködésüket hátráltathatja.

Természetesen nem hagyható figyelmen kívül, hogy azoknak a feltételeknek a különbözősége, amelyek közepette az egyes országokban a szocializmus épül, ezen országok különböző fejlődési szakaszai meghatározzák bizonyos partikuláris, specifikus érdekek kialakulását, befolyásolják a több országokkal való együttműködésben való részvétel módozatait, anélkül azonban, hogy érintenék az alapvető, internacionalista érdekek megnyilvánulásának tartalmát és formáját. A szocialista országok nemzeti és nemzetközi érdekei nem múló jellegűek, nem kitaláltak, nem a szocialista országok kommunista pártjainak és kormányainak képzetei, hanem társadalmilag-gazdaságilag meghatározottak, a szocialista nemzetek és a szocialista államok stabil és távlati szükségleteinek a kifejezői. A nemzeti és a nemzetközi érdekek nem egymásból erednek. A nemzeti érdekek nem a nemzetközi-ekben gyökereznek, hanem önálló érdek-kategóriát alkotnak, de a nemzeti és a nemzetközi érdekek szorosan egymáshoz tartoznak, a nemzeti érdekek elhanyagolása vagy megsértése érinti a nemzetközieket, és fordítva.

Ion Şerbănescu *General şi particular, naţional şi internaţional în politica Partidului Comunist Român* (Általános és partikuláris, nemzeti és nemzetközi a Román Kommunista Párt politikájában) című — szélesebb körű olvasóközönség érdeklődését kielégíteni hivatott — könyvében (Editura politică, 1973) a nemzetközi együttműködés, az internacionalizmus integrális alapelveinek elemzését tekinti feladatának. Kifejti, hogy az együttműködés nem jelentheti minden szocialista ország nemzetközi politikájának mechanikus szabványosulását, s hangoztatja, hogy a proletár internacionalizmus fogalmának értelmezését csakis a nemzeti—nemzetközi reláció tudományos tisztázásával lehetséges. A proletár internacionalizmus fogalmát némelykor egyes szocialista országok nemzeti érdekeinek olyan érdekek alá rendeléseként értékelik, amelyeket általános érvényű érdeknek hirdetnek. Ugyanakkor megfigyelhető e fogalom (a proletár internacionalizmus) egyoldalú értelmezésének az irányzata is, azokban az esetekben, amelyekben a fogalmat az egyik vagy másik szocialista ország iránti föltétlen hűséggel hozzák összefüggésbe. Abban a történelmi korszakban, amelyben egyetlen szocialista ország létezett, e szocialista ország támogatása az internacionalizmus lényeges, de — gyakorlatilag — akkor sem egyetlen ismérve volt.

Gheorghe Moca júniusban — a Politikai Könyvkiadó gondozásában — megjelent könyve (*Suveranitatea de stat — Teorii burgheze. Studiu critic.* — Az állami szuverenitás — Polgári elméletek. Kritikai tanulmány), ez az előzőnél igénye-

sebb politológiai és nemzetközi monográfia ugyancsak a „nemzeti" és a „nemzetközi" harmonikus egyeztetésének a szükségessége mellett érvel, annak a hangoztatásával, hogy a nemzeti és állami keret létének és független megnyilvánulásának alapfeltétele a szuverenitás tiszteletben tartása. Azokkal vitázva, akik a szuverenitást időszerűtlennek minősítik, és a nemzetközi tényezőt a nemzeti rovására abszolutizálják, a szuverenitás védelmét pedig nacionalizmusnak mondják, Moca kifejti: a szuverenitás részleges vagy teljes korlátozását hirdető elméletekben tömény jelentkezik az a nézet, amely szerint az államoknak és a népeknek nemzeti érdekeiket alá kellene rendelniük bizonyos nemzetközi követelményeknek, az együttműködés úgynevezett általános érdekeinek; ezeket az általános érdekeket egyes államok hegemóniára irányuló törekvéseik leplezésére is felhasználhatják.

Ion Voicu az *Era socialistá*ban (1973. 18.) méltatja Gheorghe Moca könyvét. *Suveranitatea naţională şi doctrina dreptului internaţional* (A nemzeti szuverenitás és a nemzetközi jogi doktrína) című írásának befejező részében kiemeli Moca egyes téziseit. Voicu szerint Moca indokoltan mutat rá: az állam a szocializmusban valóban a nép alapvető érdekeinek kifejezője és védelmezője, minthogy lényege minden nép nemzeti törekvéseinek csakis a szocializmusban kialakulható azonosságát tükrözi. A szocializmusról bebizonyosodik, hogy a szocialista nemzet fejlődésének és konszolidációjának nélkülözhetetlen kerete. A szocialista nemzet nem elavult kategória, s nemhogy már eljátszotta volna a társadalom haladásában rá váró szerepet, hanem éppen ellenkezőleg, csak a szocializmusban adottak a nemzet számára a teljes kibontakozás feltételei. A szocializmusban az államhatalom fennhatósága és függetlensége mind bel-, mind külpolitikai síkon új — a nép alapvető, a szocializmus és a kommunizmus építésében, az államok és a nemzetek közötti új viszonyok kialakításában meghatározott — célra irányulásokkal gyarapszik.

A nemzeti és a nemzetközi harmonikus egyeztetésének dialektikus folyamata teljességgel a szocialista államok szuverenitásának és függetlenségének az érvényesítésében fejeződik ki. A szocialista államok együttműködésének objektív alapját alkotja az érdekek és a célok közössége az új társadalom építésében, a társadalmi és állami rendszer közössége, a közös ideológia. A szocialista államok közötti viszonyokban a jogegyenlőség és a kölcsönös előnyök, az egyes államok önkéntes részvétele az együttműködés különféle módozataiban, az internacionalizmus szellemében való kölcsönös segélynyújtás határozzák meg kapcsolataik új természetét. Számos dokumentum szentesíti a szuverenitás elvét a szocialista országok között létrejött együttműködésben. A KGST statútuma az együttműködés alapelveként szögezi le a teljes jogegyenlőséget, a szuverenitás és a nemzeti érdekek tiszteletben tartását, a kölcsönös előnyök és a kölcsönös elvtársi segélynyújtás princípiumát. A Varsói Szerződés hasonlóképpen előirányozza, hogy a résztvevő államok kapcsolatai függetlenségük és szuverenitásuk kölcsönös tiszteletben tartására és a belügyeikbe való be nem avatkozásra épülnek.

A KGST tagállamok szocialista együttműködése és gazdaságfejlesztése elmélyítésének és fokozásának 1971-ben elfogadott komplex programja hangsúlyozza: a tagországok kooperációjának fejlesztése az önkéntességre épül, minden tagország érdekeinek respektálására, nem vezet nemzetek feletti organizmusok létrehozására, nem érinti a nemzeti gazdaságtervezés, a pénzügyek és a belső gazdasági ügyvitel kérdéseit.

A szuverenitás—internacionalizmus viszonylat megvilágítja az általános nemzetközi jog fejlődésének egy rendkívül fontos vonatkozását: a szocialista államok

közötti viszonyok alapelveinek és jogi normáinak újszerűségét a jelenkori nemzetközi jog alapelveinek összességén belül. A nemzetközi jog alapelveinek következetes alkalmazása és betartása a szocialista országok közötti viszonyokban gyakorlati hozzájárulás a jog elsődlegességének meghonosításához a nemzetközi életben, gazdagítja és pontosabban körvonalazza azoknak a normáknak a tartalmát, amelyek egymás közötti viszonyaikban az államok magatartását irányítani hivatottak.

Éppen ezért meglepők egyes határon túli jogászok állításai, amelyek szerint a jelenkori feltételek közepette a nemzeti szuverenitás fenntartásának irányzata „ártalmas" volna, illetve szükségesnek mutatkozik a szuverenitás „korlátozása". Minden alapot nélkülöző az a tézis, amely szerint „korlátozás" nélkül nincs szuverenitás, hiszen a világban eluralkodna az anarchia és az ököljog. Helytelen képzetek ismerhetők fel abban az elgondolásban is, amely szerint a szocialista országok az egymással való együttműködésben „elfogadnák" egymás szuverenitásának kölcsönös korlátozását, a szuverenitás e korlátozása az együttműködés erősítéséhez vezetne, s így — végső soron — hozzájárulna a szuverenitás „megerősítéséhez"...

Gh. Moca az ehhez hasonló álláspontokat elvető monográfiájában — egyebek mellett — hangoztatja: „minden egyes állam szuverenitásának a korlátozása, gyakorlati megvalósítása, átengedése vagy a róla való lemondás bármilyen formában nem egyéb, mint fennhatóságának és függetlenségének megcsonkítása, annak az — önálló entitás minőségből eredő — elidegeníthetetlen jogának a lábbal tiprása, hogy saját bel- és külpolitikát szabhasson meg és fejthessen ki."

Kétségtelen, hogy a szuverenitás alapelvének hatékony gyakorlása megkívánja az ehhez az alapelvhez való maradéktalan ragaszkodás és a — normák és princípiumok egységes egészeként értelmezett — nemzetközi törvényesség teljes konkordanciáját. E vonatkozásban igen lényeges az alapvető jogi normákként értelmezett princípiumok gyakorlati alkalmazásukkal való konkordanciájának foka minden egyes állam minden más állammal szemben tanúsított magatartásában.

A szuverenitás alapelve és a nemzetközi jog más princípiumai kapcsolatának, kölcsönös összefüggéseinek és kölcsönhatásának elmélyültebb vizsgálata továbbra is az elméleti kutatás fő feladata, már csak azért is, mert az államközi kapcsolatok dinamizmusa és változatossága a nemzetközi közösség tagjaira új ütemet ró, újfajta kapcsolatok létrehozását teszi szükségessé, s ez arra vezet, hogy az államok magatartásformái a gyakorlatban minőségileg új módon érvényesülnek.

A *Revista română de studii internaţionale*ban (VII. 19.) Edwin Glaser a nemzetközi jogban és politikában nagy jelentőségű consensus jelentőségét értékeli *(Locul consensului în relaţiile internaţionale contemporane).*

A helsinki értekezlet során elhatározták, hogy az előkészítő tárgyalásokon consensusszal döntenek a felmerülő javaslatokról (consensuson ez esetben valamely tárgyaló fél olyan megjegyzéstől való tartózkodását értik, amelyet egy határozat meghozatala megakadályozásának szándékával jelent be). Első látásra úgy tűnik tehát, hogy mindössze tárgyalástechnikai részletkérdésről van szó. Pedig a helsinki határozat e pontja is arról tanúskodik, hogy az európai nemzetközi életben új koncepció van kialakulóban a szuverén államok együttműködésének módozatairól, a valóságosan közös akarat kinyilvánításának biztosításáról. Hogy a consensus bizonyos esetekben a szavazás helyébe léphet, annak politikai és egyben nemzetközi jogi jelentősége van. A consensus értelmében ugyanis valamely közösség nem a többség akaratának ráerőszakolásával, a kisebbség álláspontjának semmibevevésével, hanem minden résztvevő beleegyezésével hozza meg döntését.

A nemzetközi élet fogalomrendszerében a consensus viszonylag újkeletű, a második világháború után kezdik a jelenlegi vagy a jelenlegihez hasonló értelemben használni. A consensus nem áll fenn azokban az esetekben, amelyekben a döntéseket „nagyon nagy többséggel" hozták, hiszen gyakorlatilag kizárja a többség és a — bármilyen kicsi — kisebbség kialakulásának a lehetőségét. A consensus közös akciók előfeltétele, a közös érdekek kinyilvánításának a módja, mégpedig bizonyos esetekben hatékonyabb, mint a már meghozott határozatokkal kapcsolatban hangoztatott fenntartás. Kifejezése annak is, hogy a sokoldalú nemzetközi kapcsolatok immár rugalmasabb intézményeket igényelnek; a „mindent vagy semmit!" elve sok esetben haszontalan.

A consensusra építő ügyrend kérdéseinek elemzésekor fel szokták vetni a kérdést: vajon a consensus elve valóságosan nem a „vétójog" általánosítását jelenti-e, nem teremt-e lehetőséget az államközösségek cselekvéseinek megbénítására? Vajon mire vezet, hogy a legkisebb résztvevő államnak is egyszerű akaratnyilvánítással lehetősége van olyan határozat elfogadását megakadályozni, amellyel egyébként minden más állam egyetértene? Nem az anarchia legalizálását jelenti-e ez? Nem a demokrácia tagadása-e, a demokráciáé, amely megköveteli, hogy a kisebbség alávesse magát a többség határozatának?

Glaser szerint a válaszadásnak a jelenkori nemzetközi élet realitásaiból kell kiindulnia. E realitások arról tanúskodnak, hogy nemzetközi kérdésekben lehetetlen tartós rendezésekre jutni, ha e rendezések alapját csak egyesek, s nem minden érdekelt akarata alkotja. Az államok többsége akaratának ráerőszakolása a kisebbségre lényegében az erőpolitika egy megnyilvánulási formája; akik tudják, hogy a szavazási mechanizmussal biztosíthatják a többséget, kísértést érezhetnek a kisebbség álláspontjának a semmibevevésére. Ez a mechanizmus alkalmasnak bizonyulhatott a múltban, amikor egyébként is az erőszak alkalmazása dívott a nemzetközi kérdések megoldásában. Csakhogy ezek a megoldások igen sok esetben nem bizonyultak tartósnak, s napjainkban semmiképpen sem megfelelők. A nemzetközi biztonság megköveteli a megfelelő garanciákat. Milyen biztosítékot jelenthetnek az olyan megoldások, amelyekkel a legközvetlenebbül érdekelt államok nem értettek egyet?

Ha valamely kis vagy nagyon kicsi állam egy bizonyos megoldás ellen foglal állást, ez annak a jele, hogy a szóban forgó megoldás nem felel meg az általános elfogadhatóság követelményeinek. Az a tény, hogy a kifogásait hangoztató állam nem nagy- vagy nagyon nagy hatalom, nem tekinthető a consensust érvényesen megkérdőjelező ellenérvnek, hanem éppen a consensus rendszerének előnyeiről tanúskodik. Mindez persze nem azt jelenti, hogy a sokoldalú nemzetközi kapcsolatok technikájában ezentúl el lehet tekinteni a szavazásos eljárásoktól. Mindössze arról van szó, hogy a „klasszikus" állapotból, amelyben az államok közössége csakis szavazattöbbséggel hozott határozatokat, megnyílt az út a korszerűbb szakasz felé, amelyben a consensus remélhetőleg uralkodóvá válik az államok sokoldalú nemzetközi tevékenységében.

A szavazásos rendszer nem mindig szolgálja a haladás ügyét. Volt példa arra, hogy az erőszak nem ágyúkkal, hanem szavazással érvényesült. A consensusszal más a helyzet: amíg valamely határozatot csakis *A* állam beleegyezésével lehet elfogadni, *A* államnak nem kell tartania attól, hogy résztvegyen abban a közösségben, amely együttműködésére igényt tart.

Egyetlen ügyrendi eljárási mód sem tekinthető varázsszernek. Naivitás volna azt hinni, hogy a szavazásos eljárásról a consensusra való áttérés egyből felszámolhatja sok száz esztendő igazságtalan, önkényes eljárásainak következményeit

az államközi relációkban. A consensus csupán eszköz, alkalmazásának távlatai tehát szükségszerűen korlátozottak. A lényeges az államok politikai akarata, közvetlen érdekük, amely a mellett szól, hogy ne harcba keveredjenek, hanem megértésre jussanak, semmiképpen sem győzni, hanem mindenképpen együttműködni szándékozzanak.

Farkas László

Konfliktusok tudománya – stratégiák elmélete (II.)

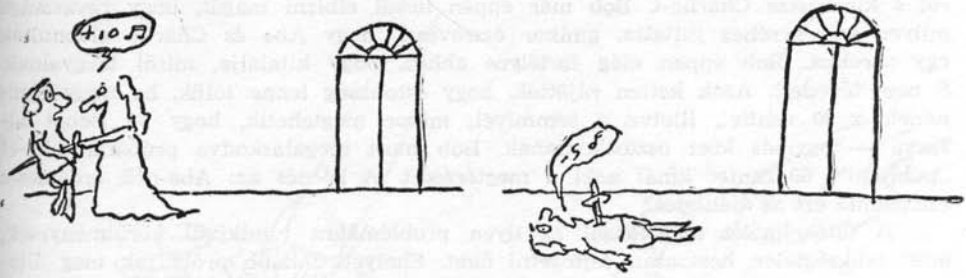
Az alábbi példán azt a játéktípust mutatjuk be, amelyben mindkét játékosnak nyílt választási lehetőségei vannak, s az egyik fél nyeresége nem függ össze a másik fél veszteségével. Ilyen „nem zérósösszegű" játék Puccini *Tosca* című operájának cselekménye, melyet szenvedély és cselszövés hajt a megoldás felé. A rendőrfőnök, Scarpia halálraítéli Cavaradossit, Tosca szerelmét, de Tosca kegyeiért hajlandónak mutatkozik szökni hagyni a férfit. Megígéri Toscának, hogy csak színlelni fogja Cavaradossi kivégzését, s Tosca rááll az alkura. Scarpia és Tosca azonban kölcsönösen kijátsszák egymást. Mielőtt Scarpia a magáévá tehetné őt, Tosca leszúrja Scarpiát, Scarpia pedig nem ad parancsot a kivégzőosztagnak, hogy vaktöltényt használjanak.

Kérdés, hogy egymás kölcsönös kijátszása tényleges előnyhöz juttatta-e mindkét felet. Adjunk számértéket az eredménynek, s jelöljük a megfelelő előjellel az egyik vagy másik fél számára kedvező vagy kedvezőtlen megoldásokat.

Az önkényesen adott értékek is elfogadhatóan jelzik a helyzetet. Ha az alkut egyik fél sem szegi meg, Tosca visszakapja kedvesét, örömét azonban ürömmé változtatja az ár, amit ezért fizetnie kell. Scarpia is elnyeri Tosca kegyeit, de le kell nyelnie hozzá a keserű pilulát, hogy gyűlölt vetélytársának kegyelmezett meg. Ha Tosca félrevezeti Scarpiát, s minden sikerül, a nyeresége (+ 10) a lehető legnagyobb, és Scarpia vesztesége (— 10) ugyancsak a legnagyobb lenne, és fordítva. Ha mindketten megszegik az alkut, mindketten veszítenek, de nem annyit, mintha csak egyikük lett volna a rászedett. Például a haldokló Scarpia (valószínűleg) némiképpen elégedetten távozik az élők sorából, ha a zárójelenetre gondol, melyben a helyszínre rohanó Tosca golyóktól átlyuggatva találja szerelmét.

Most vegyük szemügyre a dilemmát Tosca szempontjából: mit tegyen, tartsa-e be az alkut, vagy inkább végezzen Scarpiával? Toscának nincsenek illúziói Scarpia feddhetetlenségét illetően. Viszont nem tudja biztosan, Scarpia melyik lépés mellett dönt, ezért mindkét lehetőséggel számol. Így gondolkozik: ha Scarpia nem szegi meg az alkut, akkor jobban járok, ha én ejtem át őt, hiszen nekem jobb Cavaradossi Scarpia nélkül, mint Cavaradossi Scarpiával. Ha Scarpia mégis becsapna, akkor pedig még nyilvánvalóbb, hogy nekem is ki kell játszanom őt. Így hát egészen világos: akár becsapott, akár nem, legjobb, ha végzek vele.

A tanulmány első része 10. számunkban jelent meg.

Játékelmélet a Toscában: Tosca becsapja Scarpiát

Scarpia elégedett, mert tudja, mire megy ki a játék

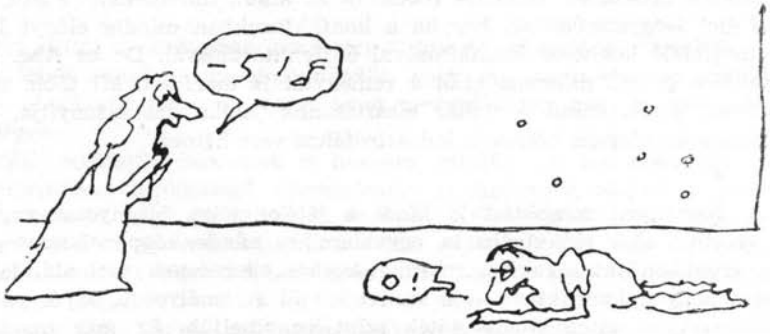
Scarpia is hasonlóképpen gondolkozik. Ha Tosca állja a szavát, jobb, ha én nem tartom be az alkut, hiszen nekem jobb Tosca Cavaradossi nélkül, mint Tosca Cavaradossival. Ha pedig Tosca mégis kijátszana, akkor feltétlenül bosszút kell állnom rajta. Cavaradossit tehát mindenképpen ki kell végeztetnem.

Az eredmény az operából ismert megoldás. Tosca és Scarpia egyaránt — 5-re jutott. Ha megbíznak egymásban, és mindketten betartják az alkut, mindkettőjük nyeresége + 5 lehetett volna.

*

A fenti történet a stratégiai gondolkodás elégtelenségét példázza. Hogy valamely konfliktushelyzetben a legjobb döntésre lehessen jutni, nyílván nem elég csak az egyik fél nyereségét kiszámítani. Mindazonáltal a történetet a játékelmélet a koalíció fogalmának bevezetésével próbálja kielégítően megközelíteni. Ha Tosca és Scarpia rájött volna, hogy az alku betartásával mindketten jobban járnak, nem kényszerültek volna a vesztes helyzetébe. Az alábbi példa viszont arra figyelmeztet, hogy a koalíciós stratégia is épp elég fejfájással jár.

Abe, Bob és Charlie egy dolláron osztozkodnak. Többségi szavazattal döntenek arról, hogyan osszák el az adott pénzösszeget. Abe és Bob koalíciót alakítanak, és megegyeznek abban, hogy — Charlie-t kizárva — megfelezik a dollárt. A játék szabályai lehetővé teszik az alkudozást. Charlie Bobhoz fordul. Felajánl neki 60 centet a dollárból, ha Bob vele, s nem Abe-bel osztozkodik. Abe-nak nem tetszik ez az alku, ezért 70 centet ajánl fel Bobnak, hogy visszaszerezze koalíciós partne-

Tosca és Cavaradossi felfedezi a kölcsönös rászedést

rét s kirekessze Charlie-t. Bob már éppen kezdi elbízni magát, hogy ravaszsága milyen szerencséhez juttatta, amikor észreveszi, hogy Abe és Charlie elvonultak egy sarokba. Bob éppen elég fortélyos ahhoz, hogy kitalálja, miről tárgyalnak. S nem tévedett. Azok ketten rájöttek, hogy ostobaság lenne tőlük, ha megelégednének a 30 centtel, illetve a semmivel, mikor megtehetik, hogy — Bobot kizárva — egymás közt osztozkodjanak. Bob most megalázkodva próbálja Abe-et „puhítani": 60 centet kínál neki a megtérésért. A kérdés az: Abe-nek érdemes-e elfogadnia ezt az ajánlatot?

A játékelmélet megoldásai az ilyen problémákra rendkívül körülményesek, most szükségtelen hosszasan fejtegetni őket. Ehelyett inkább próbáljuk meg általánosítani az emberi konfliktusok játékelméleti megközelítésének értékeit és korlátait.

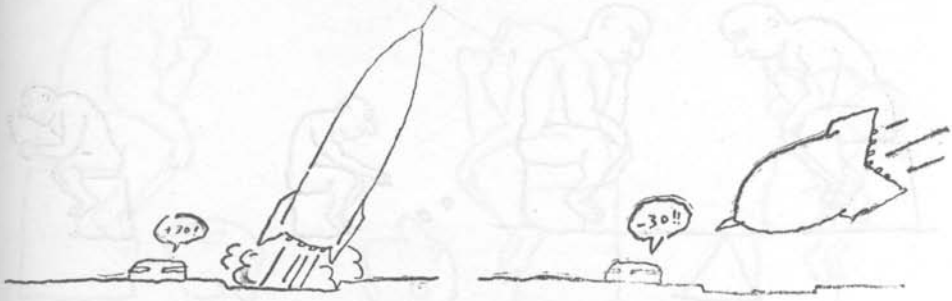
A játékelmélet értéke nem abban rejlik, hogy olyan leegyszerűsített és eszményi helyzetek megoldását adja, amelyekkel legfeljebb a formalizált játékokban találkozunk, de az életben szinte soha. A játékelmélet legfőbb értéke abban rejlik, hogy a különböző típusú konfliktusok követelte sajátos gondolkodásmódot tudatosítja bennünk.

Térjünk vissza példáinkhoz, és figyeljük meg, mi a különbség közöttük. Castor és Pollux döntései világosak, az adott körülmények ismeretében a legésszerűbbek voltak. Mint láttuk, mindkét cég a minimax elvet követte, vagyis a legrosszabb lehetőségek közül a legjobbakat választotta. Ha mindkettő a minimaxot választja, egyik cég sem javíthat helyzetén. Ha csak az egyik stratéga dönt ily módon, feltétlenül hátrányos helyzetbe kerül. A hadititok olyan új, véletlenszerű elemet csempész be a konfliktusba, mely nemcsak az ellenfelet vezeti félre, hanem egészen másfajta okoskodást követel. Castor és Pollux esetében az előzőkben vázolt okoskodás haszontalan lett volna, mert mindkét fél tudta, hogy a másik félnek mi a legelőnyösebb, tehát ezt az ismeretet egyik fél sem játszhatta ki a másik ellen. A játékelmélet szakembere előtt rögtön nyilvánvalóvá válik, mi a különbség a két szituáció között. Az első esetben az egyik fél minimax-választása a másik fél minimax-választását jelenti, a második esetben nem.

Térjünk vissza a Tosca—Scarpia játékra. Itt mindkét fél a minimax szerint kell hogy válasszon, és így is választ. A játék kimenetele mindkét fél számára kedvezőtlen. Hogy miért? A játékelmélet szakembere számára ismét csak világos a válasz. Tosca és Scarpia úgy viselkedtek, mintha játékuk zérósösszegű játék volna, amelyben amit az egyik fél nyer, azt a másik szükségszerűen elveszti. Ha viszont a várható nyereséget vizsgáljuk, rájövünk, hogy itt a helyzet nem ugyanaz. Mindkét fél megnövelhette volna nyereségét, ha a minimax megoldás helyett a koalíciós megoldást választja (betartva az alkut, mindketten + 5-öt nyertek volna). Az élet leegyszerűsödne, hogyha a konfliktusokban mindig előnyt lehetne szerezni a megfelelő koalíciók kialakításával és fenntartásával. De az Abe, Bob és Charlie esetében gyötrő dilemma ettől a reménytől is megfoszt. Mi több, mind a Tosca—Scarpia játék, mind a dollár elosztásának játéka azt bizonyítja, hogy az önzés számításán alapuló döntések katasztrófához vezethetnek.

*

Bármilyen megoldást is kínál a játékelmélet, bizonyosat vagy bizonytalant, s vezethet akár zsákutcába is, egyvalamihez mindenképpen hozzásegít. Azzal, hogy az érdekkonfliktusokat matematikai-logikai elemzésnek veti alá, lehetőséget nyújt arra, hogy a konfliktusokat a szenvedélytől elhomályosult agyú, vak háborúskodás szintjéről az intellektuális játék szintjére emeljük. Ez már magában véve sem kevés, viszont nem is a legfontosabb eredmény. A játékelmélet legfőbb vív-

A maximum a játékelmélet hadászati alkalmazásában **Minimum pontszám**

mánya nézetem szerint az, hogy felfedi saját korlátait. Mivel e negatív vonatkozás sokkal kevésbé ismert, mint a pozitív, hasznosnak bizonyulhat kissé jobban elmélyülnünk a kérdésben.

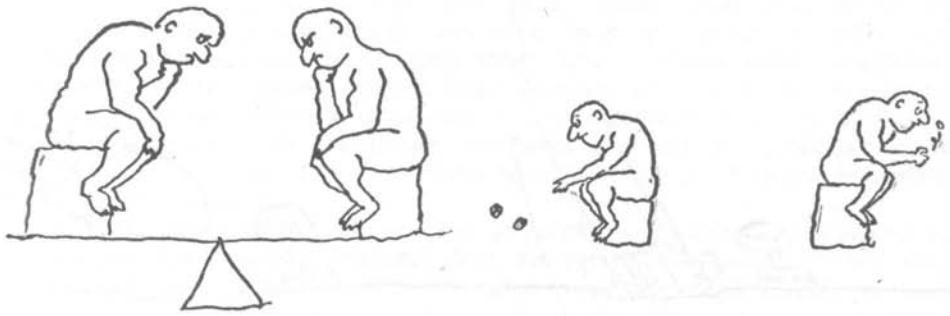
A tudománytörténet számtalan bizonyítékkal világít rá a játékelmélet fontos szerepére a társadalmi gyakorlatban és a társadalomtudományokban. A tudósokat sok felesleges erőfeszítéstől szabadították meg azok a tudományos alapaxiómák, amelyek meghúzzák a „lehetetlen" határát. A termodinamika törvényei például tagadják az örökmozgót, a biológia alapelvei szerint az élet nem keletkezhet spontán módon, és a szerzett tulajdonságok nem örökíthetők át. A bizonytalanság elve abszolút határt szab a szimultán mérések pontosságának, a nagy matematikai felfedezések nyilvánvalóvá tették, hogy bizonyos problémák megoldhatatlanok.

Noha a lehetetlenségek abszolútak, nem abszolút abszolútak, hanem csak bizonyos feltételek között abszolútak. A tudományos haladás — a feltételek általánosítása. Így a mechanikai energia megmaradásának törvényét úgy játszhatjuk ki, hogy az energia más formáit alakítjuk át mechanikai energiává. Az egyszerű, megmaradási törvényt ezzel áthágtuk, de érvényes maradt egy sokkal általánosabb termodinamikai összefüggésben. A törvényt látszólag ebben a formában is megszeghetjük, de még tágabb összefüggésben változatlanul érvényes marad az $E=mc^2$. A szögeket mechanikai úton a szintezőlécnél és a körzőnél sokkal bonyolultabb eszközökkel is három részre lehet osztani. Az élet minden valószínűség szerint szintetikus úton is előállítható, de a megoldást ne a romlott húsból kikelő férgektől várjuk. A szerzett tulajdonságok is valószínűleg átörökíthetők, de nem azok, amelyeket izomgyakorlatokkal szereztünk.

*

A tudomány tiltó verdiktjeihez rendszerint biztató záradékok társultak. A tudomány ereje tehát annak ismeretéből adódik, hogy mit nem lehet megvalósítani, és hogy — ebből következően — mit lehet megvalósítani, hogy a megvalósításhoz mi szükséges.

A játékelmélet nyújtotta ismeretek is hasonló jellegűek. A legegyszerűbb játéktípust, a kétszemélyes zérőösszegű nyeregpontos játékot véve alapul, a játékelméleti elemzés arra jó, hogy megtanítson: az ilyen játékok kimenetele szigorúan determinált. Ez lehetetlenség-verdiktumokhoz vezet: egyik játékos sem választhat a számára legjobb lépésnél előnyösebbet. Mihelyt a legjobb lépéseket felismerik, a játékot fölösleges végigjátszani. Ha mondjuk a háború is kétszemélyes zérőösszegű nyeregpontos játék volna, valamennyi háború kimenetelét előre ki lehetne számítani, s fölöslegessé válna végigharcolni. (Ebből viszont nem következik, hogy

Stratégiai töprengés kétszemélyes zéró összegű nyeregpontos játékban

Stratégiai töprengés kétszemélyes zéró összegű nyeregpont nélküli játékban

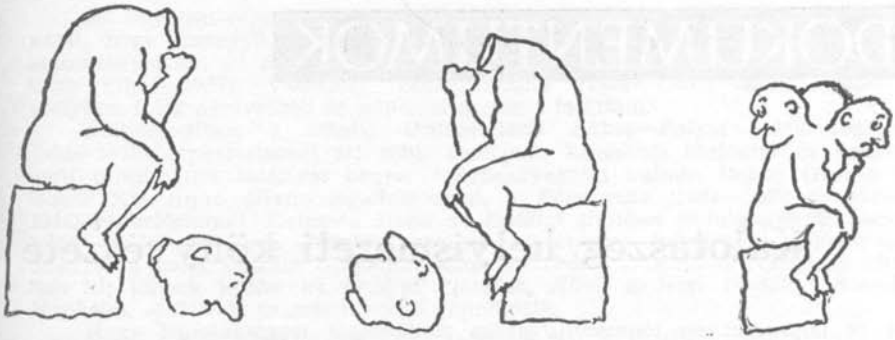
az állítás fordítottja is igaz — vagyis hogy a háború nem kétszemélyes zéróösszegű nyeregpontos játék, tehát elkerülhetetlen.)

A kétszemélyes zéróösszegű nyeregpont nélküli játékot vizsgálva, újabb lehetetlen-verdiktummal kerülünk szembe. Lehetetlen ugyanis előre megmondani, melyik lesz a jobbik stratégia. Legfeljebb csak azt tudjuk előírni, hogyan kell legelőnyösebben keverni a stratégiákat. A kevert stratégia lényegét és jelentőségét csak a várható nyereség összefüggésében érthetjük meg. Ez viszont megköveteli, hogy preferencia-fogalmunkat bizonyos sajátosságjeggyel határozzuk meg. A nyeregpontos játékban csak azért kell ismernünk a legjobb stratégiát, hogy a lehetséges kedvező kimeneteleket rangsoroljuk. Ahhoz, hogy a legjobb keverési stratégiát választhassuk, meg kell határoznunk preferenciáink intervallum-skáláját. A preferenciáknak az előbbi esetnél sokkal szigorúbb kvantifikálása nélkül a nyeregpont nélküli játékokban lehetetlen ésszerűen dönteni.

Gyakran töprengek azon, hogy vajon azok a gyakorlati politikusok, akik a játékelmélethez fordulnak segítségért, mennyit értettek meg abból a konok lehetetlenség-verdiktumból, amely semmivel sem kevésbé kategórikus, mint a kör négyszögesítésének klasszikus módszerét illető. Sok vitát és javaslatot hallgattam végig arról, hogyan kellene a „forró- és hidegháborúkat" „játékelméletesíteni". Képzeljük el, hogy ezek zéróösszegű játékok (ami nyilvánvalóan nem igaz!): meg kell állapítanunk a legelőnyösebb kevert stratégia léptékét. Nos, ez az a pont, ahol korlátokba ütközünk. Persze a korlátokat ledönthetjük, és „előnyeinket" valamilyen módon számokban is felírhatjuk. Úgy, hogy folytatni lehet a játékot, s ez az elképzelhető legjobb mulatság. De mi a gyakorlati hasznuk az önkényes feltevéseken alapuló megoldásoknak?

S ha csak ennyi volna a probléma. Az emberiséget sújtó legfontosabb konfliktusok nem kétszemélyes zéróösszegű játékok. A Tosca—Scarpia és az Abe—Bob—Charlie játékában az emberi konfliktusok sokkal valóságosabb modelljeit ismerhetjük fel, megannyi drámát, melyben ki-ki saját előnye után fut, s ezért bukik el. Ezekben a játékokban nincsenek sem tiszta, sem kevert stratégiák. Nincs stratégia, mely a játék megengedte legnagyobb előnyt biztosítaná. Nincs olyan személyhez szóló érv, mely akár Toscát, akár Scarpiát meggyőzhetné arról: jobb betartani az alkut, mint átejteni a másikat. Csak az egyidejűleg mindkettőjükhöz szóló érv hatékony. Csak a kollektív ésszerűség húzhatja ki őket a rászedés kétszeres csapdájából.

Ugyanígy nem tudjuk megmondani Abe-nak, Bob-nak vagy Charlie-nak, mit tegyen saját előnye érdekében. Csak azt ajánlhatjuk nekik, rendezzék el az ügyet

Stratégiai töprengés kétszemélyes nem zéró összegű játékban

Stratégiai töprengés egy háromszemélyes állandó összegű koalíciós helyzetben

a már meglevő társadalmi normák szerint (például tartsanak meg egyenként 33 centet, s a fennmaradó 1 centet fordítsák, mondjuk, jótékonysági célokra). Ez a megoldás azonban etikai, s nem stratégiai meggondolásokon alapul.

Neumann János és Morgenstern is számoltak a társadalmi normák szerepével a kettőnél több-személyes játékokban. A tisztesség, társadalmi felelősség és a rokon erények jelentőségét a bölcsek sohasem mulasztották el hangsúlyozni a történelem folyamán. A játékelmélet azonban felülemelkedik ezen a szinten. Rámutat, hogy a „vaskalapos" konfliktuselemzés, amellyel a játékelmélet kezdődik, hogyan jut zsákutcába, s arra is, hogyan oldhatók fel az ellentmondások, ha a helyzetet más összefüggésrendszerek figyelembevételével átfogalmazzuk, s játékelméleten kívüli megközelítésekkel is próbálkozunk. A játékelmélet mélyebben rejlő bonyodalmaival is most már némiképpen megismerkedve, láthatjuk, hogy nem a póker a konfliktusok legáltalánosabb és legkifinomultabb modellje, mint ahogy azt a hivatásos stratégák gyakran feltételezik.

A játékelmélet elemi ellentmondásmentessége fokán arra tanít, mit kell tennünk, hogy az értelem a konfliktus tudományára építhessen. Ahhoz, hogy egy konfliktust tudományosan elemezzünk, hogy a hasznosságot gyümölcsöztethessük, meg kell tudnunk állapodni az esélyek viszonylagos értékében. Meg kell tanulnunk felbecsülni a másik fél esélyeit. Továbbá: élnünk kell a kommunikációs lehetőségekkel, hihető bizonyítékokkal kell szolgálnunk a másik félnek arról, hogy jól számoltunk esélyeinkkel. És meg kell tanulnunk értékelni a bizalmat, különben a Tosca—Scarpia típusú játékban mi is, ellenfelünk is egyformán veszteni fogunk. És néha meg kell tudnunk győzni a másik felet arról, hogy illene betartania a játékszabályokat, vagy rávenni őt, hogy inkább másféle játékot játsszon. Ahhoz, hogy meggyőzzük őt, előbb rendszerint azt kell elérnünk, hogy hallgasson ránk, ami csak úgy képzelhető el, ha mi is hallgatunk rá. Ezért feltétlenül meg kell tanulnunk időnként a másik fél helyzetébe képzelnünk magunkat, az ő szemszögéből látnunk a világot, hogy szavait is megérthessük.

Mindehhez nem szakértelem kell, hanem elsősorban bölcsesség. A bölcsesség birtokában elképzelhető, hogy sok olyan konfliktus, amelyet a stratégiaszakértők szakmai buzgalmukban mindenáron az érvek harcának (vagy ami ennél is rosszabb, az akarat erőpróbájának) szeretnének feltüntetni, ezután már egyezményesen oldódik meg.

(Hancsis Mária fordítása) **Anatol Rapoport**

DOKUMENTUMOK

Kalotaszeg helyismereti könyvészete

Ma is időszerű Széchenyi mondása: „Inkább akarom ismerni a szomszéd falut, mint céltalanul bolyongani a nagyvilágban." Könyvtárainkban és könyvkereskedéseinkben olvasóink egyre gyakrabban érdeklődnek helytörténeti könyvek iránt, egyre többen igénylik a tájmonográfiákat. Az embereket érdekli a szülőföldjükről vagy munkahelyükről szóló irodalom, egyre többen igyekeznek megismerni lakóhelyük múltját, természeti szépségeit, gazdasági értékeit.

A tájmonográfiák alapja a helyismereti bibliográfia, hiszen minden tudományos munka összeállításakor első lépés a kérdéssel foglalkozó irodalom tanulmányozása. A helyismereti bibliográfia összegyűjti mindazokat a műveket (önálló könyveket, füzeteket, folyóiratokban, évkönyvekben, naptárakban megjelent cikkeket), melyek bizonyos területre vonatkoznak. Ugyanakkor választ ad arra is, hogy miről nem írtak, milyen kérdéssel nem foglalkoztak, mi vár további feldolgozásra.

Kalotaszegről sokan és sokat írtak. Eredeti népművészete, színpompás viselete, díszes faragásai és csodálatos varrottasai mindig témául szolgáltak. Ezt a gazdag és változatos anyagot igyekeztem összegyűjteni.

Mindenekelőtt e vidék pontos földrajzi kiterjedését kellett megállapítanom. E tekintetben segítségemre volt Malonyai Dezső *A magyar nép művészete* című munkája, úgyszintén a Balassa József és Czucza János között lefolyt vita: *Meddig terjed Kalotaszeg?*

„Csucsától — Erdélyország egykori határától — Kolozsvárig és Váralmástól le Járáig, ez a mi külön világunk, Kalotaszeg" — írja Kós Károly „választott szülőföldjé"-ről, melynek kultúráját őszintébben, áldozatkészebben és önzetlenebbül senki sem szolgálta. Ezek szerint összeállíthattam Kalotaszeg falvainak névsorát, melybe felvettem a hovatartozandóság szempontjából vitás községeket is, mint Egeres, Jegenye, Gyalu.

Az anyaggyűjtést a kolozsvári Egyetemi Könyvtár szakkatalógusainak átnézésével, valamint az 1955—1958 között összeállított Kolozsvár város és az egykori Kolozs tartomány helyismereti anyagának tanulmányozásával, illetve a kalotaszegi anyag kiválasztásával kezdtem.

Ma már a legjobb szakkönyvtárak katalógusai sem tudnak teljes felvilágosítást nyújtani egy-egy kérdésben. Ezért növekedett meg a bibliográfiák jelentősége és használata. Tájbibliográfiánk összeállításakor nélkülözhetetlen, alapvető munka Bodor Antal: *Magyarország helyismereti könyvészete*, mely Erdélyre vonatkozó anyagot is tartalmaz. Értékes forrásként szolgált Sándor István: *A magyar néprajztudomány bibliográfiája* I. 1945—1954. II. 1955—1960, mely felöleli a külföldön megjelent magyar vonatkozású anyagot is.

A tájbibliográfiák legfontosabb forrásanyagai a helyi időszaki kiadványok, változatos, érdekes cikkeikkel. Átnéztem a Hunyadon, Bölöni László szerkesztésében megjelent *Kalotaszeget* (1890—1891), a *Bánffyhunyad és Vidéke* (1899—1900) című hetilapot, a Kós Károly szerkesztette *Kalotaszeg* (1912) című képes hetilapot, majd a *Huedinul cultural, economic, social* (1925—1926) és a *Glasul Moţilor* (1926) című lapokat.

Gazdag földrajzi és néprajzi anyagot találtam a kolozsvári *Erdély* (1892—1948) honismertető folyóiratban. Átnéztem és kicédulóztam a Kalotaszegre vonatkozó tanulmányokat a *Néprajzi Közlemények*, *Néprajzi Értesítő* és az *Ethnographia* című szaklapokból is.

A folyóirat-repertóriumok sok időveszteségtől mentik meg a kutatót azzal, hogy összegyűjtik és leírják a folyóiratban fellelhető munkát. Ezért tanulmányoztam az *Erdélyi Múzeum* repertóriumait Valentiny Antal és Entz Géza (1874—1937), valamint Váczy Leona (1938—1947) összeállításában, melyben főleg nyelvészeti és néprajzi anyagot találtam.

Fölhasználtam a *Studia Universitatis Babeş—Bolyai* (1956—1963 és 1964—1970) repertóriumát is; több geológiai, kevesebb biológiai és nyelvészeti tanulmányt találtam benne. Forrásanyagaim voltak: Bokor Gizella és Bokor Kis Anna államvizsgadolgozatai, a *Pásztortűz* (1921—1930 és 1931—1944) repertóriumai. Kelemen Ilona az *Erdélyi Helikon* cédulaanyagát bocsátotta rendelkezésemre. Forrásul szolgált 16 erdélyi folyóirat cédulaanyaga, amelyet a most készülő Romániai Magyar Irodalmi Lexikon részére jegyeztem ki; többek között az *Erdélyi Fiatalok, Hitel, Erdélyi Irodalmi Szemle, Napkelet, A Hírnök* és más lapokra vonatkozik.

Hogy Kalotaszeggel kapcsolatos adatgyűjtésemből ne maradjon ki lehetőleg semmi, átnéztem Kelemen Lajos, Jancsó Elemér és Szabó T. Attila személyi bibliográfiáit, úgyszintén az egyetemi könyvtár katalógusában szereplő Kós Károly, Nagy Jenő, Faragó József, Kresz Mária, Vámszer Márta és mások könyveit. Figyelemmel kísértem a mai sajtót is.

Az anyag összegyűjtése nyomán arra a következtetésre jutottam, hogy kalotaszegi bibliográfiánk legrégibb könyve a Bartalis A.: *Notitia parochiae Jegenyensis*, 1794-ből. Sajnos, Ercsey József 1842-ben megjelent *Kalotaszeg rövid leírása* című könyvét nem sikerült megtalálnom. Viszont felhasználtam Kőváry Lászlónak *A kalotaszegi magyar nép Erdélyben* című munkáját (1854), mely először foglalkozik a kalotaszegi népviselettel, és színes képet is tartalmaz.

Az anyagot problémánként s azon belül időrendben csoportosítottam. Így maga a bibliográfia is Kalotaszeg egy kis története.

Mivel e vidéknek legjellegzetesebb a néprajza és a művészete, magától értetődik, hogy a leggazdagabb könyvészeti anyagot ezek a csoportok alkotják. Ezért szükséges ezeknél az alcsoportok bevezetése is. A Kalotaszeggel kapcsolatos szépirodalom fejezetét csak hiányosan tudtam összeállítani, kiegészítése az irodalomtörténészekre vár.

Meg kell vallanom, hogy a több mint 330 feldolgozott munka közül a legmélyebb benyomást Kós Károly *Régi Kalotaszeg* című munkája tette rám. Mind tartalmi, mind művészi tekintetben — véleményem szerint — e bibliográfia legszebb könyve.

V. L.

Általános tartalmú művek

Gyarmathy Zsigmond: Kalotaszeg újabb fejlődéséről. Kalotaszeg, 1890. 1. 3—5.

Vincze Ferencz: A régi Kalotaszeg. Kalotaszeg, 1891. 8. 67—68.

Gyarmathy Zsigáné: Kalotaszeg. Erdély, 1897. 19—21.

Vincze Ferencz: Kalotaszeg. Erdély, 1899. 39—43.

— Kalotaszeg. Kalotaszeg, 1912. 1. 4—5.

Kós Károly: Régi Kalotaszeg. Magyar Iparművészet, 1911. 157—215.

Kós Károly: Magyar-Bikal. Kalotaszeg, 1912. 11. 11—13.

Török Károly: Bánffyhunyad. Kalotaszeg, 1912. 7. 4—7.

Kós Károly: Kalotaszeg. Kolozsvár, 1932. 174.

Ismertetés: Reményik Sándor: Kalotaszeg. Kós Károly könyve. Erdélyi Helikon, 1932. 6. 388—392.

Szemlér Ferenc: Kalotaszeg. Erdélyi Tudósító, 1932. 9. 346—347.

-rei [Szentimrei Jenő]: Kós Károly képeskönyve Kalotaszegről. Ellenzék, 1932. 298.

Járosi Andor: Kalotaszeg. Kós Károly könyve. Pásztortűz, 1933. 150—151.

Comşa, Vasile: Cinci sate din Ardeal. [Cornești, Topa-Mică, Berindiș, Sîncraiul Almașului, Mihăiești.] Cluj, 1933. 199.

Nagy Ödön: Kalotaszeg. Ifjú Erdély, 1933. 36—37.
Dóczyné Berde Amál: Más néven: szín. Keleti Újság, 1939. 268 és Igazság, 1968. 279.
Katona Szabó István: Kalotaszegi krónika. Új Élet, I. Kalotaszegi Krónika. 1972. 15.; II. Mérai helyzetkép. 1972. 16.; III. Vista. 1972. 17.; IV. Kolozsvár peremén. 1972. 19.; V. Lóna. 1972. 19.; VI. Magyarfenes. 1972. 20.; VII. Az iparosodó Kalotaszeg. 1972. 21.; VIII. Nagykapus rövid története. 1972. 22.; IX. Régi és új vár Gyaluban. 1972. 23.; X. Varjúvári legenda. 1972. 24.; XI. Kalotaszeg fővárosában. 1973. 1.; XII. Akik Bánffyhunyadon jártak. 1973. 2.; XIII. Egykézö falu (Bogártelke). 1973. 3.; XIV. Ikerfalu (Daróc és Bogártelke). 1973. 4.

Történelem. Archeológia

Sombory Lajos: Adatok a Nagy-Almási vár történetéhez. Kalotaszeg, 1890. 9. 111—113.
Bölöni László: Hogy termettek Kalotaszegen a tatárok és törökök régen? Bánffyhunyad és Vidéke, 1899. 23.
Kós Károly: A sebesi várrom. Kalotaszeg, 1912. 6. 7—9.
Petrán József: A gyalui vár. Kolozsvár, 1908. 15.
Berde B.: Szucság története. Budapest, 1914. 22.
Fall Endre: Gyalu vára. Temesvárott, 1917. 55.
— Huedinul în preajma anului 1926. Huedinul, 1926. 1.
Lycidas: O mare întrunire a moţilor din Huedin. Huedinul, 1926. 1.
Orosz Endre: A nagyalmási Dezsővár. Erdély, 1930. 15—19.
Mitrea Aurel: Un mic istoric asupra Huedinului. Freamătul Şcoalei, 1938. 5—6. 280—282.
Szabó T. Attila: Bábony története és települése. Kolozsvár, 1939. 63. és Erdélyi Múzeum, 1939. 35—62., 146—156. és E.T.F. 104.
Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása. Kolozsvár, 1940. 36.
Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. 482. 7 térkép.
Kelemen Lajos: Kalotaszeg történelme és műemlékei. Kolozsvári Szemle, 1944. 2. 97—112.
Chirilă, Eugen—Vasile, Lucăcel: Tezaurul feudal la Aghireş [reg. Huedin] sec. XVI—XVII. Studia Universitatis Babeş—Bolyai, Series Historia, 1965. 2. 33—55.
Két kalotaszegi osztozó levél a XVI. századból. Közli: Szabó T. Attila. Magyar Nyelv, 1967. 222—224.
Egri László: A nagyalmási Dezsővár. Igazság, 1973. 147.
Jungbert Béla: A gyalui kutatóárok. Igazság, 1973. 190.

Szociográfia

Kabos Emma: Szucsák és népe. Erdély Népei (az Erdély néprajzi melléklete), 1900. 23—27.
Csérer Lajos: A kalotaszegi falusi társadalom szervezéséről. Kalotaszeg, 1912. 6. 1—3.
Kresz Mária: A gyermekkor és az ifjúkor néprajza egy kalotaszegi faluban. Ethnographia, 1944. 3—4. 143—147.
Schneller Károly: Kalotaszeg népesedési problémái. Hitel, 1944. 5. 273—289.; 6. 347—370.
Zathureczky Zs. László: Néptáplálkozási vizsgálatok a kolozsmegyei Jegenye községben. Kolozsvári Szemle, 1944. 1. 55—63.
Nagy Jenő: Kalotaszeg népe. Erdély, 1946. 2. 5—10.
Kresz Mária: A fiatalság társas élete a kalotaszegi Nyárszón. Néprajzi Közlemények, 1960. 1. 93—121.
Klein György: Körösfő. Forrásvidék. Egy falu életereje. Igazság, 1969. 288.
Vasas Samu: Egyke és cifrálkodás. Korunk, 1971. 9. 1288—1293.
Keszi Harmath Sándor—Keszi Harmathné Moravszky Edit: A kalotaszegi egykéről. Korunk, 1957. 736.

Gazdasági problémák

— Az alakulófélben levő Kalotaszegi Méhészeti Kör. Kalotaszeg, 1891. 4. 43.; 8. 70.; 13. 117—119.
— Kereskedelmi érdekeink. Kalotaszeg, 1891. 32. 265—266.
— Kalota-szt.-királyi erdő. Bánffyhunyad és Vidéke, 1899. 15.
B.L. [Bölöni László]: A közös erdő és legelő ügye B.-Hunyadon. Bánffyhunyad és Vidéke, 1900. 18.
— A gazda. Kalotaszeg, 1912. 2. 15—17.
Kós Balázs: Egy falu mezőgazdaságának rajza. [Bábony.] Hitel, 1936. 4. 297—307.
Solty Ernő: Kalotaszeg mezőgazdasága. Kolozsvári Szemle, 1944. 2. 124—136.
a. l.: Varrottasok a határban. Igazság, 1973. 141.
Bajka Pál: Itt gyártják a hibridcsirkét. [Gyalu.] Igazság, 1973. 169.
Baruzsuly Emil: Hogy Kalotán is gazdagabb legyen az 1974. évi aratás. Igazság, 1973. 215.
-o. -l.: Sorok a Napolact hunyadi részlegéről. Külföldön is ízlik a telemea. Igazság, 1973. 143.
O[kos] Gy[örgy]: Falufejlesztés — 1973. „Ebben az évben is gazdagabbak lettünk..." [Szentlászló, Körösfő.] Igazság, 1973. 198.
Ördög Béla: A megnyerhető félév nyomán. A kapusi bányában is törleszteni kell az adósságot. Igazság, 1973. 143.

Közigazgatás. Jog

— Bánffy-Hunyad közügyei. Kalotaszeg, 1890. 3. 36—37.
— B.-Hunyad mezőváros költségvetési előirányzata az 1891-ik évre. Kalotaszeg, 1890. 3. 39—40.
— B.-Hunyad mint törvényszéki székhely. Kalotaszeg, 1890. 12. 149—151.
— A B.-hunyadi piacz vámtételei. Kalotaszeg, 1890. 6. 74—75; 7. 81—82.
— Kalotaszeg igazságügyi helyzete. Kalotaszeg, 1890. 2. 23—24.
B.M.: Legyünk rendezett tanácsú város. Kalotaszeg, 1891. 2. 12—14.; 3. 18—21.; 4. 30—32.
— A bánffy-hunyadi kir. járásbíróság ügyforgalma 1890-ben. Kalotaszeg, 1891. 4. 41—42.
— A bánffy-hunyadi takarék és segélyegyleti szövetkezet alapszabályai. Kalotaszeg, 1891. 8. 66—67.
— Közvilágításunk. [B.-hunyad.] Bánffyhunyad és Vidéke, 1899. 23.
T — r.: A községi pénztárhiány. Bánffyhunyad és Vidéke, 1899. 7.
Bölöni László: Bánffy Hunyad régi törvénykezése. Bánffyhunyad és Vidéke, 1900. 25., 26.
Bölöni László: Kalotaszeg, mint külön vármegye. Bánffyhunyad és Vidéke, 1900. 4., 5.
Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása. Kolozsvár, 1940. 36.
Tárkány Szűcs Ernő: Jogszokás-gyűjtés Kalotaszegen. Kolozsvári Szemle, 1943. 1. 64—70.
Tárkány Szűcs Ernő: Jogi elemek a kalotaszegi népmesékben. Kolozsvári Szemle, 1944. 2. 137—145.
Tárkány Szűcs Ernő: Körösfői „örökségek" tulajdonjegyei. Néprajzi Közlemények, 1959. 1—2. 47—50.

Művelődés. Oktatás

— A B.-Hunyadon felállítandó népkönyvtárról. Kalotaszeg, 1890. 16. 211—214.
Koleszár Lajos: Kalotaszegi EMKE kör. Kalotaszeg, 1890. 1. 7—8.
— Kulturális viszonyok B.-Hunyadon. Kalotaszeg, 1891. 7. 57—60.
Koleszár Lajos: A bánffy-hunyadi állami és községi tanintézetek keletkezése. Bánffyhunyad és Vidéke, 1899. 10., 11., 12.
-i. [Bölöni László]: Tanítók köre ülése. B.-Hunyad, 1900. III. 24. Bánffyhunyad és Vidéke, 1900. 13.
Dr. D.S.: Tantervünkhöz. Bánffyhunyad és Vidéke, 1900. 25.

Potra Traian: Istoricul şcoalelor din Huedin. Rolul lor înainte de preluare. Actul naţionalizării. Huedinul, 1926. 14.
Kovács Lajos: Elemi oktatásunk a kalotaszegi egyházmegyében ma. Kalotaszegi Magyar Református Naptár, 1937. 90—92.
Albrecht Dezső: Falusi iskolásgyermekek. Hitel, 1938. 1. 23—33.
Fall, E.: Monografia şcoalei primare din Gilău. Cluj, 1939. 70.
Herepei János: A gyalui iskola régi mesterei. Kolozsvár, 1947. 14.
Vasas Samu: Tantesület kisvárosban. A Korunk pályázatára beérkezett munka. Korunk, 1967. 10. 1394—1398.
Cseke Péter: Sárarany, két példányban... Mit olvasnak és mit olvasnának a gyerekek Tordaszentlászlón? Könyvtári Szemle, 1971. 2. 58—60.
Fekete Károly: Kincskeresők gyalogszerrel. [Csíkpálfalva tanulói Kalotaszegen.] Igazság, 1973. 167.
Herédi Gusztáv: Találkozó a Riszeg-tetőn. A Hét, 1971. 26.
Jungbert Béla: Kincskeresés Kalotaszegen. Igazság, 1973. 183.
Kiss János: „Mindég eszembe jut ez a tábor..." Így nyaralnak Járán a diákok. Igazság, 1973. 178.
S.K.: Művelődési életünk növekvő igénye Körösfőn. Igazság, 1973. 126.

Egyház

Bartalis A.: Notitia parochiae Jegenyensis. Kolozsvár, 1794. 127.
Balogh Gy.: A bácsi rk. plébánia 100 éves emléke. Esztergom, 1867. 42.
— Egyházi ügy. (Ev. ref. egyházmegyei közgyűlés.) Kalotaszeg, 1891. 25. 210—211.
Csomor Lajos: Volt-e Egeresen apátság? Erdélyi Múzeum, 1911. 223—232.
Bokor Márton: Egyházközségeink története. Kalotaszegi Magyar Református Naptár, 1937. 106—130.
— Egyházmegyénk névtára 1936. évben. Kalotaszegi Magyar Református Naptár, 1937. 137—147.
Ady László: Kalotaszeg reformátussága. Kiáltó Szó, 1942. augusztus. 89—91.
Szabó G.: Kalotaszegi szerzetesek és kálvinista pásztorok. Kiáltó Szó, 1942. 6. 67—68.

Egészségügy

— Jegenyefürdő. Kalotaszeg, 1890. 1. 15—19.
— Köteles tüzoltóság Bánffy-Hunyadon. Kalotaszeg, 1890. 3. 37—38.
— A Bánffy-Hunyadi kórház. Kalotaszeg, 1891. 18. 153—155.
— Jegenyefürdő. Régi feljegyzések Jegenye gyógyvizeiről. Kalotaszeg, 1891. 27. 226—228.
— Jegenyefürdő. Erdély, 1892. 48—51.
Hunyadi: Jegenye-fürdőről. Erdély, 1893. 255—257.
B.L. [Bölöni László]: Egy fontos helyi ügy. [Közegészség.] Bánffyhunyad és Vidéke, 1900. 6.
Kazay K.: Jegenye gyógyfürdő, climaticus hely... Nagyvárad, 1904. 16.
Gomoiu, I. şi Rîmneanţu, P.: Ancheta sanitară din Gilău jud. Cluj. Buletinul eugenic şi biopolitic, 1929. 9—10. 257—285.
Gomoiu, I. şi Rîmneanţu, P.: Fragmente din Raportul asupra Anchetei din Plasa Sanitară de demonstraţie Gilău jud. Cluj. Buletinul eugenic şi biopolitic, 1929. 11—12. 334—368.; 1930. 1—2. 13—42.
Roşca, Alexandru: Cercetări asupra inteligenţei populaţiei din circumscripţia sanitară model cu centru Gilău. Buletinul eugenic şi biopolitic, 1929. 7—8. 193—204.
Zolog, Mihai etc.: Activitatea plasei sanitare model Gilău pe anii 1931—1933. Buletinul eugenic şi biopolitic, 1934. 1—6. 3—126.
Zolog, M. şi Prodan, I.: Plasa sanitară model Gilău. Raport de activitate pe anii 1931—1936. Buletinul eugenic şi biopolitic, 1937. 1—3. 3—42.
Czimmer Anna: Orvosi vonatkozású néprajzi adatok a Kalotaszegről. Kolozsvár, 1948. 20.
Kultsár Sándor: Helyzetkép Kalotaszeg egészségügyéről. Kolozsvári Szemle, 1943. 2. 26—135.

Koch Antal: Jelentés a gyalui havasok északi szélén, a Kalotaszegben és a Vlegyásza hegységben az 1884. évben végzett földtani részletes fölvételről. Földtani Közlöny, 1885. 284—295.
Koch Antal: Bánffyhunyad vidéke. Földtani fölvétel. Budapest, 1889. 36.
Pálfy M.: A gyalui havasok nyugati részének geológiai viszonyai. Budapest, 1899. 16.
Szádeczki Gyula: Az egeresvidéki gyps és barnaszén képződésről. Kolozsvár, 1900. 14.
Hoffer András: A Kiskapus és Gyerővásárhely közötti terület geológiai viszonyai, különös tekintettel az eruptív kőzetekre. Doktori értekezés. Kolozsvár, 1909. 53.
Papp S.: A gyalui havasok kőzettani és geológiai viszonyai. Kolozsvár, 1909. 74.
Ferenczi István: A Nagyhugyin „trachyt"-jának kőzettani vizsgálata. Múzeumi Füzetek, 1915/16. 217—224.
Szádeczky L.: Munții ascunși din Nord-vestul Transilvaniei: Continuarea masivului Gilău. 6. Extras din: Dări de seamă ale ședințelor Inst. Geologic, 1925.
Lațiu, Victor N.: Contribuții la studiul calcografic al mineralizărilor apomagnetice din munții Gilăului. Zăcămîntul de stibină dela Gilău. Timișoara, 1941. 17.
Mészáros Miklós: Adatok a Kolozsvártól nyugatra található mérai szintben előforduló Calianassa nem paleoecologiai viszonyaihoz. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1957. 191—194.
Berindei Ignatie: Relieful structural din bazinul văii Leghia. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1958. 1. 69—81.
Imreh József—Imreh Gabriella: Új cölesztin lelőhely Zsobokon (Jebuc) és Sztánán (Stana). Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1958. 1. 145—155.
Imreh József—Imreh Gabriella: Rostos cölesztin Kalotanádasról. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1959. 1. 133—138.
Mîrza, Ioan: Date noi asupra vîrstei tufului de Ghiriș. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1960. 1. 121—134.
Stoicovici, Eugen—A. Trif: Contribuții la cunoașterea granitizării în regiunea Muntele Mare—Munții Gilăului. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1961. 1. 71—82.
Gábos Lajos: Új tengeri sün faj a Băile-Leghia-i (Jegenyefürdő) középső eocénből. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1962. 2. 75—80.
Pop, Gheorghe: Istoria morfogenetică a vechei suprafețe de eroziune „Fărcaș" din munții Gilăului. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1962. 1. 89—110.
Savu, Alexandru: Contribuții la studiul evoluției rețelei hidrografice din bazinul Almaș-Agrij. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1962. 1. 75—87.
Trif, Aurica—Eugen Stoicovici: Studiul ciclurilor sedimentare din complexul metamorfic al Munților Gilăului—Muntele Mare. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1964. 1. 7—27.; 2. 31—38.
Marosi Paul—I. Al. Maxim—N. Mészáros: Date noi asupra structurii geologice a bazinului Huedin. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1964. 2. 39—51.
Marosi Paul—I. A. Maxim—N. Mészáros—I. Soós: Orizont acvifer artezian în eocenul superior al bazinului Huedin. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1965. 1. 51—63.
Stoicovici, Eugen—I. Mureșan: Contribuții la cercetarea fenomenelor de alunecare din sectorul Șatra-Căpuș al zăcămîntului de limonit oolitic. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1968. 2. 3—14.
Nicorici, Eugen: Prezența tortonianului inferior la Poieni—Ciucea. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1969. 2. 57—62.
Suraru, Nicolae: Über eine vollmarine Fauna der Zimborer Schichten im unteren Becken des Almaș-Tales. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1969. 2. 45—56.
Tudoran, Petru: Observații geomorfologice în depresiunea Almaș—Gurahonț. Studia Universitatis Babeș—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1969. 1. 137—144.

Stoicovici, Eugen—N. Mészáros: Prezenţa unui nivel de tufuri andezitice la baza oligocenului, în orizontul de Mera, la vest de Cluj. Studia Universitatis Babeş—Bolyai, Series Geologia—Mineralogia, 1970. 1. 3—12.

Földrajz

Balassa József: Meddig terjed a Kalotaszeg? Kalotaszeg, 1891. 3. 22—23.
Czucza János: Meddig terjed Kalotaszeg? Kalotaszeg, 1891. 4. 33—34.
Hangay Oktáv: Utazásaim az Andrássy-havasokban. Erdély, 1892. 154—159.
Szádeczky Lajos: Az Andrássy havasokban. Erdély, 1894. 372—377.
Pálfy Mór: Képek a gyalui havasokból. Kolozsvár, 1897. 47.
Pálfy Mór: Képek a gyalui havasokból. Erdély, 1897. 57—61., 70—73., 86—90.
— Az Andrássy-havasi menedékház fölavatása. Erdély, 1898. 93—94.
Vincze Ferencz: A kalotaszentkirályi Kőhegyről. Erdély, 1898. 75.
Herrmann A. felköszöntője a retyiczeli menedékház felavatásán. Bánffyhunyad és Vidéke, 1899. 5.
Ruzitska Béla: Turista körút a Gyalui-havasokban. Erdély, 1907. 66—79.
Ruzitska Béla: Lábszánkán a Gyalui-havasokban. Erdély, 89—94.
Ruzitska Béla: Kirándulás a Gyalui-havasokba és az erdélyi Érchegységbe. Erdély, 1910. 106—126.
Ruzitska Béla: Kirándulás a Gyalui-havasokon át a Skerisorai jégbarlanghoz, Ordinkus-völgybe és a Nagy-Biharra. Erdély, 1914. 65—78. 88—96.
Balogh Ernő: A Vlegyásza vidéke. Pásztortűz, 1935. 259—261.
Balogh Ernő: Erdély. Gyalui-havasok. Pásztortűz, 1935. 478—480.
Tulogdy János: Kalotaszeg földrajza. Kolozsvári Szemle, 1944. 2. 113—121.
Papp Júlia: Izvoru Crişului, o comună de meşteşugari din depresiunea Huedin. Studia Universitatis Babeş—Bolyai, Series Geologia—Geographia, 1962. 2. 81—93.

Biológia

Semayer Vilibald: Bánffy-Hunyad magyar lakosságának somatológiai vázlata. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Oszt. Értesítője, 1901. 3. 33—50.; 5. 67—96.; 6. 101—114.
Resmeriţă, I.: Studii de vegetaţie şi agrotehnice asupra fîneţelor de Arrhethereto-Festucetum sulcatae din Valea Someşului şi a Nadăşului. Studii. Cercetări de Agronomie, 1958. 9. 1—4.
Ujvárosi M.: Pflanzensociologischen Skizzen aus der Umgebung vom Sztána in Siebenbürgen. Borbásia, 1947. 1—6.
Csűrös Şt.—Resmeriţă, I.—Csűrös-Káptalan, M.: Die Ökostruktur der Arrhenatherum Elatius-Wiesen aus dem Huedin-Becken. Studia Universitatis Babeş—Bolyai, Series Biologia, 1967. 2. 5—7.
Csűrös Ştefan—Ioan Resmeriţă—Margareta Csűrös-Káptalan: Cercetări de vegetaţie în Bazinul Huedinului. Contribuţii Botanice, 1969. 211—222.

Nyelvészet

Balassa József: Kalotaszeg nyelvjárása. Kalotaszeg, 1890. 1. 5—7.
Jankó János: A kalotaszegi határelnevezésekből. Hunfalvy-album. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsági emlékére kiadják tisztelői. Budapest, 1891. 82—88.
Szabó T. Attila: A bábonyi népnyelv igealakjai. Debrecen, 1939. 19.
Szabó T. Attila: A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse. Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1940—41. 221—250.
Ady László: Magyarkapus helynevei. Kolozsvár, 1941. 21.; ETF 124.; Erdélyi Múzeum, 1941. 80—98.
Szabó T. Attila: Az í-zés állapota a bábonyi népnyelvben. Erdélyi Múzeum, 1943. 343—344.
Nagy Jenő: Család-, gúny- és ragadványnevek a kalotaszegi Magyarvalkón. Kolozsvár, 1944. 11.; Erdélyi Múzeum, 1944. 108—116.; ETF, 176.

Nagy Jenő: Adalék a kalotaszegi Magyar-Valkó népi mesterségének szókincséhez. Erdélyi Múzeum, 1945. 94—98.
Márton Gyula: Gúny- és melléknevek Magyarbándról és Jegenyéről. Erdélyi Múzeum, 1945. 88—93.
Szabó T. Attila—Gálffy Mózes—Márton Gyula: Kalotaszeg és vidéke. 12 nyelvtérképlap bevezetővel. Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből. Szerk. Bárczi Géza. Budapest, 1947. IX., 12.
Vámszer Márta: A kalotaszegi nyelvjárás íra vala, írá vala-féle igealakjáról. Studia Universitatis Babeş—Bolyai, Series Philologia, 1959. 2. 179—185.
Márton Gyula: Az ikes ragozás állapotáról a Fekete-Körös völgyében. Studia Universitatis Babeş—Bolyai, Series Philologia, 1960. 2. 47—55.
Csák László: Méra keresztnevei (1818—1960). Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1962. 2. 289—304.
Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. Budapest, 1965.
Szabó T. Attila: Kalotaszeg tájszólásáról. Igazság, 1968. 279.
Vámszer Márta: A kalotaszegi nyelvjárás igealakjai. Bukarest, 1972.

Folklór

Bánffy-Hunyadi régi népdalok. Molnár Anna gyűjteményéből. Kalotaszeg, 1890. 20. 245.
Kalotaszegi karácsonyi versek. Zilahi György gyűjteményeiből. Kalotaszeg, 1890. 20. 242—243.
Kalotaszegi népdalok. Zilahi György gyűjteményéből. Kalotaszeg, 1890. 4. 69—70.: 7. 92—93.; 19. 233—234.
Kalotaszegi czigány népdalok. Gyűjtötte Herrmann Antal. Kalotaszeg, 1890. 3. 44—45.; 4. 55.; 7. 91—92.; 9. 118.; 15. 194—195.; 1891. 3. 24—25.; 29. 245.
A kecske és fiai. Kalotaszegi czigány népmese. Gyűjtötte Herrmann Antal. Kalotaszeg, 1890. 4. 69.
A nagy tolvaj. Kalotaszegi czigány népmese. Gyűjtötte Herrmann Antal. Kalotaszeg, 1890. 4. 67—68.
Nagyalmási karácsonyi ének. Közli: Eötvös Albert. Kalotaszeg, 1890. 21. 259.
Vistai népdalok. Móricz Iduska gyűjtéséből. Kalotaszeg, 1890. 9. 120—121.; 14. 184.; 15. 201—202.; 1891. 5. 49—50.; 15. 142—143.
Bátky Zsigmond: Tamás Kata, a bánffy-hunyadi „nótafa". A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Oszt. Értesítője, 1900. 2. 26—28.
Delly Szabó Géza: Eredeti székely-csángó és kalotaszegi népdalok. Cluj-Kolozsvár, 1925. I—II. füzet. Ugyanaz, énekhangra zongorakisérettel. 1927. I—VI. füzet. Ugyanaz. 1932. I—V. füzet.
Ismertetés: Veszprémi Lajos: Eredeti székely-csángó és kalotaszegi nápdalok. Ellenzék, 1925. 156.
Fazekas Bertalan: Székely, csángó és kalotaszegi népdalok. Ellenzék, 1927. 75.
Nemes Elemér: Delly Szabó G.: Székely, csángó és kalotaszegi népdalok. III—V. füzet. Pásztortűz, 1932. 3. 37.
Delly Szabó Géza: Nótabokréta. 77 eredeti magyar székely, csángó és kalotaszegi népdal vegyeskarra. Cluj, 1935. I—III. füzet.
Niculescu-Varone, G. T.: Folklor românesc din Ardeal, comuna Nadăşu, plasa Huedin, jud. Cluj. Bucureşti, 1935. 72.
Crişan, I.: Schiţă folclorică a comunei mele „Aghireş" jud. Cluj. Freamătul şcoalei, 1938. 5—6. 243—253.
Kalotaszegi népmesék. Elmondja Bene Lajos. Biczó András rajzaival. I—III. kötet. Budapest, 1941.
Kovács Ágnes: A kalotaszegi Ketesd mesekincse. Erdélyi Múzeum, 1944. 386—423.
Kovács Ágnes: Kalotaszegi népmesék. Budapest, 1944 = Új magyar Népköltészeti Gyűjtemény, 5—6.
Ismertetés: Banó István: Kovács Ágnes, Kalotaszegi népmesék. Ethnographia, 1944. 3—4. 177.
Faragó József: Karácsonyi köszöntő [Magyarkiskapus]. Utunk, 1947. 25.
Faragó József: Húsvéti rigmus [Magyarkiskapus]. Utunk, 1948. 3.

Almási István: A Kádár Kata-ballada kalotaszegi változata. Varianta din Calata a baladei Kádár Kata. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1960. 339—341.

Olosz Katalin: Buzog még a forrás [A magyargyerőmonostoriak költészetéből]. Igazság, 1968. november 23.

Balladák könyve. Élő hazai magyar népballadák. Kallós Zoltán gyűjtése. Szabó T. Attila gondozásában. Bukarest, 1970. 677. [Kalotaszegi balladák felsorolva a 659—660. oldalon.]

Kalotaszegi népballadák. Művelődés, 1970. 2. 31—33.

A Nap húga meg a pakulár. Marosmenti, kalotaszegi és mezőségi mesék. Gyűjtötte és a beveztőt írta Nagy Olga. Kolozsvár, 1973. 170.

Néprajz

Szokások

Czucza János: Kalotaszegi népszokások. Kalotaszeg, 1891. 5., 7., 9., 11., 12., 13., 16., 17.

„Leány-búcsúztató". Feljegyezte: Heller Vilma. Kalotaszeg, 1891. 32. 270.

Jankó János: A kalotaszegi és erdélyi magyarságról. Kolozsvár, 1892. 27. Különnyomat az Erdély 1892. 1., 2., 3. számaiból.

Jankó János: Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány. 11 tábla rajzzal és 1 térképpel. Budapest, 1892. VIII + 223.

Kalotaszegi esküvő. Erdély, 1906. 178—180.

Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez. Hetven néprajzi gyűjtő munkája alapján összeállította: Makkai Endre és Nagy Ödön. Kolozsvár, 1939. 202. [Kalotaszeg: 58—103.]; ETF 103.

Kresz Mária: A pólyázás Nyárszón. Néprajzi Értesítő, 1943. 3—4. 173—176.

Nagy Jenő: Lakodalom a kalotaszegi Magyarvalkón. Kolozsvár, 1943. 17. Különnyomat az Erdélyi Múzeum 1943. 3—4. 391—405.; ETF 168.

Gálffy Mózes: Szalmakalapkészítés a kalotaszegi Jákótelkén. Erdélyi Múzeum, 1944. 184—191.

Márton Gyula: Népi köszöntések Kalotaszegről és vidékéről. Erdélyi Múzeum, 1944. 135.

Nagy Jenő: Zsindelyfaragás a kalotaszegi Magyarvalkón. Erdélyi Múzeum, 1944. 196—197.

Faragó József: Magyarkapusi gyermekhangszerek. Erdélyi Múzeum, 1946. 59—63.

Szabó T. Attila: Kopjafás-zászlós temetkezés a kalotaszegi Zsobokon. Erdélyi Múzeum, 1946. 86.

Faragó József: Legényavatás Magyarkiskapuson. Erdélyi Múzeum, 1947. 112—118.

Kós Károly, ifj.: A kalotaszegi kosarazó juhászat. Miscellanea Ethnographia, 1947. 3—26. = Erdélyi Néprajzi Tanulmányok 9.

Kós Károly, ifj.: „Plugul Satului" din colecțiile Muzeului Etnografic al Transilvaniei. Muzeul Etnografic al Transilvaniei, 1957—1958. 295—302.

Kresz Mária: Játék a Kalotaszegi Nyárszón. Néprajzi Közlemények, 1959. 5. 172—203.

Csete Balázs: Karácsonyi és újévi népszokások a kalotaszegi Nyárszón. Néprajzi Közlemények, 1960. 1. 122—134.

Nagy Jenő: Tanulságos és jelentős fejezet. = Hagyományőrzés és hagyományápolás. Igazság, 1973. 159.

Népviselet

Kőváry László: A kalotaszegi magyar nép. Magyarország és Erdély képekben. 1854. 135—137.

Jankó János: Kalotaszeg magyar népe. Budapest, 1892.

Kós Károly: Magyar ruházat [Kalotaszegi]. Kalotaszeg, 1912. 10. 6—10. (3 rajz)

Szilády Zoltán: A székely és kalotaszegi ház és viselet. Erdélyi Helikon, 1933. 2. 141—143.

Kós Károly: Három népviselet. Erdélyi Helikon, 1935. 1. 11—14.

Szabó T. Attila: A kalotaszegi női öltözködés. Néprajzi Értesítő, 1941. 272—273.

Palotay Gertrud: Magyar hatások a románok ruházatában Kalotaszegen és vidékén. Ethnographia, 1947. 19—40. 173—186.
Különnyomat: Az Ethnographia Füzetei 14.
Kresz Mária: A gyermekek és fiatalok viselete a kalotaszegi Nyárszón. Néprajzi Értesítő, 1957. 104—121.
Nagy Jenő: A kalotaszegi magyar népi öltözet. Bukarest, 1957. 65.
Ismertetés: Szabó T. Attila: Kalotaszegi népi öltözet. Utunk, 1959. 7.
Kós Károly: A kalotaszegi muszuj. Művelődés és Hagyomány, 1964. 153—180.

Népművészet

Általános problémák

Herrmann Antal: Kalotaszegi Múzeum. Kalotaszeg, 1890. 8. 101—102.
Kriesch A.: Mit jelent hát a kalotaszegi művészet? Budapest, 1903. 40.
Lippich Elek: Beszélgetés a művészetről és Kalotaszeg. Magyar Iparművészet, 1903. 6. 12.
Malonyai Dezső: A magyar nép művészete I. A kalotaszegi magyar nép művészete. Budapest, 1907. 286. 280 kép, XVII tábla.
Kőműves Lajos: Kalotaszeg varázsereje a művészetre. Pásztortűz, 1929. 221—222.
Czirják Károly: A Kalotaszegi Néprajzi Múzeum. Erdélyi Fiatalok, 1933. 3. 83—84.
Szász Ferenc: Kalotaszeg kincsesháza. Pásztortűz, 1933. 390.
Kovács László: Virágoskert. (A Kalotaszegi Néprajzi Múzeum kapunyitása.) Erdélyi Helikon, 1940. 8. 577—578.
Ortutay Gyula: A magyar népművészet I—II. II. kötet. Erdély. Budapest, 1942. [Sok színes és egyszínű kép Kalotaszegről.]
Ismertetés: Debreczeni László: Széljegyzetek egy népművészetünkről szóló munkához. Erdélyi Múzeum, 1942. 1. 153—178.
Jánosházy György: Kalotaszeg a művészetben. Kolozsvári Szemle, 1944. 2. 149—153.
Bodó Erzsébet, Sz.: A nép művészete. Dolgozó Nő, 1950. 1. 28—29.
Vasas Samu: Népművészet és üzlet. Az elkorcsosulás ellen. Igazság, 1970. 48.
Baruzsuly Emil: Meghívó a kalotai falumúzeumba. Igazság, 1973. 111.
Sebestyén Kálmán: Amire még szüksége lenne a jövendő népművészeti központnak. [Körösfő.] Igazság, 1973. 123.

Építkezés

Bátky Zsigmond: Néhány adat Bánffyhunyadnak és környékének népies építkezéséhez. Néprajzi Értesítő, 1907. 50—70.
A körösfői templom tornya. Kalotaszeg, 1912. 7. 6—9.
Kós Károly: A nagypetri-i református templom. Kalotaszeg, 1912. 2. 10—14. [3 rajz]
Kelemen Lajos: A vistai református templom. Pásztortűz, 1927. 460—464.
Kelemen Lajos: A vistai templom belső díszítményei. Pásztortűz, 1927. 483—488.
Balogh Ilona: Magyar fatornyok. Néprajzi Füzetek, 1934. [Kalotaszegi adatok, 161—165.]
Szabó T. Attila: A bábonyi népi építkezés néhány emléke. Erdély, 1938. 19—22.
Kós Károly: Erdei lak. Egy kalotaszegi képsorozat elé. Erdélyi Helikon, 1940. 6. 375—382.
Szabó T. Attila: A kalotaszegi házépítés történetéhez. Ethnographia, 1940. 94—95.
Ady László: A magyarkapusi XVIII. századbeli cinteremajtó és népi mestere [Beke István]. Erdélyi Múzeum, 1947. 95—96.
Gönyei Sándor: Kalotaszegi jármos csűrök. Ethnographia, 1957. 504—511.

Faragás

Bene Lajos: Kalotaszegi fejfák. Erdély, 1905. 118—121.
Biczó Ilona: Nagykőrösi fejfák. Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Oszt. Értesítője, 1908. 1—2. 166—173.
Két kalotaszegi kapu. Képeinkhez. Kalotaszeg, 1912. 3. 10—12. [2 rajz]

Nagy Géza: Kalotaszegi fejfa Szenczi Molnár Albert sírján. Pásztortűz, 1940. 462—464.
Bokor Imre: Emlékezés Kalotaszegre. Magyar Nyelvőr, 1946. 24.
Nagy Jenő: Orsófaragás a kalotaszegi Magyarvalkón. Ethnographia, 1947. 264—266.

Hímzés

Kalotaszegi varrottas-album. (Régi magyar hímzés-minták gyűjteménye.) Szerkesztik: Péntsy József és Szentgyörgyi Lajos. Kolozsvár, 1888. 16.
Ismertetés: A „Kalotaszegi varrottas album". Kalotaszeg, 1890. 1. 24—26.
Gyarmathy Zsigáné: Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából. Budapest, 1896. 101.
Bátky Zs.: Kalotaszegi varrottasok. Budapest, 1925. 32.
Undi M.: Kalotaszegi írásos hímzés. Budapest, 1933. 28.
Palotay Gertrud: Török hagyaték a kalotaszegi hímzésekben. Budapest, 1937. 13.
Fekete Károly: Kata néni Valkóról [Vincze P. Kata]. Igazság, 1968. november 23.
Szentimrei Judit: Kalotaszeg országszerte híres varrottasai. = Hagyományőrzés és hagyományápolás. Igazság, 1973. 159.
Vasas Samu: Varrottasaink eredetiségét féltőn őrizte [Kónya Gyuláné Schéfer Teréz]. Igazság, 1973. 81.
Vér Istvánné: 300 varró lány. = Hagyományőrzés és hagyományápolás. Igazság, 1973. 159.

Bútorfestés

Tombor Ilona: Kalotaszegi templomok festett asztalosmunkái. Budapest, 1947. 43.
Kós Károly, ifj.: Vista virágai. Bútort fest az eladó lány. Igazság, 1971. 152.
Kós Károly, ifj.: Vistai bútorfestés. Dolgozó Nő, 1971. 6. 12—13.

Fazekasság. Csempe

Szabó T. Attila: Kalotaszeg régi fazekasságának történetéhez. Erdélyi Múzeum, 1945. 122—124.
K.J.: Az utolsó járai fazekasnál. Igazság, 1973. 175.
Kós Károly, dr.: Népi kandallók és kályhacsempék az erdélyi magyarság körében. „Kós K.: Népélet és néphagyomány. Tíz tanulmány" Bukarest, 1972. 173—180.
Végh Olivér: Volt-e Kalotaszegen fazekasság? Igazság, 1973. 111.

Zene. Tánc

Bartók Béla: Dialectul muzical al poporului român din Huedin. „Bartók B.: Însemnări asupra cîntecului popular". Bucureşti, 1956. 300—312.
Vasas Samu: Sajátos táncok, valódi értékek. Örökség Kalotaszeg. Igazság, 1968. XII. 20.

Színjátszás

Marton Lili: Ősi népviseletében, pompás színházi előadás keretében mutatkozott be Kalotaszeg a városnak. [Szentimrei Jenő: Csáki bíró lánya.] Ellenzék, 1936. 6.
Kemény János: Kalotaszeg a színpadon. [Szentimrei Jenő: Csáki bíró lánya.] Erdélyi Helikon, 1936. 2., 143—144.
Szentimrei Jenő: Jó estét, jó estét Csáki bírónénak. Pásztortűz, 1944. 520—522.
Morvay Pál: Levél a román televízió magyar adása szerkesztőségének. [„Csáki bíró lánya" felújítását kéri.] A Hét, 1971. 10.
Kovács Pali Ferenc: Működvelő színjátszók műsorából. [Kalotaszeg falvaiban.] Igazság, 1973. 99.

Szépirodalom

Gyarmathy Zsigáné: Kalotaszegi leányok. Erdély Népei (az Erdély néprajzi melléklete), 1900. 2—5.
Kós Károly: Régi Kalotaszeg. Magyar Iparművészet, 1911. 157—215.
Parsian Kálmán: A „kalotaszegi asszony" [Gyarmathy Zsigáné]. Erdélyi Lapok, 1911. 23. 700—703.; 24. 728—731.

Persian Kálmán: Kalotaszeg nagyasszonyáról, Gyarmathy Zsigánéről. Endrődi Sándor előszavával. Kolozsvár, 1911. 36.
S.K.: Egy kalotaszegi mágnás [Bánffy Miklós]. Kalotaszeg, 1912. 7. 7—9.
Berde Mária: Gyarmathy Zsigáné hagyatéka. Pásztortűz, 1922. 381—382.
Kós Károly: Ady Endre és Kalotaszeg. Erdélyi Helikon, 1928. 2. 81—82.
Debreczeni László: Emlékezés Kalotaszeg nagyasszonyára. [Gyarmathy Zsigáné.] Pásztortűz, 1930. 177—178.
Folbert Ottó: Kalotaszegi utam. Kós Károly ötvenedik születésnapjára. Erdélyi Helikon 1933. 10. 681—684. [1 kép]
Jékely Zoltán: Kalotaszegi elégia [vers]. Pásztortűz, 1937. 114—115.
Kós Károly: Varju nemzetség. Kolozsvár, 1940. 304. K.K.: Varju nemzetség. Történelmi regény. Az előszót és jegyzeteket írta Szőcs István. Bukarest, 1966. 273.
Horváth Elek: Móricz Zsigmond Kalotaszegen. Erdélyi Helikon, 1942. 10. 638—641.
Berde Amál, Dóczyné: A kalotaszegi asszonyról. [Gyarmathy Zsigáné] Kolozsvári Szemle, 1944. 2. 146—148.
Kós Károly: Budai Nagy Antal. Színjáték négy felvonásban. Kolozsvár, 1947. 92.
Szilágyi András: Bánffyhunyad szebb lesz mint volt. [riport] Utunk, 1957. 11.
Katona Szabó István: Borika. Regény. Bukarest, 1959. 278. Katona Szabó István: Borika. Regény. Az utószót írta Hajdú Zoltán. Bukarest, 1963. 305.
Kós Károly: Kalotaszeg felfedezése. Igazság, 1968. november 23.
Kós Károly: Kalotaszegi vállalkozás. Balogh Edgár bevezetőjével. Korunk, 1971. 10. 1501—1512.
Fekete Károly: Aki a varrottast világhírűvé tette. [Gyarmathy Zsigáné] Igazság, 1972. július 8.
Kósa László: Kalotaszeg ösvényein. Tiszatáj, 1972. 11.
Ismertetés: Kalotaszeg vonzáskörében. Korunk, 1973. 2. 323—324.
Kádár János: Tejmérés Inaktelkén [riport]. Igazság, 1973. 106.
Fekete Károly: Nyár a Sebes-Körös forrásánál. Igazság, 1973. 196.

Kiadványok

Kalotaszeg. Bánffy-Hunyad és vidéke közművelődési, közgazdasági és társadalmi érdekeit képviselő heti lap. Egyúttal Jegenyefürdő értesítője. Felelős szerkesztő: Bölöni László. Fődolgozótársak: Gyarmathy Zsigáné és Herrmann Antal. Bánffy-Hunyad, 1890—1891.
Ismertetés: Herrmann Antal: A „Kalotaszeg" jövőjéről. Kalotaszeg, 1890, 7. 82—84.
A „Kalotaszeg" előfizetői. Kalotaszeg, 1890. 3. 35.; 8. 106—107.
Vélemény a „Kalotaszeg"-ről. Kalotaszeg, 1891. 4. 34—35.
Herrmann Antal: A „Kalotaszeg" t. olvasóihoz és „Kalotaszeg" közönségéhez. [Megszűnik a „K".] Kalotaszeg, 1891. 35. 281—282.
A „Kalotaszeg" ügye. Kalotaszeg, 1891. 35. 282—283.
Jegenyefürdő Értesítője. A Kalotaszeg melléklapja. Kiadja a jegenyei gyógyfürdő igazgatósága. Megjelenik a fürdőévadban jul.—aug. hónapban naponta. Jegenyefürdő, 1891.
Bánffyhunyad és Vidéke. Társadalmi, szépirodalmi és közgazdasági hetilap. Felelős szerkesztő: Dávidovics Sándor. Bánffy-Hunyad, 1899—1900.
Kalotaszeg. Képes hetilap. Szerkeszti Kós Károly. Bánffyhunyad, 1912.
Ismertetés: D.L. [Debreczeni László]: „Kalotaszeg". Kós Károly képes hetilapja. Erdélyi Fiatalok, 1933. 2. 63—65.
Huedinul cultural, economic, social. Organ oficios al Despărțământului Asociațiunei pentru literatură și cultura poporului român. Redactor: Nic. Cristofir. Director: Aurel Munteanu. Huedin, 1925—1926.
Glasul Moților. Revistă literară, culturală, informativă. Redactor: N. Cristofir. Director: Sabin G. Truția. Huedin, 1926.
Darkénu. — Utunk. Megjelenik minden hó elsején és tizenötödikén. Szerkeszti: Kohn Jichák. Huedin, 1931—1934.
Kalotaszegi Hírek. Független politikai hetilap. Szerkesztő: Löb Vilmos. Huedin, 1932—1933.
Kalotaszegi Magyar Református Naptár. A lelkészi- és tanítóikar közreműködésével összeállította Bokor Márton. Cluj, 1936.

VÁCZY LEONA összeállítása

Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig

A középkori falusi elemi oktatás művelődéstörténetünk kevésbé ismert területe; az eddigi kutatások aránylag kevés adatot hoztak felszínre. A kutatómunka kiterjesztése, újabb résztanulmányok közlése lehetővé tenné az általánosítások megfogalmazását, középkori elemi oktatásunk történetének megírását. A kalotaszegi falvak oktatásának múltja különösen ismeretlen. Az alábbiakban először vállalkoztunk arra, hogy felvázoljuk az iskolázás képét a XV. századtól 1848-ig.

Első szórványadatok

Neveléstörténelmünk szerint a XV—XVI. században az erdélyi falvak többségében már létezett iskola. Ebből az időszakból a kalotaszegi iskolákra vonatkozó adat — a korabeli oklevelek egy részének megsemmisülése miatt — sajnos, csak szórványosan maradt fenn. Többnyire hivatalos iratok — birtokbaiktatások, adóslevelek, végrendeletek — szövegébe került az iskoláról szóló tudósítás.

Az egeresiek 1444. július 3-án egyezséget kötnek lelkipásztorukkal, amelyben ez utóbbi kötelezi magát, hogy ő és utódai káplánt és iskolákat tartanak. Gyaluban 1466-ban már működik iskola, mesterét, Lőrinc diákot ekkor említik a történelmi források. Kispetriben, 1486-ban Sebestyén clericus a helybeli tanító. 1541. május 10-án Hunyadi Tamás bikali iskolamester írja azt a zálogoslevelet, amely nevét megőrizte. Egy 1551. január 19-én kelt adóslevél „Ferench deák Kis-Kapussy mester"-t említi.

A reformáció a tanítás újabb hullámát indította el Kalotaszegen is. Gyalu mezőváros iskolamestere 1614-ben Péter diák, Szucságon 1621-ben a „mester házhely"-ét említik a források. Gyerőmonostoron 1632-ben Váradi István diák, 1641-ben pedig Ombózi Tamás diák tanít. Gyaluban 1642-ben a vártartomány urbáriumai Takácsy István jobbágy mostohafiáról beszélnek, akiről feljegyzik, hogy „schola mester itt". Szászfenesen 1642-ben Verebesi Tamás diák, Kalotaszentkirályon 1653-ban Berkeszi Márton az iskolamester. Hunyadon az első ismert rektor Erdélyi István — 1670 táján —, de Kalotaszeg központjában bizonyára már sokkal korábban létezett iskola.

A középkori falvakban e rektoroknak jelentős szerep jutott „...lehet látni egész falvakat — írja Apáczai Csere János —, amelyeknek szeme, füle, nyelve egyedül az iskolamester..."

Kalotaszeg mestereit a XVI. század második felétől kezdve többnyire a kolozsvári református kollégiumból hozta. A diákok tanulmányaikat félbeszakítva rendszerint egytől három évig rektoroskodtak, majd továbbtanultak.

Sajnos, Kalotaszeg XV—XVII. századi vizitációs jegyzőkönyvei elvesztek, emiatt falusi iskoláink belső életéről, az oktatás tartalmáról keveset tudunk. A XVII. századi iskolai rendelkezések csak általános utasításokat tartalmaznak: „...három esztendő engedtetik a Mestereknek — írják, majd a tanítókat figyelmeztetik —: a gyermekeket és iffjakat [...] serényen tanítsák [...] és az tanítványaiknak értelmekhez és elméjükhez [...] szabják magokat [...], leányokkal, asszonyokkal ugrálni, tánczolni [...] nem szabad [...], az oskola kortsoma házzá ne legyen [...], oly öltözetet és lábbelit viseljenek, mellyet az rend kiván..."

A középkorban elemi szinten az olvasás, esetleg az írás alapismereteit, hittant, valamint a latin nyelv elemeit oktatták. A rektorság a legtöbb faluban szegényes jövedelmet biztosított. Nagyobb jövedelmű iskola a XVII. században a hunyadi, gyalui és kalotaszentkirályi; ezeket „academia promotio"-knak nevezték, s bennük kollégiumot végzett, külföldi akadémiákra készülő diákok tanítottak.

Elpusztult és újjászervezett rektoriák

Kalotaszeg szellemi fejlődését visszavetették a XVII. századi tatárdúlások. A gyalui uradalom csaknem teljesen elpusztult, sokat szenvedtek az Almásvölgy falvai is. A rektorokat az ellenség legyilkolta, elhurcolta. Ilyen események után nagy jótéteményt gyakorol Apafi Mihály, amikor 1674-ben tizenegy községnek (Gyalu, Nagykapus, Mákó, Daróc, Türe, Körösfő, Vista, Almás, Középlak, Lóna és Fejérd) odaajándékozza a kincstárnak járó dézsma-jövedelmet. A fejedelmi adomány lehetővé tette az elpusztult rektoriák újjászervezését.

A XVIII. század eleje újra nagyon szomorú korszak Kalotaszeg történetében. A kuruc—labanc háborúban feldúlt falvak még sokáig romokban hevertek. A Mária Terézia rendeletére készült 1745-ös vagyonösszeírás alkalmával kihallgatott tanúk megemlékeznek az iskolák pusztulásáról is: „Tudom bizonnyal, hogy mikoron ezen reformatus Eccla. épségének állapotjában volt a Revolutió előtt, amely helyen most vagyunk, ez volt [...] a mesternek lakhelye" — vallják Farnason. „Tudjuk hallomásból, hogy ezen a funduson régetén, a háborús idők előtt az oskolamester lakott" — szól az egeresi vallomás. „A mester háza [...] pusztájában hevere még ma is" — panaszolják Deritén több mint harminc évvel a majtényi fegyverletétel után. A mesterhiányt fokozza az Erdély-szerte dúló pestis. Ez lehet az oka annak, hogy Mária Terézia uralkodása elején, 1741-ben a hűségeskü letételére Kalotaszegről csak hat rektor jelentkezik: Szegedi János Hunyadról, Szilágyi Márton Gyerőmonostorról, Szilágyi Mihály Kalotaszentkirályról, Újvárosi Imre Bikalról, Parajdi Mihály Sárvásárról és Bányai János Középlakról.

Valkón 1722-ben új iskolaház épül „a temető falu felőli részén". Almáson ugyancsak 1722-ben a források ilyen értelemben a „Középlak felé Mesterága Torkában" elnevezésű kaszálót és a „Mesterága patakja" nevű patakot említik. Mérában, 1728-ban „Adatott a tanítómester számára egy kis házhelynek való fundus az ívókút táján".

A mesteri „fundus" a község anyagi lehetőségeitől függően kisebb-nagyobb telket jelentett. Ezeken állt az iskola, a mester háza. A falusi iskola sövénnyel kerített kunyhó, amelynek lantornás ablaka kevés fényt bocsátott a tanulókra. A rektor többnyire lakószobájában tanított, de helyenként a XVIII. században már

felépült a külön tanterem, a „classis". Mesteri telek híján helyenként „taxás" házban folyt az oktatás. Nyárszón például: „Amely helyen [...] a mester lakik [...], az nem parochialis fundus, hanem [...] egy jobbágy lakhelyen commorál." Az 1754-es vagyonösszeírások huszonnégy faluban említik az iskolaházat, a rektort vagy járandóságát: Gyalu, Nagykapus, Kiskapus, Méra, Mákó, Egeres, Inaktelke, Körösfő, Gyerővásárhely, Gyerőmonostor, Sárvásár, Nyárszó, Hunyad, Kalotaszentkirály, Zentelke, Magyarókereke, Jákótelke, Dámos, Valkó, Bikal, Farnas, Középlak, Almás, Kispetri.

Az iskolamester

Az iskolamestert rendszerint Szent György napján alkalmazták, egy-két, legfeljebb három évre. Javadalmazása a XVIII. században igen szerény; a falu közössége állapította meg és a díjlevélben rögzítette. Kalotaszegről az első díjleveleket 1754-ből ismerjük. E díjleveleket az egyház javainak összeírásakor állították ki, a kihallgatott tanúk vallomásai alapján. Íme, a dámosi díjlevél:

„Anno 1753 [...] a dámosi református eccla. ilyen fundamentumon hozta mesterét:

1. Összel vetnek el minden fordulóra négy vagy öt véka búzát, tavasszal pediglen három véka tavasz búzát, vagy egyéb aféle gabonát.

2. Adnak az eclából négy szekér tűzifát, emellett minden két tanuló fiú és leánytól egy szekér fát.

3. Míg olvasni megtanul a gyermek, nyolc polturát. Azután, ha katechézist repetálni kezd, feljebb nevekedik a fizetése.

4. Minden bért fizető ember ad négy polturát.

5. Ezek mellett adnak minden háztól harangozásért egy kenyeret, egy fazék étket, vagy pediglen az egyszerű főzésért kettő polturát.

6. Adnak egy szekér szénára való füvet is.

7. Minden tanuló gyermek szombat napokon viszen szülejének tehetsége szerint tanítójának kevés honoráriumot is. Ultimo, halott felett való éneklésért négy, ha pediglen a halott felett prédikáció nem tétettetik nyolc polturát."

A díjlevélben foglalt járandóságai mellett a rektor többnyire szántófölddel, kaszálóval, veteményessel is rendelkezik. A nőtlen diák-rektorok jövedelméhez tartozott a főzés, a „fazék étek" és a kenyér. A tanítók nősülését ugyanis az iskola törvényei tiltották. Az egyszobás rektori ház — ahol a gyermekek tanulás céljából összegyűltek — alkalmatlan volt arra, hogy a tanító családostul ott lakjon. Bojér András gyalui tanítót 1782-ben nősülés miatt kiteszik az iskolaházból. A díjlevelek a gyermekek tanítása mellett a rektor kötelességévé tették a kántori szolgálatot, a temetések alkalmával való éneklést, a harangozást. A szegényes jövedelem a rektort arra kényszerítette, hogy mellékkereset után nézzen. A tanító néhol egy személyben jegyző, uradalmi tiszttartó, postamester, vagy éppen mesterember, sokszor fuvarozással, italméréssel is foglalkozik.

„A nagy hiábavalóság s kerengő útvesztés"

Kalotaszegről az első gyermek-életkorokat is tartalmazó urbáriumot 1727-ből, a gyalui vártartományból ismerjük.

	Családfők száma	Fiúgyermekek száma 0—5 év	6—12 év	13—18 év
Gyalu	93	31	27	17
Körösfő	32	8	12	6
Nagykapus	29	17	19	8
Jegenye	24	7	12	6

Hogy hány gyermek járt iskolába a fentiek közül, arról a források nem tudósítanak. Annyi azonban bizonyos, hogy nem mind. A jobbágyterhek lefoglalták az egész család — az iskoláskorú gyermek — idejét és erejét. A gyermekek dolgoztatása miatt a tanulási idő is rövid, többnyire novembertől márciusig terjed. Sokan a szegénység, ruhátlanság, a hideg, a nagy sár miatt nem jártak iskolába. Az 1780-as vizitációs jegyzőkönyv panaszolja, hogy „az Atyák a gyermekek taníttatásában felettébb restek".

Az alapvető tananyag a katekizmus, a vallás főbb tételeinek kérdés—felelet formában való kifejtése, mely erkölcsi-társadalmi ismereteket is nyújtott, továbbá a zsoltárok éneklése. A fentiek szolgálatában állt az olvasás—írás tanítása. Az olvasást a betűztető módszerrel, a silabizálással tanították. A mássalhangzókat nem hangjuk, hanem nevük szerint ejtették ki a tanulók; ez a módszer, „a nagy hiábavalóság s kerengő útvesztés", alaposan megnehezítette az olvasás elsajátítását. Az előbbiek mellett egyes falvakban már a négy számtani alapműveletet is tanítják. Tordaszentlászlón 1783-ban „az iskolában úgy a fiú, mint a leány gyermekeknek taníttatik az Aritmetikának 4 speciese".

Az oktatás mint hivatás

A XVIII. század vége és a XIX. század eleje jelentős változásokat hozott a kalotaszegi rektoriák világában. A tanítóság ekkor válik önálló értelmiségi foglalkozássá. Az egy-két évig időző kollégiumi diákok helyett letelepedett családos tanítók veszik át az oktatást. Kispetriben Gyalui Sámuel negyven évig tanít, halálakor 1819-ben a következőket írják az anyakönyvbe: „Gyalui Sámuel 5 esztendőtől fogva nyugalomban lévő, de 75 esztendőkig a körösfői, magyarvalkói, dámosi végre nevezetese mintegy 40 esztendeig [...] Kispetri [...] igen jó emlékezetű Oskola Mestere [...] eltemettetett [...] életének 101. évében." Szucságon Apáczai Csere Márton (1777—1820) negyvenhárom évig, Bikalon Damosi Simon (1809—1842) harminchárom évig tanít. Ezeknek a rektoroknak a tanítóság már nem ideiglenes pénzszerzési lehetőség, hanem életreszóló hivatás.

Az iskola belső életéről, az oktatás tartalmáról — 1813-tól kezdődően — a vizitációs jegyzőkönyvek részletesen tájékoztatnak. A mai értelemben vett tanév fogalma az egész középkor folyamán ismeretlen, a rektorok egyfolytában tanítottak Szent György-naptól Szent György-napig. A tényleges tevékenység azonban többnyire véget ért a tavaszi mezőgazdasági munkák kezdetével. Magát a tanítást a kora délelőtti és kora délutáni 1—2 órás foglalkozás jelentette. Az iskolát nem osztották osztályokra, a tanulók tárgyak szerint csoportosultak.

Az 1818-as gyerőmonostori vizitáció a következő megjegyzést teszi: „az oskola épségben van, a tanulók jól olvasni, énekelni, alkalmasint írni, a számvetés mesterségében az Aritmetica 4 részében némellyek járatosnak lenni itéltettenek."

Furcsa, hogy a század elején — az anyanyelvű oktatásért folytatott küzdelem idején — a kalotaszegi rektorok közül egyesek még mindig latinul „gyötrik" tanítványaikat. Kalotaszentkirályon 1836-ban az iskolának ötvennégy fiú és tizenöt leány tanulója van, „kik közül Conjugista 4, Declinista 5". Hunyadon 1818-ban latin szerzőket is tanulmányoztak: „... vagynak Sintaxist tanuló és a Cornelius Nepos Derék emberek viselt dolgairól írt könyvét helyesen, értelmesen fordítók is, valamint más Etymologistták, olvasók, írók, éneklők [...], akik ditsértetnek. Leánytanító ditsértetik [...], találni szépen olvasókat és éneklőket és a vallást tudják." A hunyadi rektoria a XIX. század első felében a vidék legjelentősebb iskolája, ide más falvakból is szívesen jönnek tanulni. Az 1829-es vizitáció feljegyzi, hogy az iskola tanulói közül ötvenegy hunyadi és húsz „idegen", a környező falvakból.

A polgárosodás hatása

A gazdasági fejlődés következményeként a XIX. század elején a falusi iskolák tanrendjén megjelennek a gyakorlati élet igényelte tantárgyak. A rektoriák könyvespolcain, az ábécés-, énekeskönyvek, katekizmusok mellett megjelentek a természettudományokat, gyakorlati ismereteket népszerűsítő kiadványok, mint például a *Gazdasági Kis Tükör*, *Mentor-népkönyv*, *Kis Geográfia*. A gyermekek az iskolakertekben végzett gyakorlatok során sok hasznos ismeretre tesznek szert. Szilágyi Sándor nagykapusi rektorról — 1823 és 1828 között tanít — írja a vizitáció, hogy tanítványaival „sok oltványokat szaporított", Bikalon pedig 1846-ban a gyümölcsfák oltását, az eperfák ültetését gyakorolják a tanulók.

A tanítást tavasszal az examenadás követte. Ezek nem a mai értelmű vizsgák, hanem az elöljáróságok, szülők előtti ünnepélyes szereplések voltak. Az osztályozás nem volt szokásban, maga a szerzett s bemutatott tudás minősítette a tanulót. Kalotaszentkirályon „Szent-György napkor, az examenadáskor volt hetvenöt tanuló" — írja 1825-ben az ellenőrző látogatások jegyzőkönyve, 1837-ben pedig négy kiváló tanuló „megjutalmaztatott a Kis Geográfiával".

A tankönyvek mellett ekkor jelennek meg a kalotaszegi iskolákban az első fekete írótáblák. Mákóban 1835-ben „az oskolás Gyermekek számára egy kottának kiliniázott fekete táblát", Nagypetriben 1841-ben „az oskola számára egy számvetési fekete táblát" vesznek. Mai értelemben vett tantermet is csak a XIX. század elején találunk. A legtöbb iskolában ekkor készítenek padokat a gyermekek s asztalt a tanító számára.

Az osztálytermek állapota nagyon változatos. Az 1822-es vizitáció szerint Körösfőn „jó a classis", Középlakon „alkalmas", Kalotaszentkirályon „meglehetős", de sok helyen még mindig „szűk, setét, füstös, alkalmatlan".

Az ellenőrző látogatások alkalmával a vizitáció a rektorra minősítő megjegyzéseket tesz. „Alkalmas tanító, mert 7 esztendős Deák volt" — írják 1822-ben a középlaki mesterről, „tanítani tud" — jegyzik meg Vistán, „alkalmas" — szól a minősítés Türében. A tapasztalt hiányosságokat is felsorolják: a mákói tanítónak „nagyon rossz az írása" (1822), a bogártelki „nem elég tudós tanítani" (1817), az almási „... a kottához keveset ért [...] hibásan énekel" (1818). Az 1831-es iskolai minősítések szerint a hunyadi tanító „eminens", a körösfői, zsoboki, egeresi, mérai „ditséretes", de a legtöbben a „középszerű", „alkalmas", „meglehetős" minősítést kapják. Az 1848-as népiskolai összeírásokból tudjuk, hogy a kalotaszegi rektorok közül csak nyolcan „tanulták a tanítóságot". A rektorok többnyire a kolozs-

vári és zilahi kollégiumok két-három osztályát végezték. Azt is megtudjuk, hogy az összeírt 30 magyar tanító közül 13-an beszélték a románt, és 9-en ismerték a latin nyelvet. Több nyelvet csak a hunyadi tanító, Ágoston György ismer, aki a magyar, román, latin nyelveken kívül a németben, görögben és héberben is járatos.

A XIX. század első felében Erdély-szerte megindul a modern gondolatoknak megfelelő pedagógiai reformálás. Kalotaszegen a legjelentősebb módszertani újítás a kölcsönös tanítás megjelenése. A módszert Andrew Bell (1753—1832) és Joseph Lancaster (1778—1838) dolgozta ki, s rövid idő alatt elterjedt Európában, Amerikában és Indiában. A tanító bevonta tehetségesebb tanítványait az oktatásba, s a kis segédek alkalmazása révén az oktatás hatékonyabbá válik.

Kalotaszegen 1839-ben az ellenőrző vizitáció huszonkilenc faluban összesen 35 „Lancaster-ábécét" — a módszert ismertető könyvecskét — osztott ki a tanítók között. E könyvek mellett elterjedtek a lancasteri ábécés falitáblák is. „Könyvek helyett szolgálnak ezek, az olvasás megtanulására s követendő példányul az írásra nézve" — írja Salamon József, a módszer neves erdélyi népszerűsítője.

Középlakon ez időben 16 lancasteri tábla volt forgalomban, Kispetriben teljes sorozat, vagyis 20 tabella. A kölcsönös tanítás tábláit utánozva, Kispetriben fából faragott ábécés táblák készülnek. Tulogdi István Tasnádi ezermester faragott ábécés fatáblácskáiról hosszú ideig tanult betűt a gyermeknép. Hunyadon 1843-ban „a fiú és leány iskola Lancaster tabelláit" említik. Bikalon, 1846-ban „egy újabb mód szerinti porondos asztalon" gyakorolták az írást a gyerekek. A ketesdi rektorról, Kolozsvári Benjáminról az 1848-as népiskolai összeírás megjegyzi, hogy „a Kölcsönös oktatási módszert tanulta".

Magyarfenesen viszont 1842-ben a rektor arról panaszkodik a vizitációnak, hogy a falu lakossága idegenkedik a lancasteri gyakorlattól: „... az emberek nem akarják a gyermekeket feladni, mert a Lancaster módot nem kedvelik."

Az új módszerek bevezetésével egyidőben megindul az első óvodák szervezése is. Kalotaszeg első kisdedóvója Nagyalmáson 1842-ben létesült, ekkor panaszol a vizitáció, hogy a rektornak „oskolája nincs", mert az újonnan „felállított kisdedóvó intézetbe járnak a gyermekek". A polgárosodást, a szellemi megújulást a liberális nemesség is támogatja: „Gr. Csáky György Úr Nagy Almáson saját költségén kisdedóvodát állítván, az öt és fél éveken keresztül egészen az újabb változásokig fenn is tartatott, most is 80—100 körül járnak fel magyar gyermekek, román gyermekek 15—20-an."

A régi kalotaszegi iskolák színvonala — a politikai viszonyoktól, a falvak anyagi lehetőségeitől függően — erősen változott, de a közvetített ismeretanyag egyre szélesedett, a latin szövegek betűztetésétől kezdve az anyanyelvű olvasáson és íráson át a természettudományok elemeinek oktatásáig. A rektoriák évszázados oktató-nevelő munkájuk során jelentős iskolai örökséget továbbítottak, amelyre a későbbiek során az általános népoktatás felépült.

Az 1848-as forradalom művelődéstörténeti szempontból is új korszak kezdetét jelenti. A következő évtizedek oktatásügye már új fejezetet iktat az iskolázás történetébe.

Sebestyén Kálmán

SZEMLE

Párbeszéd a barátságról

Irodalmunk alig több, mint ötvenéves, ami nem jelenti azt, hogy nulla pontról indult, hiszen az Erdélyben született alkotásoknak már addig is voltak olyan közös ismertetőjeleik, amelyek átmentődtek e két emberöltős literatúrába is. De ugyanakkor ez az ötven év sem a békés önépítgetés folytonosságát, hanem emberi és írói próbáktól nem mentes társadalmi-történelmi fordulópontok sorozatát jelenti. A folytonosság talán leginkább abban a nyugtalan keresésben nyilvánult meg, amellyel íróink igyekeztek elválasztani a helyesen értelmezett szolgálatot a provinciális beszűküléstől. Az elméleti érdeklődés többnyire a gyakorló kritikára szorítkozott, így az irodalmon belül is megfigyelhető az a súlyponteltolódás, amelyet legutóbb kultúránk egészéről állapítottak meg az irodalomcentrizmus-vita kapcsán. Kutató filológusunk vagy teoretikusunk kevés volt, de mostanában itt is friss erők, friss szempontok munkálnak. Irodalmunk, akárcsak művelődési életünk, igyekszik visszanyerni egyensúlyát. És ezzel eljutottunk az önmeghatározási igényhez, mely tulajdonképpen egészséges törekvést takar: a teljességigényt.

Többször olvashatunk ki elejtett félmondatokból olyan vélekedést, hogy nálunk (és általában Kelet-Európában) az íróembert mindegyre elszólítják a papír mellől közéleti gondok, ami nem mindig válik hasznára a művészi elmélyülésnek. Társadalom és művészet ilyetén szétválasztása félreértésre adhat okot; vizsgáljuk meg konkrétan azokat a feladatokat, amelyeket a hazai magyar író magára vállal.

„... a romániai magyar irodalom Románia 1919 utáni területén kialakult magyar nyelvű irodalom. Társadalmi meghatározója a romániai társadalmi valóság, valamint a romániai magyarság kisebbségi, illetve 1944 utáni nemzetiségi helyzete. Mindkét vonás megkülönböztető a magyarországi irodalomhoz viszonyítva, amelyhez azonban a nyelv és kulturális hagyományok tágan értelmezett közössége fűzi." (Kántor Lajos—Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1945—1970.*)

A meghatározásból kitűnik, hogy több tényező is van, amelyek sajátossá teszik literatúránkat, és látszólag többlet-feladatokkal terhelik, hiszen olyan jelenségekkel kell számot vetnie, amelyek partikulárisak (?), és talán semmi közük azokhoz az általános értékekhez, amelyek egy művet — művészetet — az egyetemesség színvonalára emelhetnének. Hamis alternatíva ez is, íróink többször bebizonyították, hogy a többoldali meghatározottság semmiképpen sem hátrány (olyan partikularitás, amelynek az általánoshoz ne volna köze, nincs is). „Történelmi létfeltételei arra utasítják irodalmunkat, hogy a romániai kultúra vérkeringésébe ömlessze a magyar irodalom humanizmussal és európaisággal eljegyzett áramát Balassitól József Attiláig — s ugyanakkor romániaiságából adódó sajátos vonásaival termékenyítő többletet jelentsen a magyar kultúra számára." *(Uo.)* Hang-

súlyozni szeretném, nem írható fel úgy a képlet, hogy adott egy irodalom plusz a sajátos feladatok, hanem ez így együtt az irodalom; s hogy jó vagy rossz? — ez önismeretünktől is függ.

A már említett sajátos helyzet nyilvánvalóan tükröződik a szépirodalomban, de az eddiginél nagyobb helyet kell elfoglalnia az elméleti kutatómunkában is. Önállóságunk éppen kötöttségeink helyes értelmezését, tudomásulvételét jelenti. A szépirodalmi fikció viszonylagos szabadságot élvez, nem kell tökéletes szinkrónban mozognia a napi aktualitással. Ezért bizonyul sok esetben hatékonyabb eszköznek a szociográfia, a valóságirodalom. Talán nem véletlen, hogy a két világháború között erőteljesen érvényesült a szociológiai látásmód — gondoljunk az *Erdélyi Fiatalok* falukutató mozgalmára. E törekvés magyarországi és kortárs romániai tendenciákkal (a Gusti-féle iskola) is érintkezett, de megvolt a maga jól elkülöníthető szerepe. Ugyanígy ma sem véletlen, hogy egyik legnagyobb sikerű könyvünk Sütő András szociográfiai ihletésű műve, az *Anyám könnyű álmot ígér.* Ebbe a sorba illeszkedik Beke György riporteri tevékenysége. Az a hajthatatlan igazságszeretet, amely riportjait jellemzi, most egy újabb jelentős könyvvel gazdagított bennünket.* Beke 56 romániai magyar, román és magyarországi írót faggatott ki a román—magyar irodalmi kapcsolatokról. A többségükben az *Előre* vasárnapi mellékleteiben közölt beszélgetésekből szerkesztett interjúsorozat külön érdeme, hogy forrásmunkaként használható. Erre szolgál a bő névmutató is, amelybe már csak azért is érdemes belenézni, hogy kiderüljön, a barátságot olyan nevek fémjelzik, mint Emil Isac, Goga, Victor Eftimiu, Ady Endre, Gaál Gábor.

Egy olyan magatartás kézikönyve azonban a *Tolmács nélkül,* amelyet nem szűkíthetünk le a barátság fogalmára, hiszen egy nemzetiségi irodalom magatartásáról (tartásáról), objektivitásáról, egy másik irodalomhoz való viszonyáról, tiszteletteljes közeledésének és öntudatának szükségszerű egyidejűségéről esik itt szó. Beke György indítékai a kötetvégi önvallomásban idézett Szabédi-mondattal érzékeltethetők: „Állítom, hogy hasznos volna, ha néha kicserélnénk szemüvegeinket, ha igyekeznénk megérteni egymás életét, mert ezen keresztül a magunk életét is jobban megértjük." De a riporter nem elégszik meg az adatok felkutatásával, hanem az irodalmi (és nemcsak irodalmi) vonatkozások többoldalú megvilágításával próbálja feltérképezni egész nemzetiségi létünket. A román—magyar irodalmi kapcsolatok fókuszában teljes gazdagságában bomlik ki ez a problematika. Így juthat eszünkbe a közmondás: ... embert barátjáról — irodalmat kapcsolatairól.

E dokumentum-értékű beszélgetések a mellett tanúskodnak, hogy a barátság szálainak felgöngyölítése nélkül nem érthető meg egyetlen hazai magyar törekvés sem, másrészt tartalmukban is aláhúzzák azt a szándékot, amelyet Méliusz József így fogalmaz meg: „Mi a magunk részéről a testvériség minden vonatkozású megvalósulásához, elmélyüléséhez úgy járulhatunk hozzá a legeredményesebben, hogyha a testvériség szocialista viszonylatai között tudatában vagyunk nemzeti személyiségünknek." A gondolat vezérmotívumként bukkan fel többször is az interjúkban. Nem két különböző problematika egymásra vetítése ez, hanem a rész és az ebből kibomló egész felvázolása. Így kapcsolódik kétszeresen is a *Tolmács nélkül* az előbb említett teljességigényhez. Ilyen nagylélegzetű vállalkozáshoz olyan műfaj szükségeltetik, amely a lehető legnagyobb mozgási szabadságot biztosítja. Ha akarom, érdekfeszítő olvasmány, ha akarom, kortárs irodalomtörténet. És ha akarom, Beke György személyes vallomása — hiszen ő irányítja a beszélgetést még akkor is, amikor látszólag szabadjára engedi az emlékezést. Imponáló a biztonság, amellyel

* Tolmács nélkül. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1973.

a témában mozog: hosszadalmas dokumentációnak kellett megelőznie a kérdéseket. De értékítélet helyett idézzük a Beke Györgynek válaszoló Engel Károlyt:

„Ezek a beszélgetések nemcsak olyan érdekes részleteket, mozzanatokat örökítenek meg, amelyeknek esetleg írásos emlékük nem maradt, tehát másként elfelejtődnének, hanem a visszaemlékező interjúalany és az emlékezetet tudatosan irányító kérdező párbeszédéből már ismert eseményeknek is olyan súlypontjai kristályosodnak ki, amelyeket pusztán az adatok kaleidoszkópjából a legélesebb látású irodalomtörténész se tudná pontosan rekonstruálni. E beszélgetések értéke szerintem az emlékiratokéhoz fogható. Ha éppen hasonlattal akarok élni, úgy viszonyulnak az irodalomtörténeti rekonstrukcióhoz, ahogy a művészi rajz helyenként hézagos, de a belső lényeget sejtető körvonalai a fénykép természethűbb, de többnyire csak egy, legjobb esetben két dimenzióban érvényesülő rögzítéséhez."

Nos, ez a „belső lényeg" éppen a magatartás hitele, igazsága, amellyel a megszólaltatott írók, irodalomkritikusok, szerkesztők a közeledés fontosságát hangsúlyozzák. Gáll Ernő filozófiai alapvetésű fejtegetései vagy Sütő András lírai fűtöttségű szavai egyaránt beilleszkednek ebbe a gondolatvilágba, amelyben mintegy kiindulópontként többször megfogalmazódik a megismerés kölcsönösségének elve (és gyakorlata). A Szabédi László emlegette „szemüvegcsere" így igazolódik a román írók válaszaiban is, kijelölve egyúttal a közeledés újabb állomásait.

Fontossági sorrendben az első ilyen állomás az értékek kicserélődéséhez szükséges nyelvi feltételek megteremtése. Nyelvi műalkotások esetében a fordításnak felbecsülhetetlen szerepe van abban, hogy az irodalmak *egymás mellett* élése *együttéléssé* válhasson. Közös talajon sarjadt irodalmakról lévén szó, gyakorlatilag minden jó művet tolmácsolni kellene. Az eltelt huszonöt év gyökeres változásokat hozott itt is, sikerült meghódítani a magyar olvasó számára a román irodalom maradandó értékeinek nagy részét. De a hódítás kölcsönös, gondoljunk mindenekelőtt a román közvélemény fokozódó érdeklődésére a hazai magyar művek iránt. A mennyiség növelése mellett a minőség állandó javítására kell törekednünk, kiküszöbölve a lélektelen tucatfordítást, és szigorúan megválogatva a lefordítandó alkotásokat. Meggondolkoztató, hogy a műfordító utánpótlás nem a legmegnyugtatóbb, jóllehet a román sajtó figyelemmel kíséri irodalmi életünket. A példa nem hiányzik: hogy csak kettőt említsek: Veronica Porumbacu Vörösmarty és József Attila kedvéért tanult meg magyarul (legutóbb Weöres Sándor versei jelentek meg az ő tolmácsolásában); Avram P. Todor Petőfi összes verseit ültette át románra. Sütő, Bálint vagy Páskándi nagy visszhangot keltett művei románul is megjelentek, de a fordítás terhét még mindig az idősebb vagy a középnemzedék viseli a vállán. Ludas ebben az iskolai irodalomoktatás is: ma, amikor a különböző tantárgyak összefonódásáról beszélünk, merevnek tűnik az a módszer, amely nem ragad meg minden kínálkozó alkalmat, s nem használja fel azokat a közös tartalmi-tematikai vonásokat, amelyek az ismerkedést szolgálhatnák.

Ezt a gondolatot viszi tovább Domokos Géza is, amikor irodalmon túlmutató célokon töpreng (nem is lehet ez másként): „Nekünk a Kriterionnál arra is gondolnunk kellene, hogy román nyelven magyarságismeretet megnyitó értekező prózát kiadjunk." Ezzel cseng össze Emil Giurgiuca megjegyzése: „Nem jelent meg [...] mostanáig román nyelvű eligazító mű a romániai magyar irodalomról, mint amilyen hajdanán a Ion Chinezué volt az 1918 és 1928 közötti időszakról. Egy ilyen eligazító kalauz nagyon kellene."

Visszakanyarodva a középiskolához: a megismerés, a barátság alapjai itt rakódnak le. A komparatív irodalomkutatást itt is hasznosítani lehet, végigkísérve azokat az érintkezési pontokat, amelyek jobban megvilágítják magát az illető

irodalmat is. Anélkül persze, hogy átesnénk a ló túlsó oldalára, mert „számos toll- és nyelvforgatónk vulgarizálódott buzgalmából születtek a rokonítás sziámi ikrei" (Sütő András). Számunkra mindenesetre óriási nyereség lehet, hogy már az iskola padjaiból két irodalmi hagyomány ismeretét hozzuk magunkkal. E nyereséget kár lenne elpazarolni vagy eredendően csak nyelvtanulássá degradálni (erre is van példa bőven).

Tehát a nyelvi-irodalmi kapcsolatok kiszélesítése, amely nemcsak az írói tevékenységben, hanem az elméleti érdeklődésben is jelentős helyet foglal el, a közös sors természetes követelménye és egyben irodalmunk lényegi kérdése is. De ugyanakkor lényegi az a törekvés, hogy „... az egységben a természetes különbözőségek értékeivel képviseltessük magunk. Nemcsak írókként: egy közösség küldötteiként is" (Sütő András). És ez már irodalomelméletünk, esztétikai foglalatosságaink hiányait is sejteti: jó ideig meglepően szinkrónban mozogtak a kortárs román tendenciákkal, néha pedig éppen a különbözőségek mosódtak el. A felszín rezdülései helyett a lényegbeli azonosságra kellene törekednünk. Ez pedig végeredményben nem több, nem kevesebb, mint a józan valóságlátás.

Úgy tűnik, jobban körül kell határolnunk a „különbözőségek" fogalmát, már csak azért is, mert sokszor hamisan értelmezzük azt a közösséget, amelyet az azonos társadalmi alap képvisel. Ez csak az egyik (nyilván a legfontosabb) meghatározója a hazai magyar irodalomnak. A kulturális-nyelvi hagyományt egy percig sem téveszthetjük szem elől, s Beke György könyve éppen azt bizonyítja, hogy ennek a hagyománynak a nevében lehet és kell kitárni azt a bizonyos világra nyíló ablakot. De az azonos társadalmi alapon belül is van egy megkülönböztető vonás: a nemzetiségi lét, amelynek realista ábrázolása mindkét fél érdeke. Az együttélés problematikájának felszínen tartása nem kényszerű írói kötelesség, hanem fontos meghatározó tényező. Hogy a magyar, illetve román író Ionnak vagy Jánosnak szólítja egyik-másik hősét, még csak a kötelező udvariasság keretein belül mozog, ennél mélyebbre kell nyúlnunk. Receptet erre nem lehet és nem is szabad adni. És főként nem szabad problémátlannak mutatni az együttélést.

A kölcsönös megismerés igényének, az őszinte szembenézésnek egyik legszebb példája a Titus Popovici tollából a *Luceafărul*ban megjelent *Fals tratat de amintiri* (Álértekezés az emlékekről). Annak idején szó esett a sajtóban arról, hogy e példaadás minket is kötelez. Természetesen nemcsak minket. Bátrabban kellene érvényesíteni azt az elvet, hogy — éppen az együttélésből adódóan — nincs olyan kérdés, amelyben csak a román vagy csak a magyar író illetékes. Másképp mindig lemaradunk egy lépéssel.

Amint láttuk, Beke Györgynek sikerült kirajzolnia a román—magyar írói kapcsolatokból nemzetiségi létünk koordinátáit, bebizonyítva, hogy az irodalom (az irodalmi kapcsolatok) nem exkluzív körök csemegéje; nem öncél, hanem eszköz valóságunk megismerésére (és ha szükséges: megváltoztatására).

A *Tolmács nélkül* folytatja azt a hagyományt, amelynek főbb állomásai a „Vallani és vállalni"-vita, a Vásárhelyi Találkozó, Gaál Gábor egész munkássága vagy legutóbb Kántor Lajos és Láng Gusztáv közös irodalomtörténeti munkája. A kötet értékei vitán felüliek — annál többet kellene vitatkozni e könyv kapcsán mindarról, ami egymás megismerését (tehát önismeretünket is) elősegítheti.

Jó példával a kolozsvári *Tribuna* szerkesztősége járt elöl, amikor román és magyar írók részvételével kerekasztalt szervezett a könyvről. Reméljük, nem visszhangtalanul. Mert a *Tolmács nélkül* természetesen románul is megjelent.

Markó Béla

TÉKA

LÁSZLÓFFY ALADÁR: Papírrepülő. — Ez a kisregény beszámol arról, amit költőszerzője „az idegek reflexműsorának" nevez. Legszebb sorai — verssoroknak tűnnek. Maga a címben szereplő papírrepülő a „tiszta, de kegyetlen gyermekálmok"-ból kerül az én-regénybe, amelyről íróhőse tudja, hogy „egyáltalán nem lesz nehéz megírni..." Hogy miről szól, éppúgy nem lehet elmondani — s erre is a szerző eszméltet rá —, mint ahogy lehetetlen elmondani, miről szól az életünk. *(Kriterion, 1973.)*

Worte unterm Regenbogen. Deutsche Erzähler in Rumänien. — 1970-ben jelent meg Hans Liebhardt szerkesztésében a romániai német prózaírók első antológiája, s most ugyancsak Liebhardt válogatásában asztalunkon a második kísérlet a hazai német próza keresztmetszetének a bemutatására. Tizenöt szerző jelentkezik itt különböző műfajú és terjedelmű írásokkal — a súlyos gondolati töltésű novellától a könnyed hangvételű, anekdotikus karcolatig. Mint minden hasonló vállalkozás, ez sem eredményezhetett egyenletes színvonalat: a stílus- és értékhullámzás miatt nagyonis „vegyes" lett a válogatás, s úgy érezzük, hogy a kevesebb ez esetben több lett volna. *(Albatros, 1973.)*

ALBERT EINSTEIN: A speciális és általános relativitás elmélete. — Einstein relativitás-elmélete kétségkívül századunk természettudományának egyik legátfogóbb, legcsodálatosabb szüleménye, amely nemcsak a modern fizika fejlődésére, hanem a filozófiai gondolkodás egészére is jelentős befolyást gyakorolt. Amikor évtizedekkel ezelőtt megírta könyvét, a fizika e géniusza maga vállal-

Körösfői-Kriesch Aladár és a diódi festőtelep

Az 1890-es évek vége felé a müncheni akadémia történelmi irányzatától elszakadt és a sajátosan nemzeti jellegű, modern művészet alapjait kereső magyar művészek érdeklődése a vidék felé fordult. Egymás után több olyan próbálkozásról olvashatunk, amelyekben a városi tanács támogatását kérik festőtelep, festőiskola megszervezéséhez. A kísérletek közül csak az 1896-ban létrejött nagybányai és a néhány év múlva alakult szolnoki festőtelep maradt fenn tartósan, önálló irányzatként a magyar piktúrában. Mellettük az 1900-as években a gödöllői művésztelep hozott új, határozott törekvéseket. A gödöllői telepre festők mellett főként tervezők, szőnyegszövők, iparművészek vonultak ki, és dolgoztak együtt Kriesch Aladár irányításával.

A vidékre költözés és a vidékkel együtt a nép, a népművészet felé fordulás általános jelenség a korabeli Európa művészeti életében, és ennek megvolt a visszhangja nálunk is. Az erdélyi táj, az erdélyi falu szépségeit is kezdték felfedezni. Az 1890-es években Körösfői-Kriesch Aladár lejött rokoni látogatásra dr. Boér Jenőhöz, Tövisre. Innen ment ki az Erdélyi Érchegység lábainál húzódó faluba, Diódra, Boérék barátságos kis kúriájába. A vidék, a környező táj, a kedves család vendégmarasztaló volt, és Körösfői-Kriesch Aladár 1895 nyarán feleségével együtt kiköltözött Diódra, Boérékhoz. A természet, a csodálatosan kék ég, a falusi élet idilli csendje, a népi élettel való állandó érintkezés vonzotta ide Kriesch Aladárt és a hozzá csatlakozó festőket.

Maga dr. Boér Jenő nemcsak jól ismert, kitűnő orvos, hanem nagy műveltségű humanista szellemű férfi volt. Kortársai jól tudták, hogy Lev Tolsztoj tisztelője és a tolsztoji eszméknek minden túlzástól mentes, őszinte híve. Tolsztojnak a művészetről szóló és más, filozófiai munkáit az 1890-es években valószínűleg Kriesch Aladárral együtt németül olvasták. Boér Jenő érdeklődött a művészetek iránt is, kedvelte a művészeket, sőt maga is festegetett. Megfestette Tolsztoj arcképét is, és azt diódi lakásában őrizte.

Kriesch Aladár Pesten Lotz Károly és Székely Bertalan tanítványa volt, olaszországi, müncheni és párizsi tanulmányai között az 1890-es években több ízben lejött Kolozsvárra, Tövisre és Diódra. Kezdetben mestereinek hatására főként arcképeket és történelmi képeket festett. Első munkái közé tartozik *A fenesi csata* (1887). A rosszul értelmezett történelmi stílustól Kriesch Aladár később megszabadult, és az 1900-as években meleg, ragyogó színekkel ábrázolta a templomba menő körösfői asszonyokat, leányokat. Az 1890-es években még a keresgélés jellemzi egész művészetét; a belső forrongás éveiben szerencsés választás volt Diód;

ott „teljes magányban és visszavonultságban" dolgozhatott. A következő években ezt a magányt megértő társak népesítették be, akikkel gondolatait kicserélhette, és a művészeti kérdéseket így együttesen tisztázhatták. Egyfelől dr. Boér Jenő és fia s általuk a tolsztoji eszmék, a néphez való visszatérés, valamint a nép szolgálatának gondolata, másfelől pedig Ruskin és az angol preraffaeliták megismerése volt reá akkoriban különös hatással. A gödöllői telepnek a szocializmus felé hajló eszmevilágához Kriesch Aladár és sógora, Nagy Sándor Diódon tette meg az első elhatározó lépéseket. Kriesch Aladár egy nagy láda festékkel, egy óriási vászonnal, rámával és állványokkal érkezett Diódra. Az udvaron volt egy műteremnek jól felhasználható csűr, itt dolgozott Nagy Sándorral együtt. A családi visszaemlékezés szerint Kriesch Aladár fiatal feleségével 1895-ben töltötte az első nyaralt Diódon, és ezután egészen 1900-ig évről évre visszatért ide. Itt készültek nagyobb kompozíciói, ezek között elsősorban a híres 1568-i országgyűlés képe.

A századvégi, ünnepi hangulatban a hivatalos körök a lehanyatlott történelmi festészetet akarták új életre kelteni. A korabeli sajtó a nemzeti dicsőség és a nacionalizmus frázisait zengte, ennek a bemutatását várta a művészektől is. Körösfői-Kriesch Aladár azonban más utakon haladt, a történelem válságos és a jövőt előkészítő nagy eseményei ragadták meg figyelmét, de hatott reá a vidék, a nép élete, és a családi környezet, valamint a helyi és családi hagyomány is. Így tanulmányainak tárgya elsősorban maga a kis Boérkúria környéke és a román nép élete volt. Itt fogott hozzá, valószínűleg már 1893 júniusában, a *Hora és Kloska lázadása* című nagy munkájához. „Kíváncsi vagyok, vajon nem fog-e beletörni a fejszém nyele a kemény fába?" — írta menyasszonyának. Kriesch Aladár a felkavart és pusztító népi szenvedélyek kitörését ábrázolta, de az 1893—1894-i téli tárlaton a képnek nem volt sikere. Csak Lotz Károly ismerte fel az ifjú művész tehetségét: maga mellé vette tanítványnak.

Jelentősebb ennél az erdélyi vallásszabadságot kimondó tordai országgyűlést bemutató képe, amelyre Torda-Aranyos vármegye adta a megbízást. A kor művészettörténésze, Szana Tamás egy nagy eszmének a kisugárzását látta az alakokban. Még inkább értékelte Kriesch Aladár témaválasztását és jelentőségét Kós Károly, amikor azt írta: „Ez a képtárgy igenis jellemzi Kriesch Aladárt, az *embert*. A piktort jellemzi az, hogy ezt ő úgy festette meg, ahogyan Székely Bertalan óta nem festettek históriai képet a magyar glóbuson." (*Napkelet*, 1920. 274.) Valóban, a Dávid Ferenc alakjában megtestesülő gondolat Kriesch Aladár tiszta emberségéről, demokratikus eszmevilágáról vall. Ez az alkotása az erdélyi társadalmi küzdelmeknek egy felemelő mozzanatát örökíti meg; a lelkiismereti szabadság egyetemes, általános emberi gondolatát a kor jellemző színeivel, alakjaival meggyőzően fejezte ki.

Kriesch Aladár művészete később inkább hajlott a szimbolikus ábrázolásmódra. Az általános emberi

TÉKA

kozott arra, hogy elméletét a nem szakavatottak számára is közérthetővé tegye, kibontva a matematikai összefüggésekben rejlő jelentéstartalmat. Így minden olvasójával megosztja a megismerés örömét, s egyúttal — saját gondolkodásának labirintusán végigkalauzolva — a „műhelytitkok" egy részével is megismerteti. A könyvet dr. Novobátzky Károly tekintélyes elméleti fizikus előszóval és jegyzetekkel, Maróti Lajos pedig Einstein életének és munkásságának legfontosabb adatait összefoglaló utószóval látta el. *(Gondolat, 1973.)*

CSEHI GYULA: A baloldali forrásvidék. — Amint a kötet Felvilágosításul című záró szövegéből is kitűnik, a benne foglalt írásokat nem csak a szerző személyisége, stílusa, felfogása teszi ismerőssé: 1958—1971 között előszavakként, illetve folyóiratokban megjelent tanulmányokként olvashattuk őket. A szerző captatio benevolentiae gyanánt vállalt egyoldalúságát ajánlja az olvasó figyelmébe, előszó helyett Önkritikát ír („Az, aki az események kavargásában nem látott mindig világosan, és sokszor hibásan látott, visszatekintve igyekszik megérteni azt, ami volt...") — az ilyen könyv s az ilyen szerző már a felelősség bátorságával is figyelmet érdemel. Az ismert írások könyvvé alakulását külön indokolja, hogy Csehi Gyula olyan irodalmi korszakok részese, olyan alkotók elv- és kortársa, amelyeket s akiket immár monográfiákban, szintézisekben illene a szakirodalomnak értékelnie. *(Dacia, 1973.)*

SZENT-GYÖRGYI ALBERT: Az élő állapot. — Természettudós, filozófus, költő, szigorú kérdező és felelős felelő; mert

akár a szövetlélegzés vagy a vitaminok szerepét kutatja, akár az ember és természet, az agy és az értelem, a nevelés, a gyermekek, a szex kérdését vizsgálja, mindig az élet titkait, az emberiség sorsát fürkészi; „képes lesz-e ez az ember túlélni azoknak a társainak a mesterkedését, akik — úgy látszik — gyakran inkább eszeveszett majomként, mint épeszű emberként cselekszenek", ez a hamleti kérdés foglalkoztatja ma is a nyolcvanéves világhírű tudóst. *(Kriterion, 1973.)*

VLADIMIR STREINU: Studii de literatură universală. — Posztumusz kötet s egyben az első átfogó válogatás annak a valóban nagy kritikusnak a világirodalmi esszéiből és cikkeiből, aki tizennyolc esztendősen Emerson-fordításokkal debütált, elsőnek írt románul komparatisztikai tanulmányt a Kalevaláról, nemzete legjelentősebb hamletológusa volt, s akinek — Ralea, Vianu, Călinescu, Şerban Cioculescu mellett — nemzedékek sora köszönheti világirodalmi műveltségének színe-javát. Egyformán otthonos volt az olasz és az angol, a német és a francia irodalomban, melynek remekműveit eredetiben olvasta. Eminescu nyelvén ő írta a legmagvasabb tanulmányt Jeszenyinről és a Buddenbrook-házról, a nyugat-európai verselésről és a szabadvers esztétikájáról, az irodalmi tipológiáról, a művészet és az egzisztencializmus viszonyairól, Proustról — hogy csak néhány témát idézzünk a kötet rendkívül gazdag tartalmából, melyben a sokoldalúság az alapossággal vetekszik. *(Univers, 1973.)*

Az Erdélyi Helikon költői (1928—1944). — A Romániai Magyar Írók szépen kiteljesedő sorozatában harmadik antológiaként jelent meg az

és a nemzeti gondolatokat olykor a valóságtól egészen elszakadó, stilizált vagy képzelt alakokkal elevenítette meg, ezúttal azonban még egészen a történelmi valóság talaján maradt. Szimbolikus művészete az 1900-as években teljesedett ki.

A Boér család és maga a diódi környezet Kriesch Aladár munkásságára serkentő, termékenyítő hatással volt. Kriesch festői irányzatáról találóan állapította meg Kós Károly a már idézett cikkben: „Tagadta a l'art pour l'art üres hazugságát és élete minden munkájával bizonyította, hogy a művészet nem önmagáért van, de anyag, szerkezet, cél és rendeltetés nélkül művészet nincsen." Ez a művészi felfogása már ebben a korszakban kialakult, és hogy később még inkább megerősödött, abban dr. Boér Jenő és a diódi nyaralások hatását is látnunk kell. A tolsztoji eszmék innen hatoltak be a magyar művészetbe, már itt meghódítottak néhány művészt.

Kriesch Aladár az 1890-es években ismerkedett meg Tolsztoj társadalmi és művészeti eszméivel. Tolsztoj a művészetet nem csupán az élet ábrázolásának, hanem az emberek egyesítése egyik fontos eszközének tartotta. Ezért írhatta azt, hogy a művészet „nélkülözhetetlen az emberiség életére és boldogságának megközelítésére". Másfelől azt is tudjuk, hogy Tolsztoj a városi életről, a fényűzésről, a vagyonról való lemondást, a falura, az egyszerű élethez való visszatérést és a nép szolgálatát hirdette. Ezek a gondolatok természetesen megszűrve jutottak dr. Boér Jenőhöz és a környezetében élő művészekhez. Maga Kriesch Aladár és sógora, Nagy Sándor sem akart Diódon mindenről lemondva, teljes szegénységben élni, de keresték az útjait annak, hogy a művészet a népet is szolgálja, és az egyetemes emberiséghez szóljon. Ennek a keresésnek és Tolsztoj hatásának különböző megnyilatkozásait láthatjuk hozzájuk csatlakozó kortársaiknál is. Kriesch Aladár és barátai számára a sokat emlegetett gödöllői művésztelepet előkészítő évek voltak ezek.

Kriesch Aladár Diódon az erdős, lankás tájban és magában a falusi életben gyönyörködött. Állandóan rajzolt, festegetett, vázlatokat készített. Megfigyelte a diódi román nép életét, hogy azután a román népi alakokat a maguk mindennapi munkájában eleveníthesse meg. A diódi nyaralások tehát egészen új témakörrel gazdagították művészetét, s ennek hatása a későbbi években is megmaradt. Így hatolhatott be fokozatosan a népi élet hagyományaiba, hogy azután freskóival új utakat törjön a magyar piktúrában.

1898 nyarán a tövisi római katolikus egyháztól egy történelmi jellegű — Szent Lászlót ábrázoló — oltárkép megfestésére kapott megbízást, majd — a templom másik oltára számára — valószínűleg 1904-ben Diódon festette meg Szent István képét. A pompás, élénkebb, nyugtalanabb hatású oltárképet 1905 januárjában vette át és helyezte el a tövisi római katolikus egyházközség. A szimbolikus beállítást keresve, Kriesch Aladár a mese, a monda és a képzelet világából vette freskóinak témáit és

stilizált alakjait. A középkori életnek nem az eseményei, hanem inkább gondolatvilága érdekelte.

Diódi nyaralásainak sorozata 1899-ben megszakadt, mert a következő évben elsőszülött kisfiának halála annyira lesújtotta, hogy a kedves emlékeket felidéző Diódra nem akart többé visszatérni. Dióditól mégsem szakadt el teljesen, 1904 és 1912 nyarán ismét lementek nyaralni és pihenni.

Tolsztoj tanításai a művészet-vallásról, úgy látszik, most hatoltak be igazán Kriesch Aladár gondolatvilágába; eszerint a művészetnek a földi élet szenvedései és csalódásai fölé, a fájdalom föloldásához kell emelnie az embereket. *Ego sum via, veritas et vita* című képével fejezte ki ezt a gondolatot. Számunkra különösen érdekes, hogy Krisztus alakja mögött, a kép jobb sarkában legközelebbi barátait, a diódi festőtelep tagjait fedezhetjük fel. A családtól hallottuk, hogy e képről akkoriban reprodukció készült, és azt Tolsztoj annyira szerette, hogy állandóan az íróasztalán tartotta. Úgy látszik tehát, hogy az erdélyi festőművész és a nagy orosz regényíró kapcsolatba került. Erre megvolt az alkalom, mert Nagy Sándor és felesége 1902-ben felkeresték Tolsztojt, és valószínűleg éppen ők ajándékozták meg ezzel a reprodukcióval. Bizonyára arról is beszéltek neki, hogy a tövisi orvos megfestette az arcképét. Ez indíthatta a világháború után Tolsztoj egyik lányát arra, hogy amikor itt járt, keresse a képet és Boérékat, de a kép nyomára ekkor már nem sikerült ráakadnia.

Tolsztoj eszméi eszerint olyan tápláló talajba hullottak itt Erdélyben, amelyből irodalmi és művészeti alkotások fakadtak. (Boér Jenő: *Az ember.* Kolozsvár, 1906.)

A diódi nyaralások közötti években Kriesch Aladár beiratkozott a párizsi Julian-akadémiára, és bár betegsége miatt az előadásokat nem sokat látogathatta, mégis új barátokat és új festői élményeket szerzett. Hogy a monumentális, bensőséges, lelki mélységekbe hatoló freskófestészetnek olyan képviselői, mint Maurice Denis vagy Puvis de Chavannes, nem kerülhették ki érdeklődését, azt természetesnek tartjuk: az ősi népi monda- és legendavilág iránti érdeklődésükben, valamint a dekorativitásban is rokon vonásokat fedezhetett fel. Ezek a törekvések vezették akkor, amikor a marosvásárhelyi kultúrpalota freskóit festette (1912).

Kriesch Aladár 1896-i párizsi útjának és a Julian-akadémián végzett tanulmányainak másik fontos következménye az volt, hogy számos külföldi művésszel ismerkedett meg, akik közül többen az ő hívására jöttek le Diódra. Nagy Sándor — későbbi sógora — egy angol művésszel, a Párizsban megismert Tudor Harttal jött le 1897-ben kerékpáron Diódra. Nagy Sándor, akit akkoriban főként mint grafikust, illusztrátort, címlaptervező művészt és freskófestőt már jól ismertek, és aki azután a marosvásárhelyi kultúrpalota tükörtermének népballadás üvegfestményeit tervezte, gyönyörködött a tájban, és szorgalmasan dolgozott Kriesch Aladárral együtt. (1909-es kiállítási katalógusokból tudjuk, hogy Diódon román népi alakokat is festett.)

Tudor Hart, az angol művészeti élet ismert

TÉKA

Erdélyi Helikon közel két évtizedet átfogó lírája, Szemlér Ferenc válogatásában és bevezető tanulmányával. A régen várt kötet nemcsak a versszeretőknek esemény (akik többek közt Áprily, Bartalis, Bözödi, Dsida, Horváth Imre, Horváth István, Illyés Gyula, Jékely, József Attila, Kiss Jenő, Kosztolányi, Méliusz, Reményik Sándor, Szabédi, Szemlér, Tompa László, valamint Arghezi, Blaga, Blake, Goethe, Goga, Langston Hughes, Pillat, Rilke, Trakl, Yeats költeményeivel találkozhatnak itt újra — esemény ez a filológiai igényű, bibliográfiával és életrajzi jegyzetekkel ellátott kiadvány irodalmi múltunk korszerű átértékelése szempontjából is. Szemlér Ferenc, viszonylag kevés előmunkálatra támaszkodhatva, igyekszik méltányos képet adni a Helikon költészetéről, egyes költőiről, s e törekvésében sok irodalomtörténésznek is példát mutat. Sajnáljuk, hogy a válogatás során a folyóiratban érvényesült arányokhoz képest, egyes költők esetében, szegényedett s így kissé torzult is az összkép, néhány jelentős, a korszakot és szerzőt jellemző vers kimaradt ebből a kötetből, ami nyilván a kiadvány dokumentum-értékét csökkenti. Így sem csupán érdekes olvasmány, hanem további kutatásra ösztönző könyv *Az Erdélyi Helikon költői. (Kriterion, 1973.)*

CSŰRÖS ISTVÁN: Az Erdélyi Mezőség élővilágáról. — A szerző, a kolozsvári tudományegyetem botanika-professzora, az ország egyik tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt jelentős tájegységének, az Erdélyi Mezőségnek a bemutatására vállalkozott. A terület fizikai-földrajzi viszonyainak és fejlődéstörténetének ismertetése mellett megkülönböztetett figyelmet szentel az ember sze-

repének a természetes tájkép alakulásában, részletesen foglalkozik a növényvilággal — a flórával és a vegetációval —, és az idevágó fejezetek során a geobotanika, a növényökológia számos elméleti és gyakorlati kérdését tisztázza. A zárófejezet *(A növénytársulások mint a területek ésszerű felhasználásának jelzői)* az életközösségek tanulmányozásának gyakorlati fontosságát emeli ki. Az igényes tudományközvetítő, honismertető kötet sikerét és kezelhetőségét a munkához mellékelt névmutató és a gondosan válogatott irodalomjegyzék növeli. *(Tudományos Könyvkiadó, 1973.)*

KISGYÖRGY ZOLTÁN: Bazinul Baraolt. — Turistakalauzokra ritkán jellemző olyan helytörténeti alaposság, mint a baróti geológusmérnök munkájára. A hagyományos Erdővidék természeti és társadalmi sajátosságai elevenednek meg a tízíves kiadványban. A román turista (és egy ügyes összefoglalás révén a németül tudó külföldi látogató is) itt ismerkedhetik meg a még élő székely faragó és bútorfestő művészettel, a táj gótikus, reneszánsz és barokk templomaival és udvarházaival, az ismertetett községek olyan szülötteivel, mint Apáczai Csere János, Benkő József, Bölöni Farkas Sándor, Baróti Szabó Dávid, Gaal Mózes, Benedek Elek. Innen ismerheti meg a vidék eredeti táncait és szokásait, akárcsak mai új ipari létesítményeit is. Az újonnan jelzett turistautak leírásai és a gondosan készült térképmellékletek ismeretlen területet kapcsolnak be a növekvő idegenforgalomba, s különösen a Vargyas völgyének barlangvidéke érdemel figyelmet. Kisgyörgy Tamás borítólapja, Jecza Tibor szerkesztése, Bartha Árpád, Bortnyik György, Kónya Ádám és másalakja szőnyegtervező és festő volt. A közvetlen átélés melegével hozta el Diódra az angol preraffaeliták tanításait és a nyugati szecessziós stílustörekvéseket. Az akadémikus művészettől elszakadva ő is az új szellemet képviselte. Ruskint követve azt vallotta, hogy a művészet mindenkié, és hogy az iparművészetet a népi művészet meleg színeivel és hajlékony, növényi vonalaival kell felfrissíteni és bevinni a mindennapi életbe. Ezekben a lényeges gondolatokban teljesen megegyeztek Kriesch Aladár barátai, de iparművészeti törekvéseik csak az 1900-as években alakultak ki Gödöllőn. A torockói és kalotaszegi kirándulásokon népművészeti tanulmányokat is végezhettek.

Nagy Sándor hívta le Diódra a svéd eredetű Leo Belmontét is az 1900-as évek elején, amikor Kriesch Aladár már nem nyaralt rendszeresen Diódon. A gödöllői telepen Belmonténak különösen fontos szerep jutott, mert Kriesch Aladár kérésére Párizsban megtanulta a szőnyegszövés technikáját, hogy azután a gödöllői szőnyegszövő műhelyben megtaníthassa a fiatal tanulóknak. Belmonte vállalta ezt a feladatot, és francia feleségével együtt csak 1914-ben tért vissza Franciaországba. Özvegye még ma is melegen emlékezik a diódi táj szépségeire és az ott töltött érdekes időkre.

A diódi festőtelep életének első szakasza 1900-ban lezárult. Kriesch Aladár helyett ezután Tom von Dreger bécsi festő lett a telep központi alakja. Dregert szintén a Kriesch Aladárral Párizsban kötött barátsága hozta Diódra, de festészeti irányuk egymástól élesen különbözött. A szecessziós stílustörekvések, a szimbolikus jellegű, dekoratív hatásokat kedvelő freskófestészet távol állott tőle. A Kriesch család és Dregerék között hosszú ideig fennmaradt a barátság. Ennek magyarázatát főképpen a közös tolsztoji életfelfogásban találhatjuk meg. Kriesch Aladár, Nagy Sándor és Dreger egyaránt tolsztojánusok voltak, és nagy vonalakban Tolsztoj tanításaiból indultak ki később a gödöllői művésztelep tagjai is.

A hazai magyar festők számára egyik érdekes és eddig még nem értékelt hatása a diódi nyaralásoknak, hogy észrevették és hűséggel, szeretettel ábrázolták a román nép életét. Ebben a légkörben bontakozott ki Gruzda Jánosnak e táj szeretetéről tanúskodó művészete is.

Vita Zsigmond

A társadalom lelki tartaléka

Aggódni az emberiség jövőjéért — ősi örökség. A biblikus időktől Malthuson át a Római Klubig mindig létezett a kornak megfelelő futurológia: prófétai látomás, egyéni elmélet vagy egy kutatócsoport jelentése képében. A népi gondolkodás vi-

szont a kis balta meséjében egységesen karikírozza a túlhajtott aggályoskodást. Aggódni nem fölösleges, de éppen ezért a gondos előrelátás termékenyebb, mint az ijedelem.

A közelmúltban két olyan lélektani könyv jelent meg magyar nyelven, mely két különböző nézőpontból vizsgálja az emberi lehetőségeket. Bukarestben a Tudományos Könyvkiadó magyarul is megjelentette Alexandru Roşca—Zörgő Benjámin *A képességek* című kis könyvét, a Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó pedig Budapesten Mérei Ferenc *Közösségek rejtett hálózata* című összefoglaló művét. A két társadalmi véglet: egyén és közösség a modern szociálpszichológiában már nem ellentét, csupán két nézőpont. Egyre hangsúlyozottabb a kölcsönhatásuk. Jóllehet mindkét könyv szigorúan szakmunka a pszichológia sokfelé ágazó tartományának egymástól messze eső területeiről, optimista kicsengésük mégis összekapcsolja mondanivalóikat. Fejlődésünk tartalékai: egyéni képességeink és közösségi kapcsolataink. Az sem véletlen, hogy Zörgőék az egyéni képességek kibontásakor a közösségi szempontokat hangsúlyozzák, Mérei pedig a közösségek visszaható erejét, a mikrokörnyezet értékrendjének személyiségformáló hatását. Marxista szerzőknél nem véletlen sem ez a dialektikus összecsengés, sem az optimizmus. Nehéz feladatokkal bonyolódó modern életünkben a megoldás „legbiztosabb módja: feltárni az ember eddig még igen kis mértékben kiaknázott pszichikai (szellemi és erkölcsi) potencialitásait, hatalmas erőforrásait és kihasználni azokat a roppant lehetőségeket is, amelyeket a tevékenység megszervezése [...] rejt magában" — mondja a Roşca—Zörgő szerzőpár.

„A szervezés pszichológiai oldalról nézve előrelátás." „Előre kell látni [...], milyen konfliktusok jöhetnek létre a tevékenységben részt vevő emberek között." „Vizsgálataimban arra törekedtem, hogy a szociometriai adatok jelentését határozzam meg, és kibontsam azokat a társas viszonyokat, történéseket, konfliktusokat, amelyek a számok és a vonalak mögött meghúzódnak" — mondja Mérei.

Az egyéni képességek csak megfelelő tevékenység során bontakoznak ki, s a társadalmi fejlődés új képességek kialakulására ad alkalmat. Egyéni és társadalmi fejlődés összjátéka a marxista elveknek megfelelően a tudat és a gyakorlati tevékenység egységéből következik. Az ember maga is átalakul tevékenysége közben, mert a funkció visszahat a struktúrára. A szociálpszichológia épp ezen a ponton segíthet sokat a fejlődés egészséges kibontakozásában. Nem közömbös, hogy kinek milyen szerep jut, személyiségét milyen elvárások alakítják, képességeit milyen szociális pozícióban fejtheti ki. Az interperszonális kapcsolatok rendszere és aránya a személy élettörténetének függvénye, és fordítva, az egyéni sors az őt alakító közösségek értékrendjétől, pillanatnyi, de nem véletlen választásoktól, ha úgy tetszik, szociometriai helyzetétől függ. A társadalmi makrostruktúra és az egyén között a kiscsoport közvetít, ezért mikroszociológiai szinten a szociológia és a pszichológia

TÉKA

sok számos művészi felvétele méltó a szöveghez. A magyar nyelvű kiadás nyomás alatt van. *(A Szocialista Kultúra és Nevelés Kovászna megyei Bizottságának kiadása, 1972.)*

MIHAI NADIN: Hans Eder. — A kilencven esztendővel ezelőtt született és csaknem két évtizede elhunyt romániai német festőművész életét és munkásságát mutatja be a kötet rövidre fogott bevezető tanulmánya. A brassói művész Münchenben, Párizsban és a belgiumi Bruges-ben végzett stúdiumok után a húszas években visszatér hazájába, s ettől kezdve expresszionista stílusú képei egyre gyakrabban tűnnek fel a fővárosi és vidéki tárlatokon. Képeit az évek folyamán Budapesten, Bécsben, Düsseldorfban és más európai városokban is kiállítja. Kezdetben az első világháború témavilága foglalkoztatja, később a portré és a csendélet felé fordul. 1956-ban és 1972-ben rendezett retrospektív kiállításai, valamint ez a — 44 fekete-fehér és színes reprodukciót tartalmazó — ízléses kötet is azt bizonyítja, hogy emléke nem homályosult el a hazai művészi köztudatban. *(Meridiane, 1973.)*

UNGVÁRI TAMÁS: Déry Tibor — alkotásai és vallomásai tükrében. — Az *Arcok és vallomások* sorozat leggazdagabb köteteinek egyike, mind a gondolatok bátorsága, mind pedig a dokumentáció alapossága tekintetében. Tizenegy fejezetében — tizenkettedikként kívánkozik mellékjük a számban, művészi kivitelben egyaránt nagyvonalú képanyag — úgyszólván mindent elmond, ami egy olyan íróról, akinek, mint Dérynek, mindenhez, ami a társadalom és a művészet huszadik századi forrongásaiban lényeges, köze volt és van — egyáltalán elmondható. Amit Ungvári nem

mond el, annak megértése végett magához az életműhöz kell újra meg újra visszatérnünk —, s ezek a sejtető jelzések, akárcsak a szünetek a zenében vagy a kihagyások a szív működésében feszült, már-már cinkos figyelemre kényszerítik az olvasót. *(Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.)*

BORIS TOMAŞEVSKI: Teoria literaturii. Poetica. — Borisz Tomasevszkij, az orosz formalista iskola egyik képviselője egy teljes poétikában összegezi irodalomelméleti nézeteit. A több mint négy évtizeddel ezelőtt megjelent munkájának felosztása hagyományos, a régi poétikák tárgyalási rendjét követi. Az első rész a stilisztika (szóhasználat, képek, mondattan, hangtan), a második rész verstan, végül a harmadik az irodalmi írásmű tárgyával és a műfajokkal foglalkozik. A maga korában azonban egészen új volt a szemlélete, hisz Tomasevszkij nem régi típusú normatív poétikát írt, hanem funkcionális szemléletűt: mindenben a költői eszközök művészi funkcióit állítja az előtérbe. És ami talán ennél is fontosabb, magát az irodalmi alkotást, a kompozíciót dinamikus folyamatnak tekinti. *(Univers, 1973.)*

ALLA MARCSENKO: Poetyicseszkij mir Jeszenyina. — Hosszas kutatások eredménye ez a könyv, a legolvasottabb orosz költő, Szergej Jeszenyin költői világába igyekszik behatolni, megkísérelve, hogy felfejtse mindazokat a szálakat, amelyek a költő életművét egyrészt az orosz folklórhoz és a klasszikus irodalmi hagyományokhoz (mind tartalmi, mind pedig prozódiai vonatkozásban), másrészt pedig a modern nyugati lírához fűzi. A monográfia szerzője vitába száll azzal a téves felfogással, miszerint Jeszenyin pusztán ösztönös költő, őstehetség, akinek költészete elválaszthatatlan, akárcsak az anyag szerkezetének vizsgálásában a fizika és a kémia.

Moreno szociometriája ma már éppúgy elterjedt a világon, mint a pszichoanalízis. Éppolyan sok körötte a vita is! Mérei, aki Párizsban a módszer mellett annak marxista kritikáját is idejében megismerte, talán legtermékenyebb továbbfejlesztője lett a rejtett kapcsolatok feltárásának. Igényes lélektani tudással elemzi azt, ami az egyszerűnek látszó társas hálózat mögött rejlik. Moreno szociometriai tesztje szerinte inkább felmérés és az annak alapján készült szociogram a társas mezőt alkotó kapcsolatok térképe. Mérei magát a feltárást is több szempontú szociogrammal végzi, a hangsúlyt pedig az értelmezésre helyezi.

A kérdőívek kritériumrendszere a vizsgált közösségek értékrendszerének kell hogy megfeleljen. Éppen ezért több típusú felmérő lapot használ — illetve használnak munkatársai, tanítványai. Tulajdonképpen annyiféle kérdőív kell, ahányféle a vizsgált közösség: iskolai osztály, műhelyegység, labdarúgó-csapat stb. A felmérés célja és alkalma szerint is változnak a kérdőívek, nem utolsósorban a lehetőségek szerint. Méreiék több szempontú felméréséhez több kérdésre van szükség, mint Moreno választási tesztjéhez. A 20—40 kérdés közt mindig vannak rokonszenvi kérdések (ez Morenónál az alap), funkció jellegűek (szervezés, vezetés, szakmai tudás stb.), képességekre, népszerűségre vonatkozóak stb. A megkérdezettek válaszai mögött több tényező tagolatlan egysége játszik közre, a választások emocionális színképét hangulati tényezők, csoportnormák, beállítódottságok árnyalják. Ezért Méreiék kérdőívei sokkal bővebbek, mint a Morenóéi, s már a szociogram puszta felrajzolása is sok időt igényel.

A kapott hálózat lélektani értelmezéséhez még más, kiegészítő technikák is szükségesek. Ha lehet, minden taggal külön egy-két órás beszélgetés, például Piaget kikérdező módszerével. Mindez időigényes, és nem mindig lehetséges. Ezért aztán különböző kérdőív-típusokat mutat be a szerző, a különböző alkalmaknak és lehetőségeknek megfelelően, különböző terjedelemben. Mindegyik típust hosszas, már több mint évtizedes gyakorlatban próbálták ki.

A különböző gyakorlati eljárásokat gazdag kísérleti anyag illusztrálja, és így a könyv valóságos kézikönyve a szociometria szocialista változatának.

Mérei a szociálpszichológia korszerű fordulatának jelentőségét korán felismerte, amikor az a szocialista országokban még nem volt napirenden. Egyrészt a sürgetőbb gyakorlati szükségletek, másrészt az elméletben tapasztalt dogmatikus túlzások eltorlaszolták a kiscsoport új szociálpszichológiai modelljének térhódítását. Mérei azonban személyes kapcsolatai ellenére sem lett a szociometria kritikátlan követője. Moreno egyszerűsége révén szuggesztív és frappáns módszere oly gyors világsikert aratott, hogy Moreno csakhamar valóságos pszichológiai varázslónak érezte magát, aki a formális és

a rokonszenvi kapcsolatok közti különbség egyszerű feltárása alapján minden társadalmi problémát megoldhat. Ez a pszichológiai messianizmus jellemezte Moreno első mesterét, Freudot is. A freudizmus jellegzetesen amerikai változata, a frommi „szeretet-elmélet" maga is megreked a társadalmi problémák pszichológiai megváltásának szintjén. Moreno elméleti korlátai, a spontaneitás-elmélet szimplifikáló hibái és túlzásai miatt Mérei mégsem veti el azt, ami alapvetően jó benne: a közösségi kapcsolatok belső hálózatának megismerését. A módszert azonban igazi szakmai igényességgel továbbfejleszti, vállalva, hogy ezzel bizonyos mértékben bonyolítja a kutatásokat. Ez a bonyolítás elkerülhetetlen, maga a kutatás tárgya kényszeríti ki. A modern lélektan szükségképpen a módszerek variálása mellett döntött a régi iskolák egyoldalúságával és kizárólagosságra törekvésével szemben. Már maga a pszichofiziológia, az anyagi alapfolyamatokat feltáró tudomány is csak módszerkombinációval boldogul. 15 milliárdnyi idegsejtünk csak mikro- és globális módszerek váltogatásával vizsgálható. S vegyük számításba a további 3 milliárdnyi ember közt lehetséges igen sokféle kapcsolatot is a tudományos információtól a politikai szolidaritásig vagy a háborús agresszióig.

Saját szervi információinktól a vietnami hírekig aszerint szűrjük ki a ránk ható ingereket, hogy közvetlen környezetünk milyen hatások befogadására nevelt, sőt nevel állandóan. A fejlődés különböző fokain a történelmi kulturális örökséget különböző módon őrzi és adja át a család természetes kiscsoportja vagy a modern kibernetikára támaszkodó iskola. Vitázhatunk arról, hogy Skinner lineáris programját vagy a programozott oktatás más változatát fogadjuk el, hogy pedagógiai algoritmussal szabjuk-e meg a műveletek legcélszerűbb sorrendjét — jól vagy rosszul nevelt gyermekeink közben kedvünkre vagy kedvünk ellenére mind rohamosabban alakulnak. Előre látni, számba venni, átszűrni ezt a rengeteg hatást — szinte reménytelennek tűnik. Beláthatjuk, hogy Lewinnek van igaza, amikor azt állítja, hogy a szociálpszichológia mindenféle módszert hasznosíthat, ha jól használja őket. A zsigeri impulzusok mérésétől a mai tesztek tömegén át önmagunk és mások megfigyeléséig, az egyéni kikérdezéstől a dokumentumelemzésig és az anketig ma már e módszereknek sokféle, tudatosan kidolgozott változata van.

Mérei a gyermekcsoportokkal végzett kísérletek, felmérések, megfigyelési jegyzőkönyvek adatait a matematika, statisztika módszereivel dolgozza fel úgy, hogy figyelembe veszi Lewin pszichodinamikai szempontjait. A kvantifikálás a lélektani jelenségek és összefüggések birodalmában ma már nagy jelentőségű kérdés, melyről Hajtman Béla *Bevezetés a matematikai statisztikába pszichológusok számára* címen kitűnő összefoglaló munkát írt (Budapest, 1968). Ezt az elvileg is alapvető munkát

TÉKA

hetség lett volna. Részletes elemzéssel bizonyítja, hogy mennyire tudatos művésze volt az orosz nyelvnek. A kutató nagy figyelmet szentel azoknak a változásoknak, amelyek az Októberi Szocialista Forradalmat követően mentek végbe a költő világnézetében. Összehasonlítva kortársaival, Ahmatovával, Zabolockijjal, Majakovszkijjal, megkísérli kijelölni ennek a tragikus sorsú költőóriásnak a helyét a századeleji orosz irodalomban. *(Szovjetszkij piszatyelj, 1972.)*

THOMAS MANN: Egy szélhámos vallomásai. — „A végső dolgok könyve" után — ahogy írója a *Doktor Faustust* nevezte — következett az életművet lezáró utolsó könyv, „a kópéság regénye". Az életmű befejezett, az utolsó regény nem az. Mégsem csonka, mégpedig annak a szervességnek az érdemén kelti a teljesség benyomását, amelylyel az egész oeuvre-höz kapcsolódik. Harminchat évesen a *Halál Velencében* megírása végett tette félre a megkezdett Felix Krullt, s — mint utóbb kiderült — egy teljes emberöltőnek kellett eltelnie, amíg elővehette újra. Mikor hozzálátott, a művész—polgár ellentétet még uralkodónak érezte. Mire megírta — ha be nem fejezte is — a regényt, kiderült, hogy a hedonizmus, úgy ahogyan Krull éli és kommentálja első személyben a maga filozófiáját, már a polgári világból is kiszorult, lázadásnak frivol, beilleszkedésnek túlságosan egészséges. Lehet, hogy századunkban ez az utolsó regény a szó pikareszk értelmében, s ha így van, akkor kétségtelen, hogy éppen Thomas Mann-nak kellett megírnia. Tekintsük ezért inkább befejezhetetlennek, mint befejezetlennek: az igazi kalandok, az olyan életművészek kalandjai, mint Krull, az élvezet sejtelmes végtelen-

jébe vesznek, a hőstől a szerelmi beteljesülés pillanatában búcsúzunk. Az utószó író Deák Tamás személyében Thomas Mann utolsó regényének olvasója stílusos és illetékes beavatóra talál. *(Kriterion, 1973.)*

TEISZLER PÁL: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere. — A könyv egy modern szempontok alapján készített nyelvjárási monográfia. A szerző jól hasznosítja a fonológiában meghonosodott elemzési eljárásokat, a kommutációt és a disztribucionális módszert. Maga a tüzetesen vizsgált anyag a Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó-rendszere. Településtörténeti okok miatt a szerző figyelemmel volt a sváb és a magyar fonológiai rendszer keveredéséből fakadó sajátosságokra is. A hangtani elemzéseket és leírásokat magnetofonfelvételekről másolt, hangtani átírásban közölt szövegek egészítik ki. *(Kriterion, 1973.)*

Mérei igen jól hasznosítja. Mintegy húsz szociometriai mutatót talált lélektanilag értelmezhetőnek, melyekkel megpróbálja jellemezni a vizsgált közösséget. Több évtizedes tapasztalataiból a legtipikusabb példákat emeli ki: egy üzemi munkabrigádot, egy irodai közösséget, egy labdarúgó-csapatot elemezve szemlélteti az emberközi kapcsolatok alakulását. Minden társas alakzat eleve ellentmondásokat tartalmaz. Sikereket és bukásokat, konformalizálódást és feszültséget, elkötelezettségeket és bizonytalanságokat takar. Ezek „rendszere adja a szociometriai egyensúlyt, amelyben teljesítménynek és elégedettségnek, együttességnek és önállóságnak, biztonságnak és nyitottságnak kell kiegyenlítődnie a társas mező feszültségében".

A szociogram a közösség pillanatnyi állapotát mutatja be, a mozgásban levő társas mező metszetét. Értelmezése is csak a pillanatnyi egyensúly dinamikus távlatai, igen bonyolult lélektani és társadalmi összefüggések szemmeltartásával lehetséges. Az olvasó tudja, mekkora felelősség emberi csoportokkal és csoportokban dolgozni. Hosszú az út addig, amíg emberi együttesekből hatékony közösség lesz.

A pszichológia tanulsága, amit a szociálpszichológia is hangsúlyoz, hogy pazarlás rosszul gazdálkodni egyetlen biztos tartalékunkkal, emberi képességeinkkel. A helyes gazdálkodás azonban csak kedvező légkörben, egészségesen szervezett közösségekben lehetséges. Emberi potencialitásunkat számba venni és jól gazdálkodni vele: társadalmi életbiztosítás. Ebben igazítja el a politikusokat és közgazdászokat az említett két könyv.

Váróné Tomori Viola

Körösfői-Kriesch Aladár: Ego sum...

LÁTÓHATÁR

Poszt-tradicionális társadalmak?

Az amerikai Művészeti és Tudományos Akadémia folyóirata — a *Daedalus*, egy éven belül két számot is a hagyományok és modernizálódás kérdésének szentel (*Intellectuals and Tradition.* 1972, Spring; *Post-Traditional Societies.* 1973, Winter), a *Revue roumaine de sciences sociales* terjedelmes tanulmányban foglalkozik a hagyományok és a tudományos-műszaki forradalom kölcsönhatásával (1973. 2.).

A modernizálódás kérdése a fejlődő országok problematikájával egyidőben lépett a szociológusok érdeklődésének homlokterébe. A fejlődő országok társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális tapasztalatai egyre nyilvánvalóbbá tették, hogy nem állja meg a helyét az a hipotézis, miszerint a legkevésbé hagyományos társadalmak a legfejlődőképesebbek. A hagyományoktól való elszakadás önmagában nem vezet az ígéret földjére.

A *Daedalus*ban S. N. Eisenstadt a modernizálódás — korábbi tanulmányaiban már kifejtett — intézményi megközelítését fejleszti tovább. Szerinte a modernizálódás nem elsősorban az egyének gondolkodásmódjától függ, hanem az illető társadalom, intézmény rendszerének rugalmasságától. Tévedés tehát azt hinni, hogy a gazdasági problémákkal küzdő nemzeteket hagyományaik megfosztják a modernizálódás lehetőségétől. Nem a nehézségek, a konfilktusok a modernizálódás ellenségei, hanem a társadalom célszerűtlen reagálása ezekre. Ebből a megközelítésből nyilvánvalóan az következik, hogy a tradicionális és modern nem szükségszerűen ellentétei egymásnak. A poszt-tradicionális kifejezés — mondja Eisenstadt — a modernizálódás új látószöge, amely szembefordul a tradicionális és modern társadalmak „hagyományos" dichotomiájával, és a kettő közötti átmenet mechanizmusát vizsgálja.

A poszt-tradicionális társadalmak megkülönböztetése mögött az a felismerés rejlik, hogy különbséget kell tenni hagyomány és hagyomány között. A differenciált hagyományelemzés megdönti azt a szociológiában sokáig uralkodó elméletet, mely a különböző kultúrák önálló belső fejlődésétől eltekintve a modernizációt egyetlen mintára: a nyugati mintára képzelte el.

Tradicionális kultúra és technológiai haladás című tanulmányában Mihail Cernea a faluszociológia keretein belül jut el hasonló következtetésekhez. Az ötvenes-hatvanas évek irányzatait (Redfield, Lerner) főleg azért marasztalja el, mert merev, egyoldalú szemléletükkel nem adnak választ a falu mai fejlődési problémáira, melyek középpontjában a hagyományok mai szerepe áll. Az az álláspont, amely túlbecsüli a tradicionális kultúra fékező szerepét, képtelen szembenézni a hagyományoknál lényegesebb strukturális akadályokkal. Igaz, mondja M. Cernea, rendszerint azokat a társadalmakat nevezzük elmaradottaknak, archaikusaknak, primitíveknek, amelyekre a hagyományos intézmények és értékek továbbélése, az újra való fogékonyság hiánya jellemző. Ezeket a társadalmakat tehát hagyományosaknak is nevezhetjük. De ez nem jelenti azt, hogy az elmaradottság oka a hagyományőrzés. Próbáljuk meg a feje tetejéről a talpára állítani ezt az összefüggést: az illető társadalom strukturális elmaradottsága az, amely tovább élteti a hagyományos értékeket és normákat.

Ha viszont az elmaradottságnak nem a tradicionális kultúra a legfőbb oka, akkor a modernizálódástól önmagában nem várhatjuk a falu kulturális átalaku-

lását. Az „újítások diffúziója", mely szerint a modern fejlődés a fejlett országokból a gyengén fejlett országok felé történő mozgás analógiájára a városi központokból a falu felé sugárzik ki, a múlt századi ún. „unilineáris", egyvonalú fejlődési iskolák öröksége. Cernea mindezzel a hagyományos paraszti kultúra nem-homogén jellegét, a modernizálódás pluralitását állítja szembe. A hagyományos normák nem rutinszerűen hatnak a paraszti magatartásra, ezért a modernizálódással szemben alternatív magatartásra nyílik lehetőség.

A falu, a mezőgazdaság perspektívájából nézve válik nyilvánvalóvá, hogy nincs „egyetlen modernség". Ezért „rossz" modellje a falu átalakulásának a kizárólag az újítások diffúziós elterjedését figyelembe vevő elméleti modell. M. Cernea a falu társadalmi-gazdasági szerkezetében bekövetkező változásokat tekinti a modernizálódás lényegi kritériumainak.

M. Cernea konklúziójával cseng össze Eisenstadtnak néhány olyan új kategóriája, melynek marxista eredetét nem nehéz felismerni. A modernizáció mechanizmusának leírására Eisenstadt kölcsönveszi Edward Shilstől a „centrális és periferiális" társadalmi szférák fogalmát. Centrális szféra a központi politikai hatalom és a vele kapcsolatos jogi és szociális intézmények gyűrűje, valamint egy ország társadalmának központi szimbólumrendszere (központi ideológiája), az uralkodó értékek és normák. Perifériálisak lehetnek népességcsoportok, ha nem vesznek részt a központi politikai folyamatban, vagy egyes intézmények, melyeknek nincs a központi szféra szempontjából jelentőségük. A modernizálódás ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy a perifériának minél szélesebb rétegei kerülnek be a centrális politikai szférába. Más szóval az egész társadalom egyre inkább „átpolitizálódik". A korábban érdektelen csoportok és intézmények bekerülése a centrális szférába megnöveli az érdekellentétek valószínűségét. S itt dől el Eisenstadt szerint a modernizálódás kérdése. Ha ez a társadalom képes felszívni, „abszorbeálni" a konfliktusokat, ha a vezetők megnyerik a tömegek bizalmát, ha a centrális szférába vonják be a népesség legszélesebb rétegeit, akkor biztosítottak a modernizálódás előfeltételei.

Ebben az értelemben elemzi M. Cernea is a szocialista falu átrétegződésének sajátos problémáit, s keresi azokat a jelenségeket, melyekben a hagyományok a fejlődést ösztönzik.

A. J.

ŐSZINTÉN A NŐK TÁRSADALMI HELYZETÉRŐL

(Era socialistă, 1973. 18.)

Divatos ma a nők társadalmi helyzetéről írni, beszélni; az ilyen jellegű szociológiai felmérések azonban még váratnak magukra. Gheorghe Vasilichi írása jelzi a megoldásra váró kérdéseket, miközben megkísérli a hazai sajtóban sokszor előforduló fogalmak tisztázását is.

A nő nem kéri, hogy egyenlő legyen a férfival: a nő jogokat és kötelezettségeket akar a családban és társadalomban egyaránt — képességeinek, természetadta lehetőségeinek arányában. Az egyenlő jogok és kötelezettségek nem jelentik a *munka*, a *feladatok* egyenlő arányban való elosztását. Biológiai, fizikai, pszichikai, szakmai felkészültségének figyelmen kívül hagyása épp az egyenlőség tagadását jelentené. Hiszen, amikor a nők a férfiakkal egyenlő jogokért harcoltak, nem az otthoni munkájukat (háztartás, gyermeknevelés) akarták megtetézni azzal, hogy részt követelnek a gazdasági, társadalmi életben is. Szocialista társadalmunkban a méltányos és nem a matematikailag egyenlő elosztás elvét kell megvalósítani.

Illúzió volna azt hinni, hogy a nő—férfi-egyenlőség törvénybe iktatása az egyenlőség minden téren való megvalósulását is jelenti. Bármennyire nem akarjuk, a nő még jó ideig az unalmas, idegölő „soha nem látszó" házimunkák rabja marad. Csak miután a társadalom szakosított intézmények útján átveszi a nők „hagyományos" feladatainak elvégzését, akkor beszélhetünk a teljes egyenjogúság megvalósulásáról. Ami eddig történt ezen a téren, csak kezdet, állapítja meg a cikkíró. Lényeges tudati átalakulásokra van szükség. Meg kell szüntetni egyfelől a nőknek a férfival szembeni, évszázadok alatt berögződött „alacsonyabbrendűségi" érzetét, másfelől küzdeni kell a férfiaknak a nőkkel szembeni „felsőbbrendűségi" tudata ellen. A férfiak jelentős

része még ma is kételkedik a nők szellemi képességében, munkabírásában vagy vezetői rátermettségében.

Népgazdaságunk rohamos fejlődése szükségessé teszi a női munkaerő fokozottabb alkalmazását. Ezt tükrözi az RKP KB-nak júniusi plenárisán hozott Határozata is. Ebben az ötéves tervben 1 200 000 új munkahely vár betöltésre. 1972-ben az alkalmazottak 33%-a volt nő, ám ugyanakkor a munkaképes, de alkalmazásban nem levők 76%-a (ide sorolva a diákokat és egyetemistákat is) a „szebbik" nemhez tartozott.

A nőknek a termelőmunkában való elhelyezkedése, minden intézkedés ellenére, igen lassan valósul meg. Sokszor jogosan éri kritika a különböző minisztériumok, intézmények, vállalatok vezetőségét, amiért visszautasítják a szakmai iskolák és líceumok leány végzettjeinek alkalmazását. Az intézményeket lehet kötelezni a női munkaerő nagyobb arányú foglalkoztatására, de ez még korántsem oldja meg a helyzetet. Alacsony a bölcsődék, óvodák száma; munkaszervezési nehézségek adódnak, amikor az állapotos asszonyokat megfelelő munkára kell beosztani, anélkül hogy fizetésük csökkenne; fizetéses szabadság jár a szülő anyának, és igazoltan hiányzik, ha beteg gyermekét gondozza otthon. De ezzel szemben termelési terv is van, amit a vállalatnak teljesítenie kell! A jelenlegi ötéves tervben csupán központi alapból a napközi otthonokban 72 000 új hely létesítését irányozták elő, 50 000-et az óvodákban. De amíg mindez nem valósul meg, érthető az intézmények idegenkedése a női munkaerő alkalmazásával szemben.

És szükség van gyorsan, jól és olcsón dolgozó mosodákra, kész- és félkész ételeket árusító egységekre, vállalatokra, amelyek elvégzik a házimunka zömét, nehezét. Szükség van internátusokra, félinternátusokra, iskolai kantinokra, olcsó és könnyen kezelhető háztartási gépekre és nem utolsósorban egyre több lakásra. Íme, a feltételek, amelyek a nők felszabadulását jelentik.

HEURISZTIKUS VAGY PROGRAMOZÓ GONDOLKODÁS? (Revista de psihologie, 1973. 3.)

Ezt az alternatívát a gondolkodás természetére vonatkoztatva ma már aligha veszi komolyan valaki, hiszen nagyjából mindenki egyetért abban, hogy itt nem egymást kölcsönösen kizáró irányzatokról, hanem a gondolkodásnak két, egymást kiegészítő dimenziójáról van szó. A dilemma ez: a két stratégia közül melyik teszi hatékonyabbá a gondolkodást. A fokozott elméleti rokonszenvet, a kreativitás, képzelőerő, felfedezés fogalmaival társított heurisztikus gondolkodás iránt azzal magyarázhatjuk, hogy egyre inkább veszélyben forog a gondolkodó ember intellektuális egyénisége. De ezen túlmenően: a mai rohanó társadalmakban az egyén minduntalan olyan problémahelyzetekbe sodródik, amelyekben a gyors, ötletes és gazdaságos megoldást a probléma intuitív átlátása biztosíthatja, nem pedig a lépésről lépésre haladó analitikus módszer, az összes logikai szakaszokat kényelmesen végigjáró programozás. Mégis a „komputer-galaxis" köztudata a gondolkodás algoritmizált modelljét részesíti előnyben. Ma már közhely, hogy az iskolának gondolkodásra kell nevelnie. A kérdés az, hogyan gondolkodjunk? A pedagógusok nagy része a programozásra esküszik. Bízik abban, hogy ez lehetővé teszi a tervszerűsített „értelemképzés" széles körű alkalmazását, és a tanulás ily módon ellenőrizhető folyamattá válik. A rendszeres stratégia a problémamegoldást az összes lehetséges helyzetek kimerítő feltárására alapozza. Ez a „leltározó" eljárás pontos, megbízható, de gyakran nem gazdaságos, vagy egyenesen hátrányos, mivel bonyolult problémák esetén az alternatívák száma óriási. Ilyenkor a lehetséges megoldások heurisztikus megválogatására van szükség.

A problémamegoldásban vagy tanulásban alkalmazott algoritmizálás a probléma pontos operacionális körülírását és az egymást követő lépések meghatározott sorrendjét jelenti.

A szerző, Ion Mânzat, álláspontja szerint az algoritmusnak *dinamikusnak* kell lennie: eléggé rugalmasnak ahhoz, hogy minél változatosabb feltételekhez alkalmazkodjék. Egyszóval rendelkezzék a heurisztikus gondolkodás legfőbb sajátosságaival (szelektivitás, kiterjeszthetőség, hajlékonyság), hogy ne csak a partikuláris tények és értékek férjenek bele, hanem a gondolkodás számára sokkal lényegesebb általános viszonyok és funkcionális összefüggések.

A szerző a „tiszta" heurisztikus gondolkodás iskolamodelljét is visszautasítja. Kimutatja, hogy a kétféle gondolkodási stratégia valamelyikének abszolutizálása az előnyöket hátránnyá változtatja, míg együttes alkalmazásuk esetén előnyeik komplementárisak. Az algoritmusok alkalmazása csökkenti a „ki-

találás", a képzelet kockázatát: az algoritmussal kordába fogott heurisztikus gondolkodás a leghatékonyabb.

B. F. Skinner, E. Fischbein, L. N. Landau, J. S. Bruner, J. Piaget, és a cikk szerzője, Ion Mânzat kísérleti és elméleti eredményei azt bizonyítják, hogy intuitív és analitikus, heurisztikus és programozó gondolkodás között dinamikus kölcsönhatás létezik. Az intuitív gondolkodás a probléma globális átfogásából indul ki, és logikai „ugrásokkal" halad tovább, úgyhogy szükségessé válik az eredmény ellenőrzése — induktív vagy deduktív — analitikus módszerekkel. Az algoritmus önmagában nem mindig vezet el legrövidebb úton a megoldáshoz, a megoldás nem minden esetben függ kizárólag a fogalmi pontosságtól. A tanulók nehézségei sokszor abból erednek, hogy a logikai gondolatmenet során nem tudják felhasználni a képi-képzeleti elemeket, nem aktivizálódik a képi gondolkodás, amely plasztikussá tenné a problémahelyzetet, és heurisztikusan előrevetítené a probléma lehetséges megoldásait.

Az absztrakciók elsajátítása során a tanuló a fogalomrendszer útján tudatosan nem ellenőrzött, *figurális* modelleket dolgoz ki. Ha ezt a modellt tudatosan ellenőrzi és irányítja, ezzel olyan *generatív* modellhez jut, mely az egyetlen helyzetre alkalmazható figurális modellel ellentétben a kiinduló problémahelyzettől függetlenül érvényes, de ennek szintjén ellenőrizhető megoldásokat ad. Tulajdonképpen ebben a generatív modellben valósul meg a heurisztikus és „programozó" gondolkodás dialektikája, amennyiben a generatív modell nem más, mint a megoldás szempontjából relevánsnak ítélt algoritmusok rendszere. Ennek a modellnek „önerősítő" jellegét az biztosítja, hogy új helyzetekre is átvihető, s ezzel rugalmassá teszi a gondolkodást.

A programozás nem lehet tisztán „algoritmikus" jellegű, mert az ellentmondana a gondolkodás folyamat-jellegének, vagyis azon feladatának, hogy a legváratlanabb új helyzetekhez is alkalmazkodnia kell, lévén a *probléma* maga is folyamat. Ugyanígy a heurisztikus stratégiák sem lehetnek tisztán „heurisztikusak", ugyanis a gondolkodás általános menetébe való beépítésük során már eleve algoritmizáltak.

A szerző a problémamegoldó gondolkodás alábbi általános elméleti modelljét javasolja: 1. hipotézisek felállítása; 2. invenció, felfedezés; 3. fejlesztés, tökéletesítés; 4. átszervezés, az esetleges új helyzethez való hozzáigazítás, amely a heurisztikus és algoritmikus gondolkodás szintézisét követeli. A lépések sorrendje a probléma természetétől függően változhat. E modellben az algoritmus nem abszolút statikus, a heurisztikus stratégiákkal való kölcsönhatás folytán maga is folyamat jellegű, vagyis transzferálható, így az általánosság bizonyos fokát képviselheti.

Következésképp a tanulók értelmi nevelését konstans (algoritmikus) és változó (heurisztikus) oldalak optimális szintézisére kell alapozni és így egy döntő mértékben divergens és intuitív megismerési stílust kialakítani, amely nyitottságánál fogva nem csorbítja a tanuló intellektuális egyéniségét.

SZOCIOLÓGIAI MÓDSZEREK A NÉPESEDÉSI MAGATARTÁS ELEMZÉSÉBEN
(Demográfia, 1973. 2.)

Molnár László, a *Szociológia* című folyóirat főszerkesztője eredeti koncepciójú tanulmányában a demográfiai jelenségek szociológiai megközelítésének alapvető vonatkozásait tárgyalja.

A tanulmány első fejezetében megvilágítja a szociológiai módszerek szerepét a népesedési magatartás megismerésében. Rámutat, hogy a demográfiai vizsgálatok feltárják ugyan a termékenység alakulását befolyásoló makrotársadalmi folyamatokat, de azt, hogy ezen az összefüggésrendszeren belül, konkrét társadalmi helyzetekben milyen okozati tényezők játszanak közre, csak úgy lehet megismerni, ha azokat a *közvetítő tényezőket* kutatjuk, amelyek a makrotársadalmi folyamatok hatását átviszik az egyénre, és konkrét népesedési magatartást alakítanak ki. Véleménye szerint szociológiai módszerekkel a mechanizmusok két alaptényezője vizsgálható: 1. a házastársak mikrokörnyezete; 2. a házastársak beállítódása és egész normarendszere. A demográfiai kutatások azt igénylik, hogy az *„átlagember"* mögött a társadalmi személyiséget is megtalálják, mert a népesedési indítékok csak így fedhetők fel. A személyiség a szociológia és szociálpszichológia eljárásai segítségével ragadható meg. A tanulmány ezek közül részleteiben tárgyalja az interjút és a kérdőívet, a megfigyelést és a kísérletet, az életrajzot, a tartalom- vagy jelentéselemzést és az eltérő módszerek kombinálásának technikáját, a multitechnikai

megközelítést. Kitér a szociológiai megismerő módszerek illetékességi területeinek a taglalására is.

A tanulmány második fejezete részletesen, rendszerelméleti utalásokkal tárgyalja a közvetlen társadalmi környezet szociológiai megismerésének kérdéseit a népesedési magatartás viszonylatában. Az egyén, valamint a házastársak közvetlen társadalmi környezetének tényezőit a következőkben foglalja összse: 1. a család és fejlődésének különböző ciklusai; a háztartás, a családi munkamegosztás, a privát infrastruktúra; a családi életfeltételek, életmód-típusok és életvitel; 2. az olyan elsődleges csoportkapcsolatok, mint a rokonság, a szomszédsági és baráti viszonyok; 3. a lakóhelyi környezet települési módja; a munkahelyi környezet s annak formális és informális szervezetei. A tanulmány hangsúlyozza: a közvetlen környezet vonatkozásában a népesedési magatartás vizsgálata szempontjából azt kell feltárni, hogy ezek a tényezők *összekapcsolódva* hogyan *formálják* az emberi magatartást. A mikrokörnyezet elemei ugyanis *rendszert* alkotnak, s ebben a minőségben hatnak a magatartásra. E rendszer feltárásával kapcsolatosan a szerző kitér a szociális, gazdasági és demográfiai életrajz mutatóira s a termékenységi szimulációs modellek elemzési módjának bemutatására.

A tanulmány harmadik fejezete a népesedést a magatartás szintjén elemzi. Kortársi irodalmi utalásokkal meghatározza a népesedési magatartás fogalmát, fontosabb mutatóit, s részleteiben ismerteti a népesedési magatartás mérésére szolgáló *vélemény- és attitűdskálák* felépítésének és alkalmazásának metodológiai problémáit.

FILOZÓFIA AZ IRODALOMBAN?
(Essay in Criticism, 1973. 22.)

Mi az oka annak — teszi fel a kérdést Duke Maskell —, hogy egyes kritikusok az irodalmi alkotások nagy részét valamely filozófiai irányzat termékének tekintik? Vajon az irodalomnak csak másodlagos, közvetítő szerepe van az önellátó filozófiával szemben? Már csaknem közhelyszámba megy például, hogy Proust és Joyce — Bergson, illetve Freud és Jung eszméit ültette át az irodalomba, ugyanígy Sterne műveiben sokan Locke filozófiájának hatását vélik felfedezni.

A filozófiának ilyen jellegű hatása az irodalomra háromféleképpen képzelhető el:

1. Egy bizonyos filozófiai eszme megihleti a szerzőt, anélkül hogy konkrétan jelen volna a műben.
2. Az irodalmi alkotás cselekménye hordoz filozófiai mondanivalót.
3. A filozófiai gondolatok megjelennek a műben: maga az író mondja el őket, vagy a szereplők szájába adja.

Maskell mindhárom lehetőséget elveti. Az elsőt azért, mert szerinte valamely irodalmi mű forrását éppoly lehetetlen az író olvasmányélményei közt felkutatni, mint gondolatai, érzései között. Az író számára bármely apró, köznapi esemény ötlettel szolgálhat műve megírásához.

A második lehetőség — ha egy irodalmi mű cselekménye teljes egészében egy filozófiai eszmére épülne — azt jelentené, hogy a folyamat megfordítható, vagyis az illető mű alapján tökéletesen rekonstruálható lenne az alapul szolgáló filozófiai tétel. Olyan viszonynak kellene fennállnia tehát köztük, mint pl. a különböző irodalmi műfajok között (egy színpadra alkalmazott regény színdarab formájából újra regénnyé alakítható).

A harmadik lehetőségre Sterne *Tristram Shandy* című regénye hozható fel példának, melyben Sterne többé-kevésbé szó szerint idézi Locke néhány megállapítását az időről. A sterne-i kontextusban a szöveg teljesen megváltozott jelentésben szerepel. A *Tristram Shandy* írója számára nem maga a gondolat lényeges (az *Essay* szerzőjével ellentétben), hanem a szereplő személyének hiteles megformálása. Locke szavait tehát Sterne saját céljai szerint Walter alakjához idomítva használja fel. Walter szavai nem filozófiailag, hanem dramaturgiai szempontból kell hogy megfeleljenek számára. Walter fejtegetése filozófiailag érthetetlen zagyvaság lehet, de éppen ennek a tudatlan értelmetlenségnek van hatáskiváltó drámai ereje.

Tévedés tehát azt hinnünk, hogy az olvasó csak akkor érti meg a *Tristram Shandy* szereplőinek filozófiai fejtegetéseit, ha előzőleg Locke-ot tanulmányozta. Ennek hiányában maga Sterne is nyugodtan megírhatta volna nagy művét.

Mac Lean és Traugott véleményével ellentétben a regények és költemények nem eszmék, gondolatok hordozói. Filozófus és író között lehetséges a kölcsönhatás, de ez a kölcsönhatás csak irodalmi lehet. A filozófus csak szépírói minőségben gyakorolhat hatást egy író-

ra, mint filozófus nem. Kétségtelen, hogy Locke is hatott Sterne-re, de nem filozófiájával, hanem élénk és jó prózájával. Ugyanúgy hatott rá, mint Rabelais, Cervantes, Burton, Montaigne, Erasmus, Bacon vagy akár Swift, mint ahogy bármely író hat a másikra, ha formaviláguk, stílusuk megegyezik. Ha az irodalmat alárendelnők a filozófiának, ezzel nem az irodalmat, hanem magát a filozófiát becsülnők le. Ha ugyanis elfogadjuk a filozófia önálló létét, az irodalomét viszont nem, ha az irodalomnak szüksége van az őt magyarázó filozófiára, a filozófia viszont megvan irodalom nélkül, akkor éppen azt tagadjuk, ami a filozófiában irodalmi, vagyis a filozófia sajátos irodalmi kontextusát.

FÖLDTANI KUTATÁSOK AZ UNESCO TERVÉBEN
(Buletin geologic, 1973. 3.)

Az UNESCO kezdeményezte tudományos programok napirendjén földtani jellegű kutatások is szerepelnek, mégpedig négy részleg munkatervében. Kutatásokat végeznek és összefoglaló tanulmányokat készítenek a környezetre és a természetes élettérre vonatkozóan; geológiai és geofizikai kutatásokat irányoznak elő a bekövetkezhető katasztrófák (földrengések, vulkáni kitörések) előrejelzésére, árvizek megelőzésére stb. Külön tevékenységi ágat jelentenek a hidrológiai kutatások, mivel a víz az egyik legfontosabb — s az emberiség számára legnagyobb mennyiségben szükséges — természeti kincs. Az ENSZ fejlesztési tervébe szakmai-ellenőrzési programot iktattak be a természetes ásványi kincseket illetően, amelyet szintén az UNESCO állított össze.

Ugyanez a szervezet, más nemzetközi szervekkel együtt, hosszú lejáratú kutatási programot készített elő, amelynek központjában az ember és a bioszféra áll; a Földtani Tudományok Nemzetközi Uniójával karöltve pedig már 1967-től egy — az egész földtekét átfogó — földtani egyeztető tervezeten dolgoznak. Egy ilyen tervezet létrehozását, a kutatások összehangolását a különböző országok társadalmi-gazdasági fejlődése, a népesség növekedése, az életszínvonal emelésére irányuló törekvés tette szükségessé. Mindezek természetesen az ásványi eredetű nyersanyagforrások fokozottabb kihasználását célozzák elsősorban. Az ENSZ statisztikái világosan mutatják, hogy az egyre nagyobb nyersanyag-szükséglet a következő évtizedekben aggasztó méreteket ölthet, illetve súlyos hiány léphet fel az életszínvonal növekedése követelte ásványi és egyéb nyersanyagokban — tehát olyan átfogó nemzetközi kutatóprogram bevezetése válik elengedhetetlenül szükségessé, amely a legfejlettebb módszerek (radiometrikus adatolások, bio-sztratigráfiai egyeztetések, az eredmények automatikus feldolgozása stb.) segítségével egyensúlyba hozza a világ egyre növekvő ásványi nyersanyag szükségletét az új lelőhelyek feltárása, a legmodernebb kitermelési eljárások alkalmazása nyújtotta lehetőségekkel.

A földtani kutatómunka terminológiájának nemzetközivé tételén kívül, ami a tudományos együttműködés szempontjából igen fontos, sor kerül a vulkanikus tevékenység vizsgálatára, az epirogenetikus mozgásoknak, a geoszinklinálisok fejlődésének tanulmányozására, mégpedig az egész földtekét átfogó módon, hogy a kutatók összefüggéseiben láthassák a mai földtani jelenségeket, s hogy ezek alapján hasznos gyakorlati következtetésekre juthassanak. Ebben a széles körű nemzetközi kutatómunkában hazánk is részt vesz mind az ország területét érintő fontosabb kérdések megoldásával, mind pedig a tudományos együttműködés hathatós támogatásával.

FRANCIA ANKÉT A BOLDOGSÁGRÓL
(Le Nouvel Observateur, 1973. 460.)

A Jean Daniel szerkesztette baloldali hetilap különszámban tette közzé annak az ankétnak az anyagát, amelyet a legrangosabb francia közvéleménykutató intézetek egyike, a Sofres végzett a szerkesztőség kérésére. Kétezer, a lakosság minden rétegét és korosztályát képviselő, mindkét nembeli vidéki és fővárosi állampolgár válaszaiból — valamint néhány közéleti személyiség (politikusok, tudósok, írók) nyilatkozatából a vizsgálat eredményeiről — próbálják megállapítani, mit értenek boldogságon, és mitől félnek 1973-ban a franciák. Joggal felmerülhet a kérdés — s az ankét több neves kommentátora így vagy úgy meg is fogalmazza —, vajon egy ilyen vizsgálat alapkritériuma, a boldogság, ez a „ködös, összetett és változékony tartalmú" fogalom alkalmas-e valóban arra, hogy egy nemzet társadalmi közérzetét jellemezze. Maud Mannoni szerint a boldogság igézetében érhető el a leg-

könnyebben a népek beletörődése a boldogtalanságba: „Az emberhez méltó boldogság tudatosan részt venni az egyenjogúsítást célzó küzdelmekben" — írja Alain Krivine, Ionesco viszont úgy véli, hogy a boldogság, melyet az író kizárólag egyéninek fog fel, „beletörődés, viszonylagos kiegyensúlyozottság, önzés, bölcsesség, középszer".

De hadd lássuk a névtelenek, a „hallgató tömeg" válaszait. A megkérdezettek 63%-a inkább boldognak, mint boldogtalannak vallja magát, s ezt egészíti ki az az adat, amely szerint a többség, vagyis 70%, sem különösebben előnyösnek, sem különösebben hátrányosnak nem érzi helyzetét polgártársai zöméhez képest. 80%-ot — bevallása szerint — egyáltalán nem zavar, hogy mások esetleg jobban élnek, és mindössze 21%-nak okoz lelkiismereti problémát mások sokkal hátrányosabb helyzete, 30%-nyi azoknak az aránya, akiket ez egyáltalán nem foglalkoztat. Még figyelemreméltóbb az, hogy ki mit tart a boldogság elengedhetetlen feltételének: 60% az egészséget, 43% az anyagi jólétet, 33% a családi egyetértést, a szabadságot viszont csak 7%. A részletesebb rákérdezés árnyaltabb válaszokat eredményez. Ezek szerint az egészség megtartja ugyan első helyét, de a barátság, a szerelem mint boldogságtényezők után 25%-nyi arányban az igazságos és harmonikus társadalmi berendezkedés következik.

Az érem másik oldalát az a kérdés mutatja meg, amely a boldogságot fenyegető vagy akadályozó aggodalom, szorongás tárgyát és okait tudakolja. „Vannak-e a mai világban, a mi társadalmunkban olyan jelenségek, amelyek különösebben aggasztják?" — hangzik a kérdés. „Igen" — válaszolja az ankét résztvevőinek 76%-a. Hogy mi az? A kétezer megkérdezett 37%-a a fiataloktól fél, bennük látja megtestesülni az „erőszak térhódítását, a növekedő bűnözéshullámot, az erkölcsi érzék eltűnését". A háború, kivált az atomháború a megkérdezettek 36%-át nyugtalanítja. S bár a többség az egészséget mint az élet legfőbb értékét, a boldogság alaptényezőjét említi, a szennyeződés veszélyére mindössze 11% gondol, a ráktól pedig csupán 6% fél. Újabb árnyalással a kérdőív ezúttal is a differenciáltabb kép kialakításának további lehetőségét kínálja. Kiderül, hogy 25% nem tulajdonít különösebb fontosságot a szabad időnek a boldogság szempontjából, a hiányos képzettséget is kevesen sorolják a boldog élet akadályai közé, a pénzhiányt már többen: 14—18% említi az első, illetve második helyen; az „igazi értékek" háttérbe szorulását (barátság, nagylelkűség), valamint a modern élet olyan hátrányos velejáróit, mint a levegőszennyeződés, a zajártalom, a fáradtság, alig többen.

Hogy ezek a válaszok mennyire az egyéni boldogság viszonylatában értékelendők, arról meggyőz az a mód, ahogyan az ankétalanyok az emberiséget fenyegető veszélyeket mintegy elhatárolják személyes sorsuktól: a legfőbb fenyegetés itt már a Föld általános szennyeződése (29%), valamint az atomveszély (26%). 83% a száz százalékot képviselő kétezerből úgy véli, hogy kedvezőbbek életfeltételei, mint azonos korukban a szüleikéi voltak. Érdekes azoknak a válaszoknak a megoszlása, amelyek az élet erkölcsi-érzelmi minőségére vonatkoznak: 36% szerint a családi és baráti viszonylatok javultak egy emberöltő során, s ugyancsak 36% úgy érzi, hogy romlottak... A megkérdezetteknek csupán 6%-át boldogítaná vagy boldogítja a vezető munkakör; 40%-uk a boldogság feltételének azt érzi, hogy olyan munkát végezhessen, amely szenvedélyesen érdekli. De: a munkaidő csökkentésére 40% szavazott, a több keresetre 41%; 49% nagyjából kielégítőnek érzi családi jövedelmét, még ha nem fedezi is minden igényüket, 34% bevétele nem fedezi teljesen a reális szükségleteket, és csak 6% minősíti bőségesen elegendőnek a keresetét, 9% pedig kifejezetten alacsonynak. 21% elismeri, hogy a reklám, a divat olyan árukat is megvétet vagy megkívántat, amelyek többé-kevésbé fölöslegesek. 67% a boldogság tartozékának tekinti, hogy megvásárolhasson nem kifejezetten létszükségleti cikkeket is.

A nyugdíj 51% szerint a munkában eltöltött évek utáni megérdemelt pihenés, 43 százalék számára lehetőség olyasmivel foglalkozni, amire addig nem maradt idő. Fontos továbbá, hogy azokat az értékeket, társadalmi irányító elveket tudakolva, amelyek boldogabbá tennék a franciák többségét, a kétezer válasznak éppen a fele az emberi kapcsolatok minőségét, a barátságot, nagylelkűséget, nyíltságot emeli ki, 30% a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolását. A megkérdezettek 69%-a bánja ugyan, hogy nem tanulhatott tovább, de hogy ennek köze lenne a boldogsághoz, arra — mint láthattuk — alig 5%, illetve 11% ad igenlő feleletet.

Boldogít-e a televízió? A feleletek többsége szerint alig vagy egyáltalán. A

zene, az irodalom, a színház és mozi 21% számára nagyon fontos, 33% számára eléggé fontos, 25% csekély és 20% semmilyen jelentőséget nem tulajdonít nekik.

PARADOXONOK A FIATAL ÍRÓRÓL (Üzenet, 1973. 8.)

Jegyzetek az írói szubjektivitásról címen Dési Ábel, a Szabadkán élő prózaíró és esztéta az írói tudat néhány érdekes, időszerű paradoxonát fogalmazza meg. „A kérdések fényénél csak azt láthatjuk meg tisztábban, amit tettünk s azt, hogy miért és kinek tettük — magyarázza, bevezetőül, az írói tudat sajátosságát a szerző. — Hogy mindebből milyen új helyzetek és új alkotások jönnek létre, hogy az új célok és megoldások milyenek lesznek és milyen értelmük lesz az író és a kortársak életében, azt is mindig csak utólag lehet megítélni." Ugyancsak paradoxonként hat, hogy e felismerés ellenére a tanulmány mindenekelőtt a fiatal írók műhely-gondjaival, fejlődésük alapvető problémáival foglalkozik.

„A fiatal író számára az a legártalmasabb és legkárosabb, ami a legvonzóbbnak, legérdekesebbnek tűnik. A tiszta irodalom és a tiszta irodalmi élet. Mert ez valójában már csak annak való, akinek nemigen akad sok keresnivalója az életben, és végül is a kényszerű magányba szorul vissza. A tiszta irodalom mint életforma az élettől való távolodásnak, az élettől való búcsúzásnak a jele és kifejezése. Az irodalom célja pedig az, hogy az olvasót közel hozza az élethez, hogy új ablakot tárjon fel a való világ felé. [...] A fiatal író tehát kerülje az irodalmi élet felszínét. Ne beszéljen lépten-nyomon az irodalomról mindenkinek. Ha csak lehet, hallgassa el azt, hogy író és hogy szereti a könyveket. Ezt lehetőleg magánügynek tekintse. Ezért ne igyekezzék barátságot, szerelmet, protekciót, előnyöket és más földi javakat szerezni magának azáltal, hogy minduntalan írói munkájával hozakodik elő."

Másrészt viszont az irodalmi barátságnak — akárcsak a mester—tanítvány viszonynak — fontos szerepe lehet az író fejlődésében. Persze, Petőfi és Arany, Goethe és Schiller, Bartók és Kodály barátsága nem kisszerű érdekszövetség, hanem valóban ritka emberi-művészi kapcsolat volt, a közös elvek alapján. „Sajnos, a fiatal művészek nem mindig ezekből az elvekből indulnak ki. Ők úgy kezdik az indoklást és értékelést, hogy ez a mű azért jelentős, mert barátjuk vagy mesterük alkotta meg. Pedig Bartókkal együtt azt kellene mondaniuk, hogy a szerző azért lett a barátjuk, mert művészi és eszmei tekintetben hasonló nézeteket vallanak, és mert nagyra becsülik művészi munkáját." Dési Ábel különös jelentőséget tulajdonít a kritikának és önkritikának az írói munkában — s természetesen a fiatalok fejlődésében is. Kemény szavakat ejt arról a „sajátos intellektuális tudathasadásról" (Szabó Dezső a legjellemzőbb képviselője), „ahol az ÉN és a TE közt állandó és egyre mélyülő szakadék van". Szerzőnk szerint „az írói érettség a kételkedéssel és önkritikával kezdődik. A kezdő író mindent jónak tart, amit megír, és mindjárt mindezt ki is akarja adni. Az érett író egyre kevesebbet jelentet meg, egyre többet javít, és az évek múltával egyre nehezebben szánja rá magát a kéziratok közlésére. Ő már semmivel sincs teljesen megelégedve, és régi megjelent művei iránt is csak viszolygást és idegenkedést érez." Mindezt biológiai, fejlődési sajátosságnak tekinti Dési Ábel, tehát korántsem vádolható meg valamiféle ifjúság-ellenességgel. „Jegyzetei" sajátos helyzetéből magyarázhatók, bár sokkal általánosabb érvényűek. „A magány és a társtalanság azért is oly félelmetes — írja tanulmánya végén —, mert tengernyi ember közt kell átélni."

SADE ÉS HEGEL (La Pensée, 1973. 6.)

Alain Delormes szerint egyetlen olyan filozófiai probléma van manapság, amivel foglalkozni érdemes, az, amely meghatározza az ember viszonyát a halálhoz. Ez a viszony lényegében nem más, mint az ember viszonya az elidegenedéshez. Tehát nem is annyira filozófiáról volna szó, mint inkább „az ember elidegenedésének" történetéről. Egy ilyen történet szempontjából föltétlenül szemügyre kell venni, hogyan kapcsolódik az ember két kategóriához: a lehetetlenhez és az elgondolatlanhoz *(impensé)*.

Az ember elidegenedésének története egy olyan ember története, aki elidegenedésének tudatában van, aki akarja *önmagát* az őt elidegenítő hatalommal szemben. Ebben a mozásban jelenik me egy (Delormes szerint) alapvető fogalom: a *befejezetlenség*.

Sade és Hegel műveiben az ember

elidegenedése, befejezetlensége nem jelenik meg, ezzel szemben két olyan kategória is feltűnik, amely a történelemnek az „elidegenedés történetével" való azonosításához vezet: a lehetetlen és az elgondolatlan. E — látszólag — ellentétes két életmű összehasonlítása a két említett kategória előérzetén alapszik. A két mű egyszerre vég és kezdet a „befejezetlen" kategória történetében. A Hegelé ugyanis a klasszikus gondolkodásból fakad, annyiban, hogy feltételezi a befejezettet. De megjelenik a magánvaló magánvalóságában való akarása, a magánvaló magánvalóságában pedig nem más, mint az elgondolatlan. Az elgondolatlan gondolására történik kísérlet, téhát a befejezettség megszüntetésére, egyben Hegel műve egy új, a klaszszikustól (mely a befejezettségre épül) különböző gondolkozás kezdetét jelenti. Ugyanígy Sade: kora legkidolgozottabb eszközét, az előadást *(discours)* használja, de eljut egy olyan ponthoz, ahol a beszéd az ellentétét, a jelenetet hívja elő, megöli a nyelvet, mely alkotta — és meghal. A discours-ban ugyanis az általános lehetségesek állíttatnak fel, ezek azonban lehetségük teljét a megvalósulás pillanatában érik el; a megvalósulás egyedi esetében, a jelenetben. Fordítva: olyasmi nem történhet meg, aminek a lehetségességét ne állították volna. A *discours* és a jelenet e váltakozásának felel meg Hegelnél a magánvaló és magáért való szintézise a *dologban*.

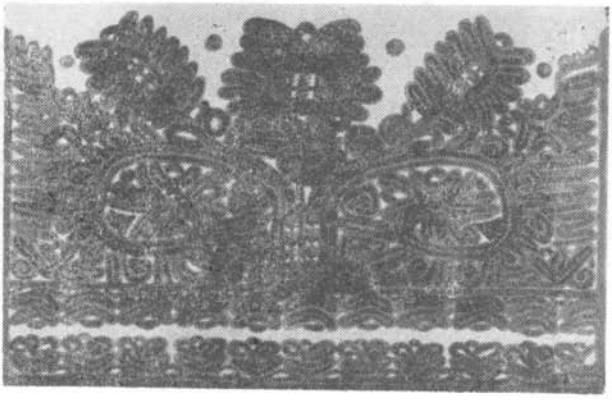
Sade embere véges: a halál a vége. De végességében a lehetőségek végtelenje is benne foglaltatik. Másrészt a kínzó (hóhér) csak annyiban létezik mint olyan, amennyiben áldozata is létezik (és fordítva is). Tehát befejezetlensége nemcsak önmagától, hanem a *másiktól* is függ. Az áldozat létezik, hiszen a hóhérnak szüksége van rá, hogy önmagát megragadhassa, de e megragadás pillanatában megszűnik mint áldozat, a hóhér azonosította magával: meghal — s ugyanakkor metaforikusan meghal a hóhér is. Ehhez a mozgáshoz lehet hasonlítani azt, amit Hegelnél az öntudat ír le. Az öntudat tárgya ugyanúgy, mint az áldozat, létezik — lévén, hogy nélküle az öntudat nem állíthatná saját magát; és ugyanakkor nem létezik, mert az öntudat, miközben saját magával azonosítja, tagadja is.

Hegelnél már sejthető a gondolat elidegenedése, befejezetlensége és megszüntetésének lehetősége. Felmerül nála az a lehetőség, hogy a magánvalót mint olyant vegyék figyelembe, de ezt elveti, mert tudja, hogy ez a tekintet és a magánvaló megsemmisítéséhez vezetne. A magánvaló akarását a magánvaló*ért* való akarással cseréli fel.

Sade-nál is felbukkan a lény befejezetlenségének gondolata — de a hóhérnak végtelen számú áldozatra volna szüksége ahhoz, hogy önmagát megragadhassa, Sade pedig csak bizonyos számú áldozatot enged meg neki.

Egyikük sem ismeri fel a befejezetlenség szükségességét, erőszakosan vetnek véget egy befejezetlen mozgásnak.

Sade és Hegel összehasonlítása politikai érdekű, mert a befejezetlen előérzetét mutatja be, s a befejezetlenség kergetése mint filozófiai fellépés és szubverzív gesztus kap helyet a történelemben.

Kalotaszegi vőfélykendő (B. Kőrössy Ibolya rajza)

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

A 11. SZÁM KALOTASZEGI TERJESZTÉSÉRŐL. Kalotaszegi számunk iránt — különösen a közvetlenül érdekelt területen — minden eddigieknél szélesebb körű érdeklődés nyilvánult meg Kalotaszeg-szerte. Örvendetes, hogy e számunk nemcsak a központibb helységekbe, hanem a legkisebb kalotaszegi településekre is eljut.

A postai előfizetésektől függetlenül s azokon túlmenően, a szerkesztőségtől a magyarlétai Csegezi Margit 10, a szászlónai Ricci József 20, a gyalui Németi Sándor 15, a nagykapusi Mártis János 40, a kiskapusi Szabó Géza 27, a gyerővásárhelyi Márton Ferenc 50, a gyerőmonostori Bálint Árpád 110, a körösfői Sebestyén Kálmán 240, a sárvásári Bálint Ágnes 65 (ebből Nyárszóra 25), a damosi Mester Imre 31, a valkói Czirmayné Dési Irén 65, a kalotaszentkirályi Demeter Tibor 103, Bitay Lajos 130, a magyarókereki György György 31, a hunyadi Czucza István 250, György Dénes 30, dr. Lázok György 5, Vasas Samu 150 (a középiskola négy osztálya számára), a bikali Lakatos András 100, a zsoboki Jakab István 100, a váralmási Kádár Jenő 20, Sinka József 50, a középlaki Szabó Dénes 53, a nagypetri György Magdolna 12, Püsök Márton 30, a sztánai Tárkányi István 10, a jegenyei Studnicska Vilmos 10, az inaktelki Nagy József 25, a nádasdaróci Marian Ilona 30, a bogártelki Vér István 23, a mákófalvi Kocsis Imre 20, a türei Bokor Erzsébet 30, a vistai Mille Ferenc 175, a mérai Varga György 100, a szucsági Tóth Anna Mária 50, a kisbácsi György Árpád 16, a kajántói Balázs Éva 25, a bodonkuti Jakab József 13, a patai Molnár Etelka 5, a györgyfalvi Fazakas Gábor 50, a kolozsvári Bara Magda (15. sz. Ált. Isk.) 59, Csetriné Lingvai Klára (Ady—Şincai Középisk.) 75, Dobri János 30, Kertész György (3. sz. Ált. Isk.) 25, Nagy Ildikó (Brassai Középisk.) 35, Nanovszky Éva (3. sz. Középisk.) 40, Orbán Márton (13. sz. Ált. Isk.) 20, Pinti Ferenc és Székely Pál (6. sz. Ált. Isk.) 82, Sógor Sándor 100 s a Protestáns Teológia 50 — összesen 2835 — példányt rendelt a helybeli, részben meg a szomszédos helységekbeli igénylők számára.

A Korunk szerkesztősége ezúttal is köszöni igen eredményes szervezőmunkájukat és segítségüket, s bízik abban, hogy e rendkívül megsokasodott kalotaszegi olvasótáborból a továbbiakban szép számmal postai előfizetés formájában is igényelni fogják a folyóiratot.

*

Műszaki és terjedelmi okok miatt — sajnálatunkra — Vasas Samu hunyadi iskolaigazgató munkatársunk *Kalotaszegi orvoslás, gyógynövényhasználat* című írása egyik következő számunkban jelenik meg.

JAKABFFY ELEMÉRNÉ (Szatmár). — Mikó Imrét, néhai férjem lelkes műhelytársát ismeretlenül is tisztelve köszöntöm. Jakabffy Elemér szerepe a *Korunk* 1973. 8. számában megjelent tanulmányban tárgyilagos, elismerő méltatásra talált; fogadja ezért az elégtételért magam és egész családom köszönetét.

* Incze Ferenc festményei után (október—november) Bencsik János grafikái tekinthetők meg szerkesztőségünk helyiségeiben.

Întreprinderea Poligrafică Cluj, Str. Brassai Sámuel nr. 5—7. — 3164/1973.

42 10

Sumar

Kántor Lajos: Provincie și omenire 1635 • Kós Károly: Amintiri vechi, experiențe noi 1641 • Balogh Edgár: Polemica lui Kós Károly 1646 • Nagy György: Despre prima perioadă a transilvanismului 1652 • Balogh Ferenc: Valoarea internațională a arhitecturii lui Kós Károly 1659 • Bágyoni Szabó István: Amintiri despre Kuncz Aladár 1664 • Pomogáts Béla: Structură și sens într-o nuvelă de Tamási Áron 1674 • Kabay Béla: Mic îndreptar al monumentelor din Călata 1680 • Bazsó Zsigmond: Viitorul Călatei 1693 • Lászlóffy Aladár: Poezie 1698 • Lászlóffy Csaba: Poezie 1699 • D. R. Popescu: Cei doi din Țebea, sau cu fața la pădure (roman, partea a patra, trad. de Fodor Sándor) 1700 • Törő István: Poezii 1712 • Somogyi Kovács Teréz: Poezii 1713 • Gheorghe Diaconu: Filozofia deschiderii (trad. de Bokor András) 1714 • * * * Trei autoportrete sociologice (prefață și traducere de Farkas László) 1719

NOTE

Veress Zoltán: Posibilitățile unui arhitect 1730 • Nagy Miklós: Amintiri despre Călata 1733 • S. Bartha Éva: Descoperitorul Călatei 1735 • Aniszi Kálmán: Meditație 1737

VIAȚĂ INTERNAȚIONALĂ

Farkas László: Din literatura noastră politică 1739 • Anatol Rapoport: Știința conflictelor — teoria strategiilor (partea a doua, trad. de Hancsis Mária) 1746

DOCUMENTE

* * * Bibliografia Călatei (redactată de Váczy Leona) 1752

ISTORIE VIE

Sebestyén Kálmán: Învățământul la Călata din secolul XV. pînă la 1848 1764

CRITICĂ

Markó Béla: Dialog despre prietenie 1770 • Vita Zsigmond: Arta lui Körösfői-Kriesch Aladár 1774 • Váróné Tomori Viola: Resursele psihice ale societății 1778

BIBLIOTECĂ, PANORAMĂ, REDACTORI—CITITORI

Hazai magyar könyvújdonságok

*** * * Az utazás divatja. Útleírások, útijegyzetek az 1848 előtti Erdélyről. Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta Egyed Ákos**

BENIUC, MIHAI: Az égő sas. Versek. Fordította Kiss Jenő

BRETTER GYÖRGY: Párbeszéd a jelennel. Esszék, tanulmányok

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY: Válogatott munkái. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta V. Szendrey Júlia

DUMAS, ALEXANDRE: A fekete tulipán. Regény. Fordította Hevesi Sándor

*** * * Farkasűző furulya. Válogatás hazai ifjúsági elbeszélésekből. Válogatta és az előszót írta Dáné Tibor**

GYŐRFFI KÁLMÁN: Csendes hétköznapok. Novellák. Forrás

ILLYÉS GYULA: Fáklyaláng. Dráma. Az utószót írta Kántor Lajos. Drámák

LÁSZLÓFFY ALADÁR: Szabó Lőrinc költői helyzetei. Kismonográfia

LÁSZLÓFFY CSABA: Elnapolt különkiadás. Versek

MIKSZÁTH KÁLMÁN: Jókai Mór élete és kora I—II. Az előszót és a jegyzeteket írta Antal Árpád

MROZEK, SLAWOMIR: Tangó. Dráma. Fordította Kerényi Grácia. Az utószót írta Jánosházy György. Drámák

RĂU, AUREL: Törékeny lányok. Versek. Kányádi Sándor, Király László, Lászlóffy Csaba, Létay Lajos és Páskándi Géza fordításai

SÜTŐ ANDRÁS: Rigó és apostol. II. kiadás

ÁRA 8 LEJ